

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΠΕΛΛΑΣ

ΡΗΤΡΕΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

© Απεικονιζομένων αρχαίων και φωτογραφιών: Ο παρών αφιερωματικός τόμος περιέχει φωτογραφίες μνημείων και εκθεμάτων από τον αρχαιολογικό χώρο και το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας αντίστοιχα, που ανήκουν στην αρμοδιότητα της ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α. Το Ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού διατηρεί τα πνευματικά δικαιώματα (copyright) επί των απεικονιζομένων αρχαίων και επί των φωτογραφιών και το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων εισπράττει τα τέλη δημοσίευσης αυτών (ν. 3028/2002). Το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού παραμένει αποκλειστικά αρμόδιο για την παραχώρηση νέας άδειας χρήσης των φωτογραφιών και των απεικονιζομένων αρχαίων σε οποιονδήποτε τρίτο.

© Κειμένων: Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ιωάννης Μ. Ακαμάτης, Αναστασία Χρυσοστόμου, Παύλος Χρυσοστόμου.

© Έκδοσης: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση / Τράπεζα EFG Eurobank Ergasias A.E., 2011.

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών του παρόντος αφιερωματικού τόμου (ν. 2121/1993).

ISBN 978-960-89339-9-6

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Π Ε Λ Λ Α Σ

Κείμενα:

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ
ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Κοινοφελές Ίδρυμα
Ιωάννη Σ. Λάτση

Στη σελ. 7: Πήλινο σφράγισμα δημόσιου εγγράφου. Εικονίζεται γυναικεία προτομή με τειχόμορφο στέμμα, πιθανόν η προσωποποίηση της Πέλλας, 2ος αι. π.Χ.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος του Υπουργού Πολιτισμού και Τουρισμού * 11

Πρόλογος της Μαριάννας Ι. Λάτση * 13

Πρόλογος των συγγραφέων * 14

ΠΕΛΛΑ, Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 17

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι.Μ. Ακαμάτης) 22

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΛΑ

Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ-ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 28

Η ΠΕΛΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ 3^Η ΧΙΛΙΕΤΙΑ ΩΣ ΤΟ Γ΄ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 4^{ΟΥ} ΑΙ. Π.Χ.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (Ι.Μ. Ακαμάτης) 35

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ (Ι.Μ. Ακαμάτης) 40

Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΛΛΑ

ΤΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 55

Η ΟΧΥΡΩΣΗ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 57

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ (Π. Χρυσσοστόμου) 58

Η ΑΓΟΡΑ (Ι.Μ. Ακαμάτης) 67

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ • ΟΙ ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 113

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 141

Η ΛΑΤΡΕΙΑ (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 163

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Το ανατολικό νεκροταφείο (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη) 181

Το δυτικό νεκροταφείο (Π. Χρυσσοστόμου) 261

Οι μακεδονικοί τάφοι (Π. Χρυσσοστόμου) 269

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ (Α. Χρυσσοστόμου - Π. Χρυσσοστόμου) 283

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ (Π. Χρυσσοστόμου)

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΟΡΜΗΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ 299

Οι χρυσοφόροι Μακεδόνες από το δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας 302

Επιλογή Βιβλιογραφίας 393

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ έχουμε να διαχειριστούμε μια πλούσια πολιτιστική κληρονομιά. Και ο τρόπος που συμπεριφερόμαστε προς αυτή, αναδεικνύει με τον πιο διακριτό τρόπο το ποιοι είμαστε σήμερα.

Ο πλούτος αυτός δεν έχει αναδειχθεί στο βαθμό που θα μπορούσε. Και αυτό διότι, ενώ η Πολιτεία επένδυσε διαχρονικά σημαντικά ποσά στην καταγραφή και προστασία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, έχει διαθέσει σαφώς λιγότερα για την αξιοποίηση και προβολή της.

Γι' αυτό και σήμερα έχουμε ανάγκη, περισσότερο από ποτέ, από πρωτοβουλίες και δράσεις οι οποίες να αναδεικνύουν το νέο πρόσωπο της Ελλάδας, τους σύγχρονους τρόπους με τους οποίους τιμούμε, προστατεύουμε και αναδεικνύουμε το έργο των γενεών που ήρθαν πριν από εμάς. Το πώς φωτίζουμε ένα μνημείο, το πώς διαρρυθμίζουμε ένα Μουσείο, το πώς στήνουμε μια Έκθεση αρχαιοτήτων, καταγράφει το ποιοι είμαστε σήμερα. Μαζί με τη σύγχρονη δημιουργία καθορίζουν την εθνική μας ταυτότητα.

Με τη σωστή ανάδειξη αυτής της ταυτότητας θα μπορέσουμε να «ξυπνήσουμε» το ενδιαφέρον ανθρώπων απ' ολόκληρο τον κόσμο να επισκεφθούν την πατρίδα μας και να γνωρίσουν καλύτερα τον τόπο που γέννησε αυτόν τον Πολιτισμό, αλλά και το ενδιαφέρον των ίδιων των Ελλήνων να γνωρίσουν σε βάθος την πολιτιστική τους κληρονομιά.

Το εκδοτικό πρόγραμμα του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση για τα ελληνικά μουσεία έχει, λοιπόν, αξία από πολλές απόψεις. Ο φετινός τόμος της σειράς είναι αφιερωμένος στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πέλλας, της γης των Μακεδόνων βασιλέων.

Το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού έχει διαχρονικά στηρίξει το αρχαιολογικό έργο που γίνεται στην Πέλλα και, μετά την ανέγερση του νέου, πρότυπου Αρχαιολογικού της Μουσείου, έχει ήδη δρομολογήσει τη δεύτερη φάση της συντήρησης και ανάδειξης του αρχαιολογικού της χώρου και της ευρύτερης περιοχής, εντάσσοντας το εν λόγω έργο στο ΕΣΠΑ.

Θέλω να ευχαριστήσω το Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση και να συγχαρώ όλους εκείνους που δούλεψαν για την παρούσα έκδοση. Τέτοιες προσπάθειες ενισχύουν σημαντικά την προσπάθεια όλων μας να αναδείξουμε και να προβάσουμε ό,τι καλύτερο έχει αυτός ο τόπος.

ΠΑΥΛΟΣ ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ
Υπουργός Πολιτισμού και Τουρισμού

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ Ο «ΚΥΚΛΟΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ» είχε θέσει, εξ αρχής, ως κεντρικό της στόχο την ανάδειξη και προβολή του μεγαλείου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με όρους επιστημονικής πληρότητας, αισθητικής ποιότητας αλλά κυρίως με σεβασμό απέναντι στη μοναδική, παγκοσμίως, κληρονομιά που έχουμε την τύχη αλλά και τη βαριά ευθύνη να διαχειριζόμαστε ως σύγχρονοι Έλληνες.

Στην πορεία των ετών, μέσω μιας πολύ προσεκτικά επιλεγμένης διαδρομής που αριθμεί δεκατρείς προορισμούς, επισκεφθήκαμε αρχαιολογικούς χώρους, συναντήσαμε ταγμένους στο καθήκον ανθρώπους και απολαύσαμε τους θησαυρούς που έκρυβε στα σπλάχνα της η ελληνική γη, πραγματικά ιερά κειμήλια και μνημεία τέχνης της μακραίωνης ελληνικής ιστορίας.

Στη σημερινή συγκυρία, κοινωνική και οικονομική, η αναδρομή στο παρελθόν μέσα από την επίσκεψή μας, φυσική ή μέσω συγγραμμάτων, στα αρχαιολογικά μουσεία της πατρίδας μας δεν αποτελεί απλώς μια νοσταλγική συμπεριφορά. Αντίθετα, είναι μια επιβεβλημένη ενδοσκόπηση στις ρίζες και την πορεία του ελληνικού πολιτισμού, μέσα στις χιλιετίες ύπαρξής του, που μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε και να οριοθετήσουμε το είδος και το μέγεθος των σύγχρονων προβλημάτων μας. Αναμφίβολα, μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να είναι λυτρωτική, αν κανείς μπορέσει να διακρίνει τη στιγμή μέσα στο όλο, αλλά και εξαιρετικά χρήσιμη ως πυξίδα για τη νέα αρχή που πρέπει να κάνουμε ο καθένας ξεχωριστά και όλοι μαζί ως κοινωνία.

Η Πέλλα αποτέλεσε τη νέα αρχή για το Βασίλειο των Μακεδόνων, τη νέα πρωτεύουσα που έμελλε να παίξει τον κρισιμότερο ρόλο στην ιστορία της Ελλάδας και του κόσμου όλου τον 4ο π.Χ. αιώνα. Σημειολογικά αφενός αλλά και για απολύτως ουσιαστικούς λόγους αφετέρου, η αφιέρωση ενός τόμου του «Κύκλου των Μουσείων» στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πέλλας αποτέλεσε για το Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση και την Eurobank EFG μια αυτονόητη προσθήκη σε αυτή την εκδοτική σειρά. Η ποικιλία και η ποιότητα των αρχαιολογικών ευρημάτων πιστοποιούν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο την ταυτότητα των κατοίκων της Μακεδονίας, την ελληνική τους καταγωγή, τη γλώσσα, τη λατρεία των θεών, την εκπαίδευσή τους αλλά και την έντονη πολιτιστική δημιουργία. Αναδεικνύουν επίσης την εξωστρέφεια και τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της πολυεθνικής μεγαλούπολης που αναπτύχθηκε στον απόηχο της κοσμοϊστορικής εκστρατείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου και προφανώς προσφέρουν περίτρες απαντήσεις σε ανυπόστατα ερωτήματα.

Ο τόμος αφιερώνεται με σεβασμό σε όλους τους αρχαιολόγους που συνέδραμαν στην ανασκαφική προσπάθεια της περιοχής, από την πρώτη περίοδο έως σήμερα, καθώς επίσης και σε όλους όσους επιμελούνται και φροντίζουν το νέο Μουσείο που από μόνο του είναι άξιο θαυμασμού. Θερμές ευχαριστίες και συγχαρητήρια εκφράζω εκ μέρους του Ιδρύματος και της Τραπέζης προς τη συγγραφική ομάδα που συγκροτήθηκε από τους αρχαιολόγους κα Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, κ. Ιωάννη Ακαμάτη, κα Αναστασία Χρυσοστόμου και κ. Παύλο Χρυσοστόμου για την εξαιρετική εργασία τους, ενδεικτική της βαθιάς επιστημονικής γνώσης και αγάπης τους για το χώρο. Η συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού υπήρξε για μια ακόμη φορά εποικοδομητική και ενθαρρυντική για το μέλλον ανάλογων πρωτοβουλιών.

ΜΑΡΙΑΝΝΑ Ι. ΛΑΤΣΗ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ, με επίκεντρο το νέο αρχαιολογικό μουσείο, παρουσιάζονται στον παρόντα μνημειακό τόμο, που αποτελεί ένα ακόμα επίτευγμα του εκδοτικού προγράμματος για τα ελληνικά μουσεία, που έχει αναλάβει το Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση και η Τράπεζα Eurobank EFG συμβάλλοντας ενεργά στην προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας μας.

Στην παρούσα έκδοση, απόλυτα εναρμονισμένη με τη σπουδαιότητα του χώρου, παρουσιάζεται συνολικά το αρχαιολογικό έργο στην Πέλλα, στο Αρχοντικό και στην ευρύτερη περιοχή της, όπως είναι ως σήμερα γνωστό από την αρχαιολογική έρευνα, με λιτά κείμενα των ανασκαφών-μελετητών, προσιτά και σε όσους δεν διαθέτουν εξειδικευμένη γνώση του αντικειμένου, και πλούσιο φωτογραφικό υλικό.

Η Πέλλα, πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων από το τέλος του 5ου αι. π.Χ., είναι σήμερα ένας από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας. Κτισμένη σε μια παραθαλάσσια θέση με διαχρονική κατοίκηση από την 3η χιλιετία π.Χ., η μεγαλύτερη πόλη της Μακεδονίας στον 4ο αι. π.Χ., έγινε το σπουδαιότερο πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της Ελλάδας στα ελληνιστικά χρόνια, αλλά και το επίκεντρο της κοσμοκρατορίας του Αλεξάνδρου. Με την ανασκαφική έρευνα και τη συστηματική μελέτη των ευρημάτων της γνωρίζουμε σήμερα πολύ καλά τη μορφή και τις βασικές δομές τόσο της μακεδονικής πρωτεύουσας όσο και άλλων σημαντικών οικισμών της ευρύτερης περιοχής της, οι οποίοι εντάσσονται χρονολογικά σε μια μακριά περίοδο, από τη Νεολιθική Εποχή ως και τα χριστιανικά χρόνια.

Το αρχαιολογικό έργο στην Πέλλα αποτέλεσε κύριο μέλημα του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού εδώ και αρκετά χρόνια. Τα προβλήματα συντήρησης και ανάδειξης του εκτεταμένου αρχαιολογικού χώρου επιλύθηκαν με την εκπόνηση σχετικών μελετών και με το έργο «Συντήρηση-Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Πέλλας και περιοχής της», που υλοποιήθηκε από το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων κατά την περίοδο του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (2002-2009). Με το έργο αυτό, η δεύτερη φάση του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη, ενταγμένη στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ), ο αρχαιολογικός χώρος της Πέλλας ενοποιήθηκε με την κατάργηση τμημάτων δημόσιων δρόμων που τον τετρατομούσαν και απαλλοτριώσεις ιδιωτικών αγροτεμαχίων, δημιουργήθηκαν λειτουργικές υποδομές με εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης των επισκεπτών και τη διαμόρφωση διαδρομών στα ανασκαμμένα τμήματα του χώρου, προστατεύτηκαν και συντηρήθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Η προβολή των ανασκαφικών ευρημάτων σε ένα σύγχρονο κτίριο με τις αρμόζουσες μουσειολογικές προδιαγραφές επιτεύχθηκε με το έργο της ανέγερσης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου της Πέλλας από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (2006-2009), ενταγμένο στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Ολοκληρώθηκε, έτσι, η πρώτη φάση της δυναμικής παρέμβασης του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού στην Πέλλα για την προστασία και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων της.

Με το αρχαιολογικό έργο που επιτελείται στην πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων και στην περιοχή της, τόσο στον τομέα της έρευνας-μελέτης όσο και σ' αυτόν της προστασίας-συντήρησης και ανάδειξης, η Πέλλα τείνει να αποτελέσει πλέον πρότυπο αρχαιολογικής θέσης, όπου ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να κατανοήσει μέσα από τους δύο βασικούς και στενά δεμένους μεταξύ τους πυρήνες, τον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο, τον πολεοδομικό σχεδιασμό μιας μεγαλούπολης της αρχαιότητας με όλες τις οργανωτικές δομές της, τόσο στη δημόσια

όσο και στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της. Από την άλλη πλευρά, επισκεπτόμενος τις αρχαιολογικές θέσεις και τα μνημεία της περιοχής της Πέλλας, διαπιστώνει την ιστορική συνέχεια της κατοίκησης με ακμάζοντες οικισμούς των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, που μαρτυρούν τη διαχρονική παρουσία έντονης οικιστικής δραστηριότητας με πολύπλευρη ανάπτυξη και στενές επαφές με τον λοιπό ελληνικό χώρο.

Η ανασκαφική έρευνα της Πέλλας και της περιοχής της εμπλουτίζει συνεχώς την ιστορική και αρχαιολογική γνώση με πλήθος στοιχείων σχετικών με την οργάνωση των κοινωνιών, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις ταφικές πρακτικές, την οικονομική ανάπτυξη, τις παραγωγικές και εμπορικές δραστηριότητες του πληθυσμού αυτού του τμήματος του βορειοελλαδικού χώρου στην αρχαιότητα. Αποκαλυπτικά όλων των παραπάνω είναι τα πλούσια ανασκαφικά ευρήματα του δυτικού νεκροταφείου του Αρχοντικού, ιδίως αυτά της Εποχής του Σιδήρου και των αρχαϊκών χρόνων, τα οποία μαζί με αυτά της Πέλλας που χρονολογούνται σε παλιότερες από την ίδρυση της μακεδονικής πρωτεύουσας εποχές, ανατρέπουν την παλιότερη άποψη της «απομόνωσης» των Μακεδόνων.

Η παρούσα έκδοση είναι αποτέλεσμα της εξαιρετικής συνεργασίας των συγγραφέων με μια σειρά ανθρώπων που εργάστηκαν εντατικά για να επιτευχθεί ο στόχος της δημιουργίας ενός τόμου με επιστημονικό χαρακτήρα, αλλά ταυτόχρονα και με στοιχεία απλά και κατανοητά και στους μη ειδικούς. Η κα Ειρήνη Λούβρου, επιμελήτρια της έκδοσης, με την πολύπλευρη εκδοτική γνώση και την πολύτιμη εμπειρία της, συνέβαλε καθοριστικά στο επιτυχές αποτέλεσμα μέσα στον καθορισμένο χρόνο, ενώ από την καλλιτεχνική ευαισθησία του κ. Δημήτρη Καλοκύρη πιστεύουμε ότι προέκυψε ένα άρτιο αισθητικά εκδοτικό πόνημα. Οι εξαιρετικές φωτογραφίες του κ. Σωκράτη Μαυρομάτη είναι το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης εργασίας του στην Πέλλα όπου, με τη βοήθεια του Νίκου Στεφανίδη και του Νίκου Αναστασιάδη, τεκμηρίωσε φωτογραφικά με τη γνωστή δεξιοτεχνία του έναν πολύ μεγάλο αριθμό εκτεθειμένων στο μουσείο, αλλά και αποθηκευμένων ευρημάτων, που για πρώτη φορά παρουσιάζονται. Η απόδοση των κειμένων στην αγγλική γλώσσα από την κα Τζούντυ Γιαννακοπούλου θεωρούμε ότι κάλυψε πολύ ικανοποιητικά τις ιδιαιτερότητες των αρχαιολογικών απαιτήσεων.

Ευχαριστούμε θερμά την Τράπεζα Eurobank EFG, το Κοινωνικό Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, την κα Μαριάννα Λάτση, δυναμικό παράγοντα πάντα στήριξης της πνευματικής ζωής του τόπου μας, η οποία αποδέχθηκε να αποτελέσει το Μουσείο της Πέλλας τον 13ο τόμο της σειράς του «Κύκλου των Μουσείων», το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού για τη χορήγηση της σχετικής έγκρισης και τον κ. Βαγγέλη Χρόνη, ο οποίος στήριξε ποικιλότροπα τους συντελεστές της.

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Δρ. ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Δρ. ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Διευθυντής ΚΘ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Δρ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Τμηματάρχης Αρχαιολογικών Χώρων, ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

ΠΕΛΛΑ, Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ μεταφέρθηκε από τις Αιγές, πιθανότατα στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., η πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου, για να εξασφαλισθεί καλύτερη επικοινωνία με τον λοιπό ελληνικό χώρο μέσω των θαλάσσιων διαδρομών και της ανοικτής πεδιάδας και να διευκολυνθεί η διεύρυνση και η ισχυροποίηση του κράτους. Δεν είναι ακόμα σαφής η ακριβής οριοθέτηση της ακτογραμμής του Θερμαϊκού κόλπου την εποχή της ίδρυσης της Πέλλας ως μακεδονικής πρωτεύουσας, αλλά και γενικότερα, είναι πολύ περιορισμένη η γνώση της γεωμορφολογικής εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής στην πεδιάδα των Γιαννιτσών, που καταλαμβάνεται σήμερα από ιδιωτικά αγροτεμάχια. Είναι σαφές ωστόσο ότι οι προσχώσεις των ποταμών Εχεδώρου (Γαλλικού), Αξιού, Λουδία και Αλιάκμονα έκλεισαν σταδιακά το άνοιγμα του Θερμαϊκού κόλπου, έτσι ώστε ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. να υφίσταται ανάγκη ανάπλου προς την Πέλλα μέσω του ποταμού Λουδία (Σκύλαξ, *Περίπλους*, 66: «...Πέλλα πόλις καὶ βασίλειον ἐν αὐτῇ καὶ ἀνάπλους ἐς αὐτὴν ἀνὰ τὸν Λυδῖαν...»), ο οποίος διέσχισε τη βαλτώδη έκταση που διαμορφώθηκε στην περιοχή αυτή, πριν εκβάλλει στον Θερμαϊκό. Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα αναφερόμενα από τον ιστορικό Λίβιο (Livius, XLIV, 46, 4-11) για τη γεωμορφολογική κατάσταση της περιοχής, την εποχή της κατάληψης της Πέλλας από τους Ρωμαίους (168 π.Χ.). Η πόλη περιβαλλόταν από αδιάβατα έλη, μέσα από τα οποία πρόβαλλε μια οχυρωμένη νησίδα, που επικοινωνούσε με το τείχος με ξύλινη γέφυρα. Στη θέση αυτή, όπως απέδειξαν οι ανασκαφικές έρευνες, υπήρχε οικισμός της Εποχής του Χαλκού, προφανώς παραθαλάσσιος, που απέμεινε ως νησίδα μετά τη δημιουργία της λιμνοθάλασσας. Στη νησίδα αυτή, που αναφέρεται στις γραπτές πηγές ως Φάκος, προφανώς λόγω του σχήματός της, της φακής, ήταν εγκατεστημένο το θησαυροφυλάκιο των Μακεδόνων (Διόδωρος, XXX, 11, 1, Livius, XLIV, 6, 1-2, 10, 1-4). Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα της οχύρωσής της και κτίρια δημόσιου χαρακτήρα, εργαστηριακές και πιθανότατα στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Η εικόνα της περιοχής στο τέλος του 3ου - αρχές 2ου αι. π.Χ., με την Πέλλα να συγκαταλέγεται πλέον ανάμεσα στις πόλεις της ενδοχώρας (Σκύμνος, *Περίγησις*, 618-626), δεν αλλάζει παρά μόνον στη δεκαετία του 1930, με την αποξήρανση της Λουδίας λίμνης (γνωστής και ως βάλτου των Γιαννιτσών), που έδωσε τη θέση της στον εύφορο κάμπο της περιοχής.

Η διαχρονική κατοίκηση της παραθαλάσσιας περιοχής στην οποία εγκαθιδρύθηκε η νέα πρωτεύουσα των Μακεδόνων βεβαιώνεται από την Πρώιμη Εποχή Χαλκού, όπως απέδειξε η αποκάλυψη νεκροταφείων της Πρώιμης και Μέσης Εποχής Χαλκού (3η-2η χιλιετία), της Εποχής του Σιδήρου (9ος-7ος αι. π.Χ.), καθώς και του 6ου και 5ου αι. π.Χ., στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου στην περιοχή της νέας εισόδου του. Η ακριβής χωροθέτηση των οικισμών στους οποίους ανήκαν τα παραπάνω νεκροταφεία και

Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή που ταυτίζεται με πορτρέτο του Αλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.). Τέλος 4ου αι. π.Χ.

τους οποίους διαδέχθηκε η νέα πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου δεν είναι ακόμα δυνατή, καθώς η περιοχή νότια της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου, την οποία πρέπει να καταλάμβαναν αυτές οι οικιστικές εγκαταστάσεις, είναι ακόμα ελάχιστα ερευνημένη. Δεδομένη ωστόσο πρέπει να θεωρείται ως αυτή τη στιγμή η ύπαρξη οικιστικής εγκατάστασης της Εποχής του Χαλκού και Σιδήρου στη νησίδα του Φάκου, καθώς και μιας ακόμα εγκατάστασης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της ελληνιστικής πόλης, όπως βεβαιώνει η κεραμική που βρέθηκε στις παραπάνω θέσεις.

Πόλη με το όνομα Πέλλα αναφέρεται για πρώτη φορά από τον ιστορικό Ηρόδοτο (*Ηρόδοτος*, VII, 123) στην περιγραφή της διαδρομής του περσικού στόλου του Ξέρξη κατά μήκος των ακτών του Θερμαϊκού κόλπου: «...πλέων δὲ (ο στόλος) ἀπίκητο ἔς τε τὴν προειρημένην Θέρμην καὶ Σίνδον... ἐπὶ τὸν Ἄξιον ποταμὸν, ὃς οὐρίζει χώρην τὴν Μυγδονίην τε καὶ Βοττιαΐδα, τῆς ἔχουσι τὸ παρὰ θάλασσαν στεῖνον χωρίον, πόλιες Ἴχλαι τε καὶ Πέλλα...» Την παραθαλάσσια θέση της βεβαιώνει και ο Θουκυδίδης (II, 99, 3-4) περιγράφοντας την κατάσταση στην Κεντρική Μακεδονία κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο: «...τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἄξιον ποταμὸν στενὴν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης ἐκτίσαντο...»

Την περίοδο της βασιλείας του Αρχελάου (413-399 π.Χ.), με τον οποίο κυρίως συσχετίζεται η μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους από τις Αιγές στην Πέλλα, το μακεδονικό βασίλειο οργανώνεται διοικητικά και στρατιωτικά, σύμφωνα με τις πληροφορίες των γραπτών πηγών (Θουκυδίδης, II, 100, 1-2), ενώ στην πολιτιστική ανά-

Μαρμάρινο αγαλμάτιο ιππέα. Ελληνιστική εποχή.

πτυχή του συμβάλλουν σημαντικές προσωπικότητες που συρρέουν στη βασιλική αυλή από τη νότια Ελλάδα, όπως ο ζωγράφος Ζεύξις που μαρτυρείται ότι διεκόσμησε το ανάκτορο, ο μουσικός Τιμόθεος, ο επικός ποιητής Χοιρίλος, οι τραγικοί ποιητές Ευριπίδης, Αγάθων κ.ά. Ο Ευριπίδης μάλιστα, που έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην Πέλλα, συνέγραψε και τραγωδία για τον Αρχέλαο. Ο ιστορικός Ξενοφών (*Ελληνικά*, V, 2, 13), αναφερόμενος στο γεγονός της παραχώρησης της Πέλλας στους Χαλκιδείς από τον Αμύντα Γ' (περίπου 382 π.Χ.), ονομάζει την Πέλλα «...*μεγίστη τῶν ἐν Μακεδονία πόλεων*...». Η ακμή της όμως φαίνεται ότι εδραιώνεται την εποχή του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.), ο οποίος «...*εἰς μῆκος πύξηνεν (τὴν πόλιν) τραφεῖς ἐν αὐτῇ*...» (Στράβων, VII, 323), εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία στενών επικοινωνιακών σχέσεων με τον λοιπό ελλαδικό χώρο. Με την επιτυχή πολιτική του Φιλίππου Β', που είχε ως αποτέλεσμα την ένωση όλων των ελληνικών πόλεων και την ανάθεση σ' αυτόν της αρχηγίας της πανελλήνιας εκστρατείας κατά των Περσών, η Πέλλα γίνεται το επίκεντρο πολύπλευρων δραστηριοτήτων, πολιτικών, στρατιωτικών και οικονομικών, αλλά και μιας έντονης πνευματικής κίνησης, όπως μαρτυρεί η παρουσία του φιλοσόφου Αριστοτέλη, που αναλαμβάνει την εκπαίδευση του διαδόχου του θρόνου, του Αλεξάνδρου. Ο Αλέξανδρος Γ' (336-323 π.Χ.) υλοποιώντας το μεγαλόπνοο σχέδιο του πατέρα του αναλαμβάνει το κοσμοϊστορικό εγχείρημα της εκστρατείας στην Ασία, που έμελλε να επηρεάσει βαθύτατα και πολύπλευρα την ιστορική εξέλιξη των λαών της Ασίας και των χωρών της μεσογειακής λεκάνης.

Η μεγάλη επέκταση και ανοικοδόμηση της Πέλλας στην εποχή της βασιλείας του Κασσάνδρου (316-298 π.Χ.), ενισχυμένη από τις οικονομικές προσόδους της εκστρατείας του Αλεξάνδρου, και η παράλληλη ανάπτυξη έντονων δραστηριοτήτων που παρουσιάζονται μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα στην αρχιτεκτονική, στην οικονομία, στο εμπόριο, στην πνευματική ζωή και στην τέχνη γενικότερα, συνθέτουν την εικόνα μιας μεγαλούπολης με μια ακμάζουσα πολυεθνική κοινωνία, που ευημερεί σ' όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Γραπτές πηγές μαρτυρούν την ιδιαίτερη σημασία που είχε, παρά την ιδιομορφία της παράλιας έκτασης, το λιμάνι της Πέλλας (Πλουτάρχου, *Δημήτριος*, 43), όπου ναυπηγήθηκε τμήμα του στόλου του Δημητρίου Πολιορκητή (294-287 π.Χ.), ενώ την ευρύτερη επικοινωνία της πόλης με τη νότια Ελλάδα βεβαιώνουν επιγραφικά κείμενα με αναφορές απονομής αξιωμάτων είτε σε Πελλαιούς από ελληνικές πόλεις είτε της Πέλλας σε πολίτες άλλων περιοχών. Η κατάκτηση της Πέλλας από τους Ρωμαίους (168 π.Χ.) και η μαρτυρημένη λεηλασία των θησαυρών της (Livius, XLV, 33, 5-8) αποτέλεσαν την αρχή της σταδιακής αποδυνάμωσής της. Στην πόλη ωστόσο, την οποία οι Ρωμαίοι ορίζουν πρωτεύουσα της τρίτης διοικητικής ενότητας (μερίδας) της επαρχίας της Μακεδονίας, η οικοδομική, παραγωγική και εμπορική δραστηριότητα συνεχίζεται

Αργυρός οβολός (επάνω)
και αργυρό οκτάδραχμο (κάτω)
Αλεξάνδρου Α' (498-454 π.Χ.).

Χάλκινο νόμισμα Αμόντα Γ' (393-370/369 π.Χ.).

Αργυρό τετράδραχμο και αργυρή δραχμή Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.).

δυναμικά ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., ενισχυμένη και από τη διέλευση από την περιοχή αυτή της Εγνατίας οδού (130 π.Χ.). Γύρω στο 90 π.Χ. η πόλη αρχίζει να εγκαταλείπεται σταδιακά κτυπημένη από μεγάλο σεισμό. Ωστόσο το νότιο τμήμα της, το οποίο βρισκόταν κοντά στη λιμνοθάλασσα, συνέχισε να κατοικείται ως και τον 4ο αι. μ.Χ., με εφαρμογή μάλιστα του πολεοδομικού σχεδίου της παλιάς πρωτεύουσας. Αυτό απέδειξαν ανασκαφικά ευρήματα, που ήρθαν στο φως κατά τη διάνοιξη νέας παρακαμπτηρίου οδού, νότια της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου. Το επίκεντρο όμως πλέον της πολιτικής εξουσίας αποτελεί, από το 30 π.Χ. και εξής, η γειτονική, δυτικά, Ρωμαϊκή Αποικία της Πέλλας.

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους η Πέλλα αναφέρεται ως μια από τις πόλεις της επαρχίας του Ιλλυρικού και αργότερα, την εποχή του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, συγκαταλέγεται στις πόλεις της επαρχίας της Μακεδονίας. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των περιηγητών του 19ου αι. στη θέση της αρχαίας Πέλλας βρισκόταν το χωριό Allah-Kilisse (Εκκλησία του Θεού), το οποίο την περίοδο του Μακεδονικού αγώνα (1904-1908) διέθετε αποβάθρα στο βάλτο των Γιαννιτών (την αρχαία Λουδία λίμνη) και ονομαζόταν Άγιοι Απόστολοι. Στις αρχές της δεκαετίας του '30 ο οικισμός, που καταλάμβανε μεγάλο τμήμα της αρχαίας πόλης, ονομάστηκε Παλιά Πέλλα, διακρινόμενος από τη Νέα Πέλλα, 2 χλμ. περίπου δυτικότερα, στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αποικίας της Πέλλας.

Οι σύγχρονοι μελετητές, που ασχολήθηκαν κατά καιρούς με τα ετυμολογικά προβλήματα του ονόματος «Πέλλα», προσεγγίζοντας από διάφορες πλευρές τα κείμενα των τριών κύριων γραπτών πηγών, δεν έχουν καταλήξει ως σήμερα σε μια γενικά αποδεκτή άποψη. Ο Ουλιανός (4ος αι. μ.Χ.) αναφέρει : «...Πέλλα ἐκλήθη διὰ τὸ ἀπὸ βοῶς εὐρήσθαι τὴν προσηγορίαν πελλῆς τὸ χρώμα, ὃ ἐστὶ τεφρῶδες κατὰ τὴν Μακεδόνων φωνήν...

ἢ παρὰ τοὺς πέλλας, τοὺς λίθους κατὰ τὴν Μακεδόνων φωνήν...», ο Στέφανος Βυζάντιος (6ος αι. μ.Χ.): «...Πέλλα, πόλις Μακεδονίας, Θεσσαλίας... ἡ δὲ Μακεδονίας Βούνομος τὸ πρότερον ἐκαλεῖτο καὶ Βουνόμεια... ἐκλήθη δὲ ἀπὸ Πέλλα τοῦ κτίσαντος...» και το Μέγα Ετυμολογικὸν Λεξικὸν (12ος αι.): «...πέλλην λέγουσιν βοῦν, τὸν τοιοῦτον χρῶμα ἔχοντα καὶ Πέλλην, πόλις Μακεδονίας, ὅτι βοῦς αὐτὴν εὔρε, πέλλην τὸ χρῶμα...» Καθὼς κοινὸ στοιχεῖο στα παραπάνω κείμενα εἶναι ἡ αναφορὰ στα βοοειδή, ἀλλὰ και σύμφωνα και με τα ανασκαφικά στοιχεία, τὸ ὄνομα Βούνομος ἢ Βουνόμεια μπορεῖ να συσχετισθεῖ με παλιότερο του τέλους του 5ου αι. π.Χ. οικισμό στη θέση της Πέλλας, στον οποίο, ὅπως φαίνεται, τα βοοειδή αποτελοῦσαν βασικὴ πηγή διατροφῆς και εξυπηρέτησης των γεωργικῶν εργασιῶν. Ἡ εκτροφή των βοοειδῶν ὁμως πρέπει να ἦταν διαδομένη και σ' ὅλη τη διάρκεια της ζωῆς της πόλης. Αυτό αποδεικνύει ἡ παράσταση ἀγελάδας που βόσκει στον οπισθότυπο νομισμάτων που εξέδωσε ἡ Πέλλα και σε πῆλινα σφραγίσματα δημοσίων εγγράφων. Ἀλλὰ και ἡ παρουσία κεράτων βοδιού στην περικεφαλαία εἰδωλίων της θεᾶς Ἀθηνᾶς υποδεικνύει μια ξεχωριστὴ υπόστασή της, που πρέπει να σχετίζεται με τὴν προστασία της κτηνοτροφίας.

Ἀργυρὸ τετράβολο Περδίκκα Β' (454-413 π.Χ.).

Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀμόντα Γ' (393-370/369 π.Χ.).

Ἀργυρὸ δίδραχμο Ἀρχελαίου (413-399 π.Χ.).

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ στην Πέλλα χρονολογείται από τη δεκαετία του '60, καθώς το μεγάλο πλήθος και η σπουδαιότητα των ευρημάτων της πρώτης ανασκαφικής περιόδου (1957-1963) έκανε επιτακτική την ανάγκη της στέγασης και προβολής τους. Παρ' όλες ωστόσο τις διαρκείς προσπάθειες της ΙΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, την πίεση των τοπικών φορέων και τις συνεχείς διεργασίες των αρμόδιων Διευθύνσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, το μουσείο της Πέλλας αντιμετώπιστηκε ουσιαστικά με άμεση προοπτική υλοποίησης στα μέσα της δεκαετίας του '90, όταν άρχισε η συστηματική ανάδειξη των αρχαιοτήτων του ελληνικού χώρου, με την ενίσχυση προγραμμάτων των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ως το 1973, τα ανασκαφικά ευρήματα της Πέλλας, που συνεχώς βέβαια αυξάνονταν με τη συνέχιση των ανασκαφών, στεγάζονταν σε μια μικρή αποθήκη μέσα στον αρχαιολογικό χώρο και από το 1973 ως τον Ιούνιο του 2009 σε ένα κτίριο 400 τ.μ., που είχε ανεγερθεί για να χρησιμοποιηθεί ως τουριστικό περίπτερο. Ο εκθεσιακός χώρος του, πολύ περιορισμένος και χωρίς μουσειακές προδιαγραφές, διατηρήθηκε επισκέψιμος για 36 περίπου χρόνια με συνεχείς κτιριακές επισκευές και διαρκή επιμέλεια της έκθεσης, έτσι ώστε το σύνολο να είναι αποδεκτό αισθητικά και να εξυπηρετεί, όσο ήταν δυνατόν, το στόχο του, δηλαδή την προστασία και προβολή των εκτεθειμένων ανασκαφικών ευρημάτων.

Την περίοδο 1996-2000 εκπονήθηκε και εγκρίθηκε το σύνολο των μελετών μουσειακού κτιρίου, βάσει του κτιριολογικού προγράμματος που εκπόνησε η ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η κατασκευή του μουσείου, ενταγμένη στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, με ανάθεση του έργου σε σύμπραξη τεχνικών εταιρειών μετά από δημόσιο διαγωνισμό, άρχισε τον Απρίλιο του 2006, με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Εκτέλεσης Έργων Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού, και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 2009. Η ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, αναλαμβάνοντας την οργάνωση της έκθεσης του μουσείου (ενταγμένης στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης), εκπόνησε τη μουσειολογική και τη μουσειογραφική μελέτη και υλοποίησε το έργο της έκθεσης από τον Φεβρουάριο ως τον Σεπτέμβριο του 2009. Έτσι, το νέο αρχαιολογικό μουσείο της Πέλλας λειτουργεί πλέον κανονικά από τον Σεπτέμβριο του 2009. Εγκαινιάστηκε επίσημα από τον Υπουργό Πολιτισμού και Τουρισμού κ. Π. Γερούλανο τον Σεπτέμβριο του 2010.

Το μουσείο της Πέλλας, έκτασης 6.000 τ.μ., βρίσκεται στις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου του ανακτόρου, στο βορειοανατολικό τμήμα του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, σε άμεση γειτνίαση με τον σύγχρονο οικισμό ανατολικά. Η ανασκαμμένη αρχαία πόλη, ο σύγχρονος οικισμός, η αγροτική κατάτμηση της περιοχής και η μορφολογία του εδάφους αποτέλεσαν τα βασικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής σύλληψης, που αποβλέπει στο να δημιουργήσει ένα κτίριο σύγχρονο, στο οποίο να αποτυπώνεται η ιστορία του χώρου και να

Μουσείο Πέλλας. Γενική άποψη του εκθεσιακού χώρου, από την κλίμακα του εξώστη.

Μουσείο Πέλλας. Αποψη του εκθεσιακού χώρου, από τον εξώστη.

προβάλλεται πολυδιάστατα η ανθρώπινη δραστηριότητα. Το κτίριο έχει έναν ήπιο χαρακτήρα μορφολογικά, ώστε να μην ανταγωνίζεται τον αρχαιολογικό χώρο, μέσα στον οποίο είναι ενταγμένο. Βυθίζεται στο έδαφος, μέσα από το οποίο αναδύεται, με περίγραμμα που ακολουθεί τις καμπύλες του εδαφολογικού αναγλύφου. Απλότητα χαρακτηρίζει τις λειτουργικές ενότητες, που εξυπηρετούν τις ανάγκες μιας σύγχρονης παραγωγικής μονάδας χωρίς να αποπροσανατολίζονται οι χρήστες της, ενώ με ακρίβεια και σαφήνεια καθορίζεται η βασική κίνηση των επισκεπτών στις εκθεσιακές ενότητες, ώστε να εξασφαλίζεται η σωστή παρατήρηση και η κατανόηση των ευρημάτων. Το μουσειακό κτίριο, εκτός του εκθεσιακού χώρου, διαθέτει αίθουσα πολλαπλών χρήσεων-εκπαιδευτικών προγραμμάτων, πωλητήριο εκδόσεων και αντιγράφων αρχαίων αντικειμένων, αναψυκτήριο, εργαστηριακούς, αποθηκευτικούς και διοικητικούς χώρους.

Στο μουσείο της αρχαίας Πέλλας, που αποτελεί τη φυσική κατάληξη του επισκέπτη, μετά την περιοδεία του στον αρχαιολογικό χώρο, έχει κανείς τη δυνατότητα να ανασυνθέσει τα αρχαιολογικά στοιχεία που του παρείχαν τα μνημεία του χώρου και να κατανοήσει τις ποικίλες πτυχές της καθημερινής, αλλά και της δημόσιας ζωής της μακεδονικής πρωτεύουσας. Η έκθεση, έκτασης 2.000 τ.μ. περίπου, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια μικρογραφία του αρχαιολογικού χώρου, γι' αυτό και οι θεματικές ενότητες εναρμονίζονται με τους ανασκαφικούς τομείς, χωρίς να είναι αποκομμένες ή μια από την άλλη. Καθώς είναι χωροθετημένες σε διαφορετικά επίπεδα, που αντιστοιχούν στο εδαφικό ανάγλυφο της περιοχής, εξασφαλίζεται η συνεχής οπτική επαφή του επισκέπτη με όλες σχεδόν τις ενότητες, αλλά και τον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο, μέσω των ανοιγμάτων-παραθύρων του κτιρίου. Υπάρχει όμως και δυνατότητα πανοραμικής θέασης της έκθεσης από εξώστη που περιτρέχει περιμετρικά τον ανοικτό χώρο του ισόγειου.

Ένα ορθογώνιο αίθριο, φραγμένο με υαλοστάσια, ορατό από όλα σχεδόν τα σημεία του εκθεσιακού χώρου, αποτελεί αναφορά στην κεντρική περιστυλή αυλή των κατοικιών της Πέλλας. Τη λιτή αρχιτεκτονική μορφή τού

Το αρχαιολογικό μουσείο Πέλλας.

κτιρίου ακολουθεί και ο λιτός χρωματισμός του, με τη χρήση κυρίως του άσπρου και του σκούρου γκριζου, χρώματα του φυσικού ασβεστολιθικού βράχου της περιοχής. Τον ίδιο διακριτικό χρωματισμό έχουν και όλες οι σύγχρονες κατασκευές στο εσωτερικό του κτιρίου, ώστε ο επισκέπτης να επικεντρώνεται στα αρχαία αντικείμενα, χωρίς να διασπάται η προσοχή του στο περιβάλλον τους. Έτσι, και οι προθήκες, εντοιχισμένες ή προσαρμοσμένες στις βαθμίδες διάκρισης των επιπέδων, ενσωματώνονται στο κτίριο και δεν δεσπόζουν στο χώρο. Το εποπτικό υλικό παρατίθεται σε πίνακες, αναρτημένους στους τοίχους, με σύντομα διγλωσσα κείμενα, σχέδια και φωτογραφίες. Στο εσωτερικό των προθηκών κρίθηκε σκόπιμο να υπάρχουν μόνον πινακίδες ταύτισης των αντικειμένων και μικρός μόνον αριθμός φωτογραφιών, που διευκολύνουν την κατανόηση συγκεκριμένων ευρημάτων, χωρίς να δεσπόζουν στην παρουσίαση του εσωτερικού της προθήκης και να αποσπούν την προσοχή του επισκέπτη από το αρχαίο αντικείμενο. Το εποπτικό υλικό εμπλουτίζεται με μακέτα της πόλης με ηλεκτρονική σήμανση, με μακέτες μεγάλων κτιριακών συγκροτημάτων, καθώς και με ενημερωτικές ταινίες για τον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο.

Η γεωμορφολογική εξέλιξη της περιοχής, η ιστορία της πόλης και των ανασκαφών, το πολεοδομικό σύστημα και οι οχυρώσεις αποτελούν τα αντικείμενα ενημέρωσης του επισκέπτη πριν εισέλθει στον εκθεσιακό χώρο, όπου τον υποδέχεται το λαλούν σύμβολο της Πέλλας, η μαρμαρίνη κεφαλή του Αλεξάνδρου Γ'. Την ταυτότητα της πόλης βεβαιώνουν ενσφράγιστες κεραμίδες με το όνομά της ΠΕΛΛΗΣ, ενώ οι ιστορικές φάσεις της εκπροσωπούνται από νομίσματα που έκοψαν οι μακεδόνες βασιλείς των δύο βασιλικών οίκων (Τημενίδες-Αντιγονίδες), αλλά και νομίσματα των χρόνων μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 168 π.Χ.

Η πρώτη θεματική ενότητα του κυρίως εκθεσιακού χώρου αναφέρεται στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της Πέλλας, με κύρια εκθέματα τα ψηφιδωτά δάπεδα των κατοικιών του Διονύσου και της Ελένης και τη ζωγραφική διακόσμηση τοίχου κατοικίας αποκατεστημένης σε ύψος 5 μ. Τα ανασκαφικά ευρήματα που εκτίθεν-

Χάλκινο νόμισμα (επάνω) και αργυρό τετράδραχμο (κάτω) Αλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.).

ται στην ενότητα αυτή παρέχουν πλήθος στοιχείων για τη δομή και τη λειτουργία των χώρων των κατοικιών, τον εξοπλισμό τους, την καθημερινή ζωή των ενοίκων τους, την ένδυση, τον καλλωπισμό, τις ασχολίες τους, την άθληση, την εκπαίδευση, τη διασκέδαση, τις λατρευτικές τελετές στα οικιακά ιερά. Τα ευρήματα αυτά συνθέτουν την εικόνα ενός ποικιλόμορφου εξοπλισμού, σε αρκετές περιπτώσεις εξαιρετικά πολυτελούς, ο οποίος, μαζί με τα υπόλοιπα ανασκαφικά στοιχεία, μαρτυρά την ύπαρξη μιας πολύπλευρης τεχνογνωσίας, αλλά και το ιδιαίτερα υψηλό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της Πέλλας.

Η δεύτερη θεματική ενότητα έχει ως αντικείμενο τη δημόσια ζωή στην Πέλλα με ευρήματα κυρίως από την Αγορά, που σχετίζονται με τους διοικητικούς θεσμούς, αλλά και τις παραγωγικές και εμπορικές δραστηριότητες της πόλης. Πήλινα σφραγίσματα δημόσιων εγγράφων, προερχόμενα από το δημόσιο αρχείο της πόλης, γραφίδες και μελανοδοχεία, επίσημα μεταλλικά βάρη, νομισματικοί θησαυροί και νομίσματα των ανασκαφών της Αγοράς, επιγραφές και δείγματα μνημειακής πλαστικής παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τη διοίκηση και την οικονομία. Τις εμπορικές δραστηριότητες της πόλης μαρτυρούν οξυπύθμενοι αμφορείς, οι ενσφράγιστες λαβές των οποίων βεβαιώνουν στενές εμπορικές σχέσεις της Πέλλας με πολλές πόλεις του ελληνικού χώρου, αλλά και της μεσογειακής λεκάνης, από τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μ. Ασία ως τη βόρεια Αφρική, την Ιταλική και την Ιβη-

Χρυσός στατήρας Αλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.).

ρική Χερσόνησο. Τις ευρύτατες, τέλος, παραγωγικές δραστηριότητες υποδεικνύει το πλήθος των πήλινων αγγείων και ειδωλίων, που βρέθηκαν σε εργαστήρια-καταστήματα της Αγοράς και άλλων οικοδομικών τετραγώνων της πόλης, ενώ την εικόνα της λειτουργίας ενός καταστήματος κεραμικής παρουσιάζει η αποκατάσταση ενός χώρου της Αγοράς με τα ανασκαφικά ευρήματα στη θέση που βρέθηκαν.

Στην τρίτη θεματική ενότητα της έκθεσης εκτίθενται ευρήματα των τριών ανασκαμμένων ιερών της Πέλλας (του τοπικού θεραπευτή θεού Δάρρωνος, της Μητέρας των Θεών-Αφροδίτης και της Δήμητρας Θεσμοφόρου) και παρέχονται πληροφορίες για τους λατρευόμενους θεούς, αλλά και την οργάνωση και λειτουργία των θρησκευτικών κτιρίων, τη μεγαλοπρεπή μορφή των οποίων μαρτυρούν τα δύο ψηφιδωτά που εκτίθενται στο δάπεδο.

Η τέταρτη θεματική ενότητα της έκθεσης, των νεκροταφείων, είναι η μόνη αποκλεισμένη από τις υπόλοιπες, λόγω του ιδιαίτερου, ταφικού, χαρακτήρα των ευρημάτων. Οι αποκαταστάσεις δύο ταφών με τα κτερίσματά τους, ενός ενταφιασμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (2440-1410 π.Χ.) σε πήλινο πίθο και ενός δευτέρου, του α' μισού του 4ου αι. π.Χ., σε κιβωτιόσημο τάφο, μαζί με τα εκτεθειμένα κτερίσματα τάφων της Εποχής του Σιδήρου (9ος-7ος αι. π.Χ.), του 5ου, του 4ου αι. π.Χ. και των ελληνοιστικών χρόνων μαρτυρούν την ομοιογένεια των ταφικών εθίμων σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο από ανθρώπους που είχαν κοινή καταγωγή και παράλληλη πολιτισμική εξέλιξη.

Στην τελευταία ενότητα, του ανακτόρου, που βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο, παραπέμποντας στη θέση του συγκροτήματος επάνω στο λόφο, βόρεια της πόλης, παρουσιάζονται η αρχιτεκτονική μορφή και οι λειτουργίες του συγκροτήματος, ενώ με εποπτικό υλικό προβάλλεται η μορφή του Αλεξάνδρου στην τέχνη διαχρονικά.

Το νέο μουσείο της Πέλλας επηρεάζει πλέον ως μια αναπτυξιακή μονάδα δυναμικά τα αρχαιολογικά-πολιτιστικά δρώμενα του ελληνικού χώρου, αποτελώντας τον κύριο πυρήνα μιας διαδρομής αρχαιολογικού και πολιτιστικού χαρακτήρα στην πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου και την περιοχή της. Η διαδρομή αυτή έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει καθοριστικά όχι μόνον τις πολιτιστικές, αλλά και τις κοινωνικές και οικονομικές δομές του τμήματος αυτού του ελληνικού χώρου.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΛΑ

Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ-ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ και περιστασιακά ορατές αρχαιότητες απασχόλησαν τους περιηγητές του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, που επισκέφθηκαν την Κεντρική Μακεδονία (H. Holland, F.C.H.L. Rouqueville, F. Beaujour, M.E.M. Cousinéry, W.M. Leake, Delacoulonche, C.F.v.d. Goltz, A. Struck). Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο τοπογραφικός χάρτης που συνέταξε ο A. Struck το 1908, στον οποίο επιβεβαιώνεται ότι η περιοχή της Πέλλας ως τη δεκαετία του '30 παρουσίαζε περίπου την ίδια εικόνα που περιγράφει και ο ιστορικός Λίβιος, το 168 π.Χ., με τα έλη να φθάνουν περίπου ως τον δημόσιο δρόμο, που οδηγούσε στα Γιαννιτσά, και το νοσηρό κλίμα να επηρεάζει την υγεία των κατοίκων της περιοχής.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα διενεργήθηκε την περίοδο 1914-1915 από την Αρχαιολογική Εταιρεία, με τη διεύθυνση του καθηγητή Γ.Π. Οικονόμου, αλλά διακόπηκε από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Η σύντομη ανασκαφή αποκάλυψε τμήματα δύο κατοικιών και κρηναίου οικοδομήματος στο δυτικό τμήμα του σημερινού επισκέψιμου χώρου. Η ανεύρεση αρχιτεκτονικών λειψάνων σε εκσκαφή υπογείου κατοικίας του σύγχρονου οικισμού της Πέλλας, στη θέση στην οποία αργότερα ήρθε στο φως η λεγόμενη κατοικία του Διονύσου, είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη συστηματικής ανασκαφής από την Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1957. Η έρευνα αυτή στις κύριες περιόδους της, 1957-1970 και 1976-1990, με τη διεύθυνση του Χ. Μακαρόνα και της Μ. Σιγανίδου αντίστοιχα, έφερε στο φως μεγάλο τμήμα της αρχαίας πόλης παρέχοντας πλήθος στοιχείων για την πολεοδομική μορφή της, την αρχιτεκτονική των ιδιωτικών και δημόσιων κτιρίων της, την κοινωνική δομή, τη θρησκεία, τη γλώσσα, τα ταφικά έθιμα, τις παραγωγικές και εμπορικές δραστηριότητες και γενικά όλα εκείνα τα στοιχεία που αποκαθιστούν μια σφαιρική εικόνα της ιστορικής εξέλιξης της πρωτεύουσας του μακεδονικού βασιλείου την

Ο αρχαιολογικός χώρος της Πέλλας την ανασκαφική περίοδο 1957-1963.

Το στρώμα καταστροφής εργαστηρίου κοροπλαστικής στην ανατολική πτέρυγα της Αγοράς.

Ενοσφράγιστη κεραμίδα οροφής με το όνομα της πόλης ΠΕΛΛΗΣ, αδιαμφισβήτητο τεκμήριο της ταύτισης του αρχαιολογικού χώρου με την πρωτεύουσα των Μακεδόνων.

Το περιστόλιο του δημόσιου αρχείου της Πέλλας στο ΝΔ τμήμα της Αγοράς.

περίοδο της μεγαλύτερης ακμής του. Οι μεγάλες κατοικίες του Διονύσου και της Ελένης με τα ψηφιδωτά δάπεδα, τμήματα του ανακτόρου και δημόσιων κτιρίων αποκαλύφθηκαν την περίοδο 1957-1970. Το κτιριακό συγκρότημα της Αγοράς, το ανάκτορο, δημόσια κτίρια και ιερά, ιδιωτικές κατοικίες και νεκροταφεία ανασκάφτηκαν συστηματικά την περίοδο 1976-1990 και εξακολουθούν να ερευνούνται με μικρότερης κλίμακας ανασκαφές, κυρίως σωστικού χαρακτήρα, ως σήμερα, στο πλαίσιο δημόσιων και ιδιωτικών έργων, αλλά και κατά τις εργασίες συντήρησης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου.

Καθοριστικά για την επίλυση προβλημάτων κυρίως του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης και της θέσης του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας και της Ρωμαϊκής Αποικίας υπήρξαν τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα της περιόδου 1977-1979 στην περιοχή τοποθέτησης αγωγού ύδρευσης της Θεσσαλονίκης από τις πηγές της Αραβησσού. Η ανασκαφή στο χώρο τοποθέτησης του αγωγού αυτού, που διέσχισε το νότιο τμήμα της πόλης σε όλο το πλάτος της, έδωσε ουσιαστικά το έναυσμα της έναρξης της δεύτερης περιόδου συστηματικής έρευνας στην Πέλλα. Την περίοδο 1980-1981, στο πλαίσιο της αναμόρφωσης κοινοτικού δρόμου, που ένωνε τον σύγχρονο οικισμό με την εθνική οδό Θεσσαλονίκης-Έδεσσας, αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος της Αγοράς και τάφοι του παλιότερου νεκροταφείου της μακεδονικής πρωτεύουσας (τέλος 5ου -γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.), ενώ κατά την ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της νέας παρακαμπτηρίου οδού, νότια του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, το 2006, αποκαλύφθηκε το δυτικό τείχος της ελληνιστικής Πέλλας, βεβαιώθηκε η θέση του δυτικού νεκροταφείου της, αυξήθηκαν τα ευρήματα του νεκροταφείου της Ρωμαϊκής Αποικίας με την ανασκαφή νέων τάφων και για πρώτη φορά ήρθαν στο φως λείψανα ρωμαϊκών χρόνων (1ου-4ου αι. μ.Χ.) στο νότιο τμήμα της Πέλλας. Με τον συστηματικό έλεγχο, τέλος, των εκσκαφών όλων των οικοδομικών εργασιών στα

οικόπεδα και στα αγροτεμάχια της Πέλλας και της περιοχής της, εμπλουτίζεται διαρκώς η γνώση μας για την οικιστική, την ταφική αρχιτεκτονική, αλλά και τις ποικίλες δραστηριότητες των κατοίκων αυτού του τμήματος του ελληνικού χώρου κατά την αρχαιότητα.

Από το 1991 και εξής στόχος της αρχαιολογικής δραστηριότητας στην Πέλλα υπήρξε η συντήρηση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της, καθώς και των μνημείων της ευρύτερης περιοχής της. Με την εκπόνηση μελέτης συνολικής ανάδειξης της Πέλλας και της περιοχής της, αλλά και τη σύνταξη επιμέρους μελετών για τη συντήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και την κατασκευή υποδομών λειτουργίας και προστασίας του χώρου, έγινε δυνατή η υλοποίηση του έργου της Συντήρησης-Ανάδειξης της Πέλλας, που ανέλαβε το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού, ενταγμένου στο Γ' Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης. Με την υλοποίηση του έργου αυτού ενοποιήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος με την κατάργηση τμημάτων δύο δρόμων που τον τετρατομούσαν (του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Εδεσσας σε όλο το πλάτος της αρχαίας πόλης, στον άξονα Α-Δ, και της δημόσιας οδού προς τον σύγχρονο οικισμό, στον άξονα Β-Ν), αλλά και με την απαλλοτρίωση μεγάλου αριθμού αγροτεμαχίων κυρίως στο νότιο τμήμα του. Εξασφαλίστηκαν οι λειτουργικές υποδομές του χώρου με τις απαραίτητες εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης επισκεπτών, ενώ η προστασία των αρχιτεκτονικών λειψάνων σε συγκεκριμένες περιοχές του επισκέψιμου χώρου επιτεύχθηκε με τη συντήρησή τους και την κατασκευή μόνιμων στεγάστρων σε θέσεις με ιδιαίτερα ευπαθή λείψανα. Ιδιαίτερη μέριμνα λήφθηκε για τη συντήρηση των τοίχων των κτιρίων, που, λόγω του ιδιαίτερα ευαίσθητου ασβεστόλιθου, το δομικό υλικό τους βρισκόταν σε κατάσταση αποσάθρωσης. Μετά τις εργασίες συντήρησης, τα αρχιτεκτονικά λείψανα σε βασικούς τομείς του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου έχουν αποκατασταθεί με στερεώσεις και συμπληρώσεις με νέο υλικό, παρέχοντας στον επισκέπτη μια σαφή πλέον εικόνα της μορφολογίας των κτιρίων. Συντηρήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι οικοδομικών τετραγώνων και επιστρώθηκαν αρχαίοι δρόμοι για να δοθούν σε χρήση στους επισκέπτες. Αποκαταστάθηκε, έτσι, το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης σε μια ικανή έκταση, δίνοντας τη δυνατότητα στον επισκέπτη να διασχίσει τον αρχαιολογικό χώρο από τα νότια, από το αρχαίο δηλαδή λιμάνι, προς τα βόρεια τμήματα της πόλης, όπως συνέβαινε και στην αρχαιότητα, και να κατανοήσει το μέγεθος και το σχεδιασμό της. Το ενημερωτικό υλικό στις στάσεις ανάπαυσης των επισκεπτών, σε επιλεγμένα σημεία του χώρου, μαζί με το οπτικοακουστικό υλικό της αίθουσας ενημέρωσης παρέχουν τις βασικές πληροφορίες για συγκεκριμένες περιοχές της πόλης και κτιριακά συγκροτήματα. Στόχος της συνέχισης του έργου της Συντήρησης-Ανάδειξης της Πέλλας στο ΕΣΠΑ είναι η διεύρυνση της συντήρησης των αρχιτεκτονικών λειψάνων και η δημιουργία οργανωμένων πυρήνων επίσκεψης μέσα σε οικοδομικά τετράγωνα, έτσι ώστε ο επισκέπτης να μπορεί να κατανοήσει άμεσα όχι μόνον τη μορφή, αλλά και τη λειτουργία των κτιρίων.

Το νέο αρχαιολογικό μουσείο της Πέλλας, που κατασκευάστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού την περίοδο 2006-2009, ενταγμένο στο ΒΑ τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, αποτελεί ουσιαστικά μια μικρογραφία του, καθώς σ' αυτό ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να ανασυνθέσει τα στοιχεία που συγκέντρωσε κατά την περιόδειά του στο χώρο και με τη βοήθεια των πολυάριθμων και ποικίλων ανασκαφικών ευρημάτων, αλλά και του εποπτικού υλικού, να κατανοήσει ποικίλες εκφάνσεις της ζωής της πόλης.

Αεροφωτογραφία τμήματος του ενοποιημένου αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας. Στο βάθος διακρίνεται το αρχαιολογικό μουσείο, σε γειτνίαση με τον σύγχρονο οικισμό.

Η ΠΕΛΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ 3Η ΧΙΛΙΕΤΙΑ ΩΣ ΤΟ Γ' ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 4ΟΥ ΑΙ. Π.Χ.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του έργου της Συντήρησης και Ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας (έργο του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Γ' ΚΠΣ) διεύρυναν τις υπάρχουσες γνώσεις μας για την Πέλλα με νέα στοιχεία, που τοποθετούν την παλαιότερη ανθρώπινη δραστηριότητα στη θέση, στην οποία εγκαθιδρύθηκε η πρωτεύουσα των Μακεδόνων, στην πρώιμη 3η χιλιετία π.Χ. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης των δρόμων της αρχαίας πόλης, που επιλέχθηκαν να αποτελέσουν τις κύριες προσβάσεις των επισκεπτών, ερευνήθηκαν την περίοδο 2006-2008 με δοκιμαστικές τομές οι επιχώσεις των δρόμων στην περιοχή της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου.

Μια από τις κεντρικές οδικές αρτηρίες της πόλης, στον άξονα Α-Δ, πλάτους περίπου 9,50 μ., οδηγεί από τα κτίρια εξυπηρέτησης επισκεπτών στα συγκροτήματα της περιοχής του ιερού του Δάρρωνος, που έχουν ερευνηθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα του σημερινού επισκέψιμου χώρου, κοντά σε σύγχρονο αρδευτικό κανάλι. Σειρά δοκιμαστικών τομών κατά μήκος της λεωφόρου, με στόχο τη διερεύνηση της υποδομής της, έφερε στο φως πλακόστρωτο δάπεδο από αδρές ασβεστολιθικές πλάκες. Στα κατεστραμμένα τμήματα του λιθόστρωτου, καθώς και στις κάθετες σ' αυτήν οδούς, οι τομές προχώρησαν σε βαθύτερα στρώματα στοχεύοντας στη στρωματογραφική τεκμηρίωση των ανθρωπογενών επιχώσεων.

Αμέσως κάτω από το οδόστρωμα της παραπάνω λεωφόρου, καθώς και σε δοκιμαστικές τομές των κάθετων οδών (στον άξονα Β-Ν), που διασταυρώνονται με αυτήν, ήρθε στο φως τμήμα νεκροταφείου των προϊστορικών χρόνων. Μεγάλος αριθμός τάφων φαίνεται να έχει διαταραχτεί από τα οδοστρώματα και τις μεταγενέστερες οικοδομικές δραστηριότητες.

Τα ακριβή όρια του παραπάνω νεκροταφείου δεν είναι δυνατόν ακόμα να οριστούν με σαφήνεια, αφού ένα μεγάλο τμήμα του βρίσκεται κάτω από οικοδομικά τετράγωνα της αρχαίας πόλης, που δεν έχουν ακόμα ερευνηθεί. Η ανάπτυξή του, σύμφωνα με τα στοιχεία των δοκιμαστικών τομών, καλύπτει μερικώς τουλάχιστον μια έκταση έξι οικοδομικών τετραγώνων εκατέρωθεν της λεωφόρου (μήκους 150 μ. στον άξονα Α-Δ και 143 μ. περίπου στον άξονα Β-Ν).

Το σύνολο των τάφων φαίνεται πως βρισκόταν στα επιφανειακά στρώματα, ενώ αρκετοί από αυτούς πιθανότατα ήταν ορατοί και κατά την περίοδο χρήσης του νεκροταφείου. Πρόκειται για ενταφιασμούς σε πιθάρια και λιθοπερίκλειστους τάφους ή σε απλά λακκοειδή ανοίγματα με σποραδική χρήση λίθων για την

Λεπτομέρεια καταδέσμου (βλ. και σελ. 44-45). Α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

οριοθέτηση της περιμέτρου. Στα ανασκαμμένα τμήματα του νεκροταφείου δεν επιβεβαιώθηκε η γνωστή από τα νεολιθικά χρόνια καύση των νεκρών, που ως πρακτική συνεχίζεται και στα νεκροταφεία της Εποχής του Χαλκού.

Οι λιθοπερίκλειστοι τάφοι είναι ωοειδείς ή περίπου ορθογώνιες κατασκευές, που διαμορφώνονται με αδούλευτες πλάκες κάθετα μπηγμένες στο έδαφος ή αδιαμόρφωτες πέτρες τοποθετημένες σε σειρά, με γενική κατεύθυνση Α-Δ ή με απόκλιση ΒΑ-ΝΔ. Σπανιότερα, τα τοιχώματα των τάφων κατασκευάζονται με την τοποθέτηση αδρών λίθων σε δύο σειρές με χαλαρό χτίσιμο. Τα πιθάρια τοποθετούνται οριζόντια στο έδαφος σε υποδομή από πλάκες ή στερεώνονται περιμετρικά με λίθους. Το στόμιό τους βρίσκεται ανατολικά ή δυτικά και συνήθως σφραγίζεται με λίθο. Εκτός από τη χρήση μεγάλων καλοδιαμορφωμένων πιθαρίων, ταφές γίνονταν και σε πιθοειδή ανοιχτά αγγεία. Μικροί τάφοι καλύπτονται με λιθωσφούς, ενώ πάνω από τα πιθάρια απαντά περιορισμένος αριθμός λίθων. Μερικές φορές στα άκρα των κατασκευών και πάνω από το καλυμμένο στόμιο των πιθαρίων προεξέχει λίθινη πλάκα ή κυβόλιθος, που έχει τη μορφή επιτύμβιας στήλης.

Οι ταφές ομαδοποιούνται σε συστάδες, η σχέση των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστη. Σε τρεις περιπτώσεις παρατηρήθηκαν εκτεταμένες λιθοριπές από μικρές πέτρες, που διατάσσονται κυκλικά, και οριοθετούσαν ισοπεδωμένους σήμερα τύμβους.

Το υλικό διαμόρφωσης όλων των κατασκευών του νεκροταφείου είναι φυσικοί ασβεστολιθικοί λίθοι από το άμεσο περιβάλλον του νεκροταφείου και της περιοχής της Πέλλας. Το ίδιο υλικό χρησιμοποιήθηκε και στα κτίρια των ιστορικών χρόνων. Πολλές μάλιστα πλάκες, που αποτελούν το οδόστρωμα της λεωφόρου, πιθανόν προέρχονται από το προϊστορικό νεκροταφείο. Κατά κανόνα οι τάφοι είναι ατομικοί. Η παρουσία όμως μιας διπλής ταφής σε πίθο πιστοποιεί τη χρήση της πρακτικής αυτής και σε άλλες περιπτώσεις, όπως συμβαίνει και σε άλλα νεκροταφεία της Εποχής του Χαλκού.

Οι νεκροί ενταφιάζονταν σε έντονα συνεσταλμένη θέση προς τα αριστερά ή δεξιά τους. Στους πίθους τοποθετούνταν με το κεφάλι κοντά στο στόμιο ή στον πυθμένα του αγγείου και σπρώχνονταν μέσα σε αυτό από το στόμιό του ή τοποθετούνταν μετά την αφαίρεση τμήματος του χείλους και του σώματος του αγγείου. Ο παραμερισμός του σκελετικού υλικού για τη χρήση των ταφικών κατασκευών από νεότερους ενταφιασμούς δεν επιβεβαιώνεται, αφού η αναμόχλευση αρκετών οστών συσχετίζεται με την ταυτόχρονη καταστροφή των ταφικών κατασκευών από οικοδομικές δράσεις στην πόλη των ιστορικών χρόνων.

Ο αριθμός των κτερισμένων τάφων, σύμφωνα με την πρακτική της εποχής, είναι σχετικά περιορισμένος. Στα κεραμικά αντικείμενα περιλαμβάνονται κυρίως καθαρόσχημα αγγεία μικρών διαστάσεων με υπερυψωμένες λαβές, μόνωτα κύπελλα και οινοχόες. Σπανιότερα οι νεκροί κτερίζονται με αργυρά και χάλκινα αντικείμενα, κοσμήματα και όπλα, ενώ στα σπάνια ευρήματα της κατηγορίας εντάσσεται και μια μικρή μαρμάρινη φιάλη.

Ενδείξεις για τελετουργικές δραστηριότητες σε συγκεκριμένη θέση του ανασκαμμένου τμήματος του νεκροταφείου διαπιστώθηκαν μόνο σε μια συσσώρευση απανθρακωμένων υλικών κάτω από χώρο του οικοδομικού τετραγώνου του δημόσιου λουτρού. Ο εγκλωβισμός της όμως κάτω από τοίχους των ιστορικών χρόνων επέτρεψε τη διερεύνηση μόνο μικρού τμήματός της.

Τα πήλινα κτερίσματα είναι χειροποίητα αγγεία, στα οποία διαπιστώνονται όλες οι τεχνικές που χρησιμοποιούνταν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην περιοχή της Μακεδονίας (περίπου 3100-2100 π.Χ.). Η μαρμάρινη φιάλη, ένας εξαιρετικά σπάνιος τύπος ευρήματος στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, παρα-

Μαρμάρινη φιάλη (επάνω αριστερά) και τρία πήλινα αγγεία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (3η χιλιετία π.Χ.), δύο πήλινα αγγεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και αττικός σκύφος του ύστερου 5ου αι. π.Χ. (κάτω αριστερά).

πέμπει σε ένα παράδειγμα από την Αλεπότρυπα Διρού Μάνης της Τελικής Νεολιθικής Εποχής και σε σειρά μικρών κυκλαδικών φιαλών που χρονολογούνται όλες κατά την Πρωτοκυκλαδική Ι περίοδο και σπανιότερα στη μεταβατική περίοδο Ι-ΙΙ (τέλος 4ης - αρχές 3ης χιλιετίας π.Χ.). Ο χρονικός ορίζοντας της φιάλης μάς οδηγεί στην Τελική Νεολιθική ή, πιθανότερα, αν η μακροσκοπική εκτίμηση του μαρμάρου ως νησιωτικού, και μάλιστα παριανού, είναι ορθή, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα από τα δημιουργήματα της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου, και να χρονολογηθεί όχι αργότερα από τη μεταβατική Πρωτοκυκλαδική περίοδο Ι-ΙΙ. Τέτοια προϊόντα μπορούσαν να φτάσουν στην ακτή της προϊστορικής Πέλλας μέσω της θαλάσσιας οδού από τις Κυκλάδες προς τον κόλπο του Λουδία. Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ γειτονικών περιοχών και πολιτισμικών κύκλων τεκμηριώνονται στην Ελλάδα και την ευρύτερη Βαλκανική από την Αρχαιότερη Νεολιθική Εποχή. Ευρείες πολιτιστικές επαφές των Κυκλάδων με τις ακτές του Θερμαϊκού κατά την περίοδο που εξετάζουμε δεν έχουν ανιχνευθεί σε ικανοποιητικό επίπεδο από την ανασκαφική έρευνα. Ενδείξεις επαφών μπορούν να στηριχθούν σε μεμονωμένα αντικείμενα, όπως αυτό της Πέλλας ή ένα μαρμάρινο αγγείο της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου, που βρέθηκε στον Μακρόγυαλο της Πιερίας σε τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αλλά και σε ευρήματα της Χαλκιδικής. Άμεσες ή έμμεσες σχέσεις είναι δυνατόν να βεβαιωθούν στο άμεσο μέλλον, όπως έχουν ήδη τεκμηριωθεί για την Κρήτη, την Αττική, την Εύβοια και πολλές θέσεις του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, όπου, εκτός από πήλινα αντικείμενα, βρήκαν το δρόμο τους και πολυτελή μαρμάρινα ειδώλια και αγγεία. Ανάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνεται και μια μαρμάρινη φιάλη στο νεκροταφείο της Ιασού στη Μικρά Ασία, τυπολογικά παρόμοια με της Πέλλας.

Η διάρκεια χρήσης του προϊστορικού νεκροταφείου είναι πρόωρο να συζητηθεί διεξοδικά. Τα προκαταρκτικά συμπεράσματα στηρίζονται σε τυπολογικές παρατηρήσεις των ταφών και των κτερισμάτων τους, αλλά επιβεβαιώνονται και από τις πρώτες ραδιοχρονολογήσεις. Το σύνολο των τύπων των τάφων συμπίπτει με αυτούς από τα νεκροταφεία στο Ξεροπήγαδο και στις Γούλες Κοζάνης, στον Άγιο Μάμαντα Χαλκιδικής κ.α. Τα καθαρόσημα αγγεία βρίσκουν τα παράλληλά τους στα ευρήματα του Αρχοντικού Πέλλας, όπου οι ραδιοχρονολογήσεις τοποθετούν το στρώμα καταστροφής στην ύστερη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και στην αρχή της επόμενης, του Ξεροπήγαδου Κοζάνης (2450/2400 ως

Αττικά αγγεία αρωματικών ελαίων (λήκυθοι). Γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

1750/1700 π.Χ.), του Αρμενοχωρίου Φλώρινας (τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού), των Σερβίων Κοζάνης, του Τριλόφου Θεσσαλονίκης και άλλων θέσεων του μακεδονικού χώρου, στις οποίες τα κανθαρόσχημα συγκαταλέγονται μεταξύ των κύριων σχημάτων της κεραμικής. Ο τύπος αυτός της κεραμικής είναι ευρύτερα διαδεδομένος σε θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην π.Γ.Δ.Μ., αλλά και βορειότερα, ως τη Σερβία (πολιτισμός Bubanj III).

Ο οικισμός, στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο, πρέπει να βρισκόταν σε σχετικά κοντινή απόσταση. Σε διερευνητικές τομές του οικοδομικού τετραγώνου του δημόσιου λουτρού, σε στρώματα γεμίματος φερτού χώματος για την επίχωση του χώρου, βρέθηκαν αρκετά όστρακα διαφορετικών αγγείων της Εποχής του Χαλκού, σε πολύ αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Μεγάλος αριθμός οστράκων της ίδιας περιόδου ήρθε στο φως και δυτικότερα. Η μεγάλη αποσπασματικότητα των οστράκων αυτών ίσως θα μπορούσε να δικαιολογήσει την προέλευσή τους από εγκατάσταση που δεν θα βρισκόταν μακριά από το χώρο εύρεσής τους. Η θέση αυτή είναι δύσκολο να ταυτιστεί με τη θέση του Φάκου, που βρίσκεται περί τα 1.100 μ. νότια από τον δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Έδεσσας. Η παραπάνω εγκατάσταση της Εποχής του Χαλκού πρέπει να διατηρήθηκε και κατά τους ιστορικούς χρόνους, αφού στην Πέλλα έρχονται στο φως λιγοστά μεν αλλά χαρακτηριστικά ευρήματα και των μετέπειτα χρόνων, από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, τα Αρχαϊκά και τα Κλασικά χρόνια. Με τη θέση αυτή θα πρέπει πιθανότατα να ταυτιστεί και ο παλιότερος οικισμός της Βουνόμου, τον οποίο αντικατέστησε η νέα πρωτεύουσα, Πέλλα, στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., όπως αναφέρεται από τον Στέφανο τον Βυζάντιο: «*ή δὲ Μακεδονίας [Πέλλα] Βούνομος τὸ πρότερον ἐκαλεῖτο*».

Ταφή σε μεγάλο λιθοπερίκλειστο πήλινο αποθηκευτικό αγγείο. Αδρά διαμορφωμένος λίθος μπροστά από το στόμιο έχει τη θέση επιτύμβιας στήλης. Από το νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Χρονολόγηση ταφής: 2440-2140 π.Χ.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΟΤΕΡΗΣ ΦΑΣΗΣ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ ως μακεδονικής πρωτεύουσας αποκαλύφθηκε έξω από το βόρειο τείχος της. Τα ανασκαμμένα τμήματα του νεκροταφείου επικεντρώνονται κάτω από το χώρο που κατέλαβε η Αγορά της ελληνιστικής φάσης της πόλης, αλλά και στη γύρω από αυτήν περιοχή.

Οι πρώτες ταφές του νεκροταφείου ήρθαν στο φως σε σωστική ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο έργου αποχέτευσης στον δημόσιο δρόμο που οδηγεί στον σύγχρονο οικισμό της Πέλλας, την περίοδο 1980-1981. Μεγάλα τμήματά του βρέθηκαν τα επόμενα χρόνια στα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος της Αγοράς, αλλά και σε τομές κάτω από τα δάπεδα των χώρων της νότιας πτέρυγας, του Αρχείου, καθώς και σε δρόμο της αρχαίας πόλης, με προσανατολισμό Α-Δ, που διέρχεται νότια του συγκροτήματος, κυρίως στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου (2002-2008). Τμήματα του νεκροταφείου αυτού εντοπίστηκαν και βορειοανατολικά, αλλά και νοτιότερα του εμπορικού και διοικητικού κέντρου της πόλης. Το σύνολο των αδιατάρακτων ταφών του τοποθετείται από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. ως το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Η κατάργησή του αναμφίβολα σχετίζεται με την εκτεταμένη αναδιοργάνωση της Πέλλας στα χρόνια του Κασσάνδρου, κατά την επέκτασή της βόρεια του βόρειου τείχους της, που έχει εντοπισθεί στην περιοχή της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου. Το τείχος αυτό κατά τις οικοδομικές δραστηριότητες της εποχής ισοπεδώθηκε. Τότε οι ταφικές ανάγκες που εξυπηρετούσε το κλασικό νεκροταφείο μεταφέρθηκαν στην περιμετρική περιοχή, σε θέσεις έξω από τα τείχη της πόλης, κυρίως ανατολικά και δυτικά, και κάλυψαν τις μεταθανάτιες ανάγκες, από τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. ως την εγκατάλειψη της Πέλλας, στις αρχές του 1ου αι. π.Χ., μετά από καταστροφικό σεισμό.

Η μορφή των τάφων προσαρμόζεται στο εδαφολογικό ανάγλυφο με τη συνεκμετάλλευση των επιχώσεων αλλά και του μαλακού ασβεστολιθικού υπεδάφους. Οι περισσότερες ταφές τοποθετούνται σε μικρού μεγέθους ορύγματα στο σκληρό χώμα, με τοιχώματα ενισχυμένα μερικές φορές με μικρούς λίθους. Υπάρχουν όμως και μεγαλύτεροι ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευτοί στον φυσικό βράχο. Όλοι οι παραπάνω τάφοι δέχονταν ενταφιασμούς. Το έθιμο της καύσης ήταν σχετικά περιορισμένο, όπως συμβαίνει γενικότερα στην Πέλλα και σε μεταγενέστερες εποχές. Σε μια περίπτωση τα καμένα οστά είχαν τοποθετηθεί σε κωδωνόσχημο κρατήρα, ενώ σε άλλη η τελετή πραγματοποιήθηκε σε ξύλινη ναϊσκόμορφη κατασκευή. Παιδικές ταφές βρέθηκαν μέσα σε αποθηκευτικά αγγεία, κυρίως αμφορείς. Τα νεογνά τοποθετούνταν και ανάμεσα σε καλυπτήριες κεραμίδες. Η πρακτική της ταφής σε πήλινες λάρνακες είναι σπάνια. Περιορισμένος είναι και ο αριθμός των κεραμοσκεπών τάφων.

Οι λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν προσανατολισμό από ανατολικά προς τα δυτικά. Η παρατηρούμενη ομαδοποίηση των λαξευμάτων υποδεικνύει πιθανότατα συγγενικές ταφές, όπως συμβαίνει και στα μεταγενέστερα νεκροταφεία της Πέλλας. Οι διαστάσεις των τάφων των ενηλίκων ποικίλλουν, σε μήκος από 1,50 ως

Λεπτομέρεια της διακόσμησης ερυθρόμορφης υδρίας (βλ. και σελ. 46-53). Ο Κέλαδος (ή ο Κύδαιμος) σαλπίζει κατά την έριδα της Αθηνάς και του Ποσειδώνα για το όνομα της Αθήνας. Τέλος 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ.

Κουηγετικό σκυλί από την περιοχή της Αγοράς. Αποδίδεται σε επιτύμβιο μνημείο του 4ου αι. π.Χ.

2,50 μέτρα και πλάτος από 0,80 μ. ως περίπου 1,50 μ. Υπάρχουν όμως και πολύ μεγαλύτεροι, με μήκος και βάθος ως 7 και 4 μ. αντίστοιχα. Αυτοί είχαν στα τοιχώματα αναβαθμούς που διευκόλυναν την προσέγγιση του δαπέδου του τάφου κατά την τοποθέτηση της ταφής. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι καλύπτονταν με ξύλινες σανίδες στηριγμένες σε ξύλινους δοκούς, τα άκρα των οποίων τοποθετούνταν σε λαξευμένες θήκες στον ανώτερο αναβαθμό, που περιέβαλλε την ταφική κατασκευή. Επάνω από μεμονωμένες ταφές ή μικρές συστάδες τάφων εντοπίστηκε περιορισμένος αριθμός χωμάτινων τύμβων, η βάση των οποίων οριζόταν κυκλικά από σειρές μικρών ακατέργαστων λίθων. Δίπλα σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν λαξεύματα στο βράχο, που δέχονταν επιτύμβια σήματα, από τα οποία ένας μικρός αριθμός εντοπίστηκε εκτός θέσης. Υπολείμματα ξύλων σε διαμορφωμένες κοιλότητες στις γωνίες του δαπέδου των τάφων και μικρά σιδερένια καρφιά μαρτυρούν σποραδική χρήση της πρακτικής του ενταφιασμού σε νεκρικές κλίνες.

Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι στον τάφο με το κεφάλι συνήθως προς τα ανατολικά και με εκτεταμένα τα σκέλη. Ελάχιστες φορές ήταν στραμμένοι προς τα δυτικά ή είχαν συνεσταλμένη θέση. Διπλές ταφές διαπιστώθηκαν σε πολύ λίγες περιπτώσεις, μία από τις οποίες ανήκε σε μια μητέρα με το βρέφος της. Η μελέτη των ανθρωπολογικών καταλοίπων απέδειξε μεγάλη θνησιμότητα των παιδιών, σε ποσοστό 35-40%, ηλικίας κυρίως ως ενός χρόνου. Αξιοπαρατήρητη είναι και η θνησιμότητα των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες, σε ποσοστό 2 προς 1 περίπου. Η ηλικία των ενηλίκων κυμαίνεται μεταξύ των 40 και των 60 χρόνων, ελάχιστοι έφθαναν ως τα 70 χρόνια. Το ύψος τους ως 1,70 μ. δεν ήταν σπάνιο.

Τα κτερίσματα του νεκροταφείου αυτού είναι γενικά περιορισμένα, πράγμα που δηλώνει και τη χαμηλή ως μέση κοινωνική προέλευση των νεκρών στο ανασκαμμένο τμήμα του. Πλουσιότερα κτερίσματα ήταν μερικές νεανικές ταφές, κυρίως κοριτσιών. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονταν πήλινα αγγεία (αρυβαλλοειδή ληκύθια, σκύφοι, όλπες, οινοχόες), εργαλεία, λίγα όπλα και αθλητικά σύνεργα, τοποθετημένα κοντά στα χέρια. Περισσότερα ήταν τα πήλινα ειδώλια, ιδίως στις παιδικές ταφές. Τα αγγεία, κυρίως τα καλής ποιότητας μελαμβαφή, ήταν εισηγμένα από την Αττική. Από την περιοχή αυτή και πιθανόν και από τη Βοιωτία προέρχονται και αρκετά πήλινα ειδώλια, ενώ στην ντόπια παραγωγή κυριαρχούν αγγεία ερυθροβαφή, ως υπόμνηση χάλκινων αγγείων. Τα χρυσά και αργυρά κοσμήματα βρέθηκαν στην περιοχή των μελών του σώματος που διακοσμούσαν, ενώ εξαρτήματα ενδυμάτων, χάλκινες, αργυρές και σιδερένιες πόρπες και περόνες, στην περιοχή των ώμων και κατά μήκος των βραχιόνων. Σε κάποιες περιπτώσεις οι νεκροί έφεραν στεφάνια από

λεπτά φύλλα χρυσοῦ. Τα πήλινα ειδώλια κυριαρχούν στις παιδικές ταφές, που ήταν και οι πλουσιότερα κτερισμένες.

Από το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς προέρχονται τρία ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα, που παρέχουν αξιόλογα στοιχεία για την ανάπτυξη της γλυπτικής στον βορειοελλαδικό χώρο, τις εμπορικές σχέσεις της Πέλλας με την Αττική και τη γλώσσα των κατοίκων της.

Η μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του νεαρού Ξάνθου, γιου του Δημητρίου και της Αμαδίκας σύμφωνα με την επιγραφή, χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. και είναι το πρωιμότερο ως σήμερα γνωστό γλυπτό της Πέλλας. Χαρακτηριστική είναι η κατάληξη -α της δωρικής διαλέκτου στο σύνθετο όνομα της μητέρας, από τη ρίζα *αμ-* (από όπου και το ομηρικό ρήμα *ἀμάω* = θερίζω) και της μακεδονικής κατάληξης -*δίκαι* (πρβ. το όνομα *Εὐρου-δίκαι*). Στη στήλη απεικονίζεται μια σκηνή καθημερινή, ένα αγόρι με περισσότερι στο ένα χέρι και το παιχνίδι του, έναν τροχό, πίσω του. Ένα νεαρό λαγωνικό σκυλί, μπροστά, ανασηκώνει το κεφάλι προς το πτηνό και την παιδική μορφή σε ένα κλειστό εικονογραφικό σχήμα τρυφερής εσωτερικής επικοινωνίας. Η απόδοση της «άχνης» της σαρκικότητας, η βαρύτητα και η μαλακότητα της επιδερμίδας των μορφών υποδεικνύουν στοιχεία «ιωνισμού» της στήλης. Παρά τις νέες αττικές επιρροές, που σταδιακά επιβάλλονται από τον 5ο αι. π.Χ. στη γλυπτική του μακεδονικού χώρου, η μονοπρόσωπη επιτύμβια στήλη του Ξάνθου αποτελεί χαρακτηριστικό δημιούργημα ενός τεχνίτη της περιοχής, που δεν είχε λησμονήσει την παλιότερη νησιωτικοϊωνική παράδοση.

Μια ερυθρόμορφη υδρία, των αρχών του 4ου αι. π.Χ., εισηγμένη από την Αθήνα, δέχθηκε τα καμένα οστά επιφανούς Πελλαιίου. Από τα πλέον αξιόλογα έργα της αττικής κεραμικής, αποδίδεται στο εργαστήριο του ζωγράφου του Προνόμου. Είναι διακοσμημένη με το μύθο της έριδας του Ποσειδώνα και της Αθηνάς, για το όνομα της Αθηνάς, κατά την κρίσιμη χρονική στιγμή της λύσης της διαμάχης των θεών με την παρουσία του Δία, που τη συμβολίζει ένας τεράστιος κεραυνός πάνω στο νικητήριο δώρο της Αθηνάς, μια ελιά, που στεφανώνεται από μια Νίκη, μπροστά από τον φιδωτό Κρόνο. Ο νικημένος θεός και ο κόσμος του αποχωρεί από την κεντρική σκηνή, την οποία καταλαμβάνει η Αθηνά συνεπικουρούμενη

Επιτύμβια στήλη του μικρού Ξάνθου, γιου του Δημητρίου και της Αμαδίκας. Από το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς. Τέλος 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ.

από τον Διόνυσο. Στον ώμο μια ηρωική σκηνή αποδίδει τον αγώνα μεταξύ του βασιλιά της Ελευσίνας Εύμολπου, γιου του Ποσειδώνα, και του Ερεχθέα, βασιλιά της Αθήνας, με την παρουσία του Ερμή και των παιδιών της Λητούς, της Άρτεμης και του Απόλλωνα. Είναι ο ίδιος μύθος, σε άλλη παραλλαγή, που απεικονίζεται και στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα, ο οποίος στα χρόνια μετά το 403 π.Χ. αποκτά και πολιτική σημασία για την πόλη της Παλλάδας, συμβολίζοντας την πτώση της τυραννίας και την επαναφορά της δημοκρατίας.

Με την εντατικοποίηση του εμπορίου της Αθήνας με τη Μακεδονία και τη Θράκη, μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αυξήθηκε η εξαγωγή και των πήλινων αγγείων, αλλά και η μετανάστευση αθηναίων κεραμέων και αγγειογράφων, που μαζί με πολλούς ανθρώπους του πνεύματος και άλλους καλλιτέχνες και τεχνίτες από πολλές πόλεις του ελληνικού χώρου άρχισαν να συρρέουν στην Πέλλα την εποχή του Αρχελάου και των διαδόχων του, συμβάλλοντας δραστικά στην πολιτιστική ανάπτυξη της μακεδονικής πρωτεύουσας.

Ένα ενεπίγραφο, τέλος, μολύβδινο έλασμα ενός κατάδεσμου βρέθηκε τυλιγμένο στο χέρι νεκρού, πιθανόν βιαιοθανάτου. Η επιγραφή, που έχει χαραχθεί με οξύ εργαλείο επάνω στο μαλακό μέταλλο, είναι το μεγαλύτερο ως σήμερα γνωστό διαλεκτικό κείμενο από την περιοχή της Μακεδονίας και χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Στη σύνταξή του παρουσιάζει σχέσεις με την αττική διάλεκτο, διαφοροποιείται όμως από την αττικοιωτική ομάδα, αφού το α δεν γίνεται η, ενώ η συνίζηση του α και ο μετατρέπεται σε α αντί του ω. Τα στοιχεία αυτά μαζί με άλλες ιδιαιτερότητες βοηθούν στην κατάταξη της γλώσσας του κειμένου στην ομάδα των ΒΔ δωρικών διαλέκτων και μαζί με άλλα, νεότερα επιγραφικά ευρήματα, υποδηλώνει τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε μεγάλο στρώμα του πληθυσμού της περιοχής πριν από την εγκαθίδρυση της κοινής ελληνικής. Παράλληλα το «μαγικό» κείμενο, που αναφέρεται στη συναισθηματική κατάσταση μιας Πελλαίας, μαρτυρά το χρονικά αμετάβλητο ερωτικό πάθος, που διέπει μερικές φορές τις ανθρώπινες σχέσεις.

Μολύβδινο ενεπίγραφο έλασμα με κείμενο δωρικής διαλέκτου και μαγικό περιεχόμενο (κατάδεσμος). Από τάφο του νεκροταφείου της περιοχής της Αγοράς. Α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Το κείμενο, σε μεταγραφή και απόδοση Μ. Βουτυρά:

«Της Θετίμας και του Διονυσοφώντα τον επίσημο γάμο τον δένω με μάγια γραμμένα και όλων των άλλων γυναικών τον γάμο, όσες είναι χήρες ή παρθέναι, ιδιαίτερα όμως της Θετίμας. Και αποθέτω τα μάγια στον Μάκρωνα και στους δαίμονες. Και αν ποτέ εγώ ξεθάψω και ξετυλίξω και διαβάσω τούτα τα λόγια, τότε να παντρευτεί ο Διονυσοφών και όχι πριν. Γιατί δεν θέλω να πάρει άλλη γυναίκα από εμένα, αλλά εγώ να γεράσω μαζί με τον Διονυσοφώντα και καμιά άλλη. Σας ικετεύω, δαίμονες, λυπηθείτε [τη Φίλ]α, γιατί είμαι αβοήθητη και με έχουν εγκαταλείψει όλοι οι φίλοι. Φυλάξτε λοιπόν το γράμμα τούτο για να μη μου συμβούν αυτά και για να χαθεί κακήν κακώς η Θετίμα. [- -], εγώ όμως να γίνω ευτυχισμένη».

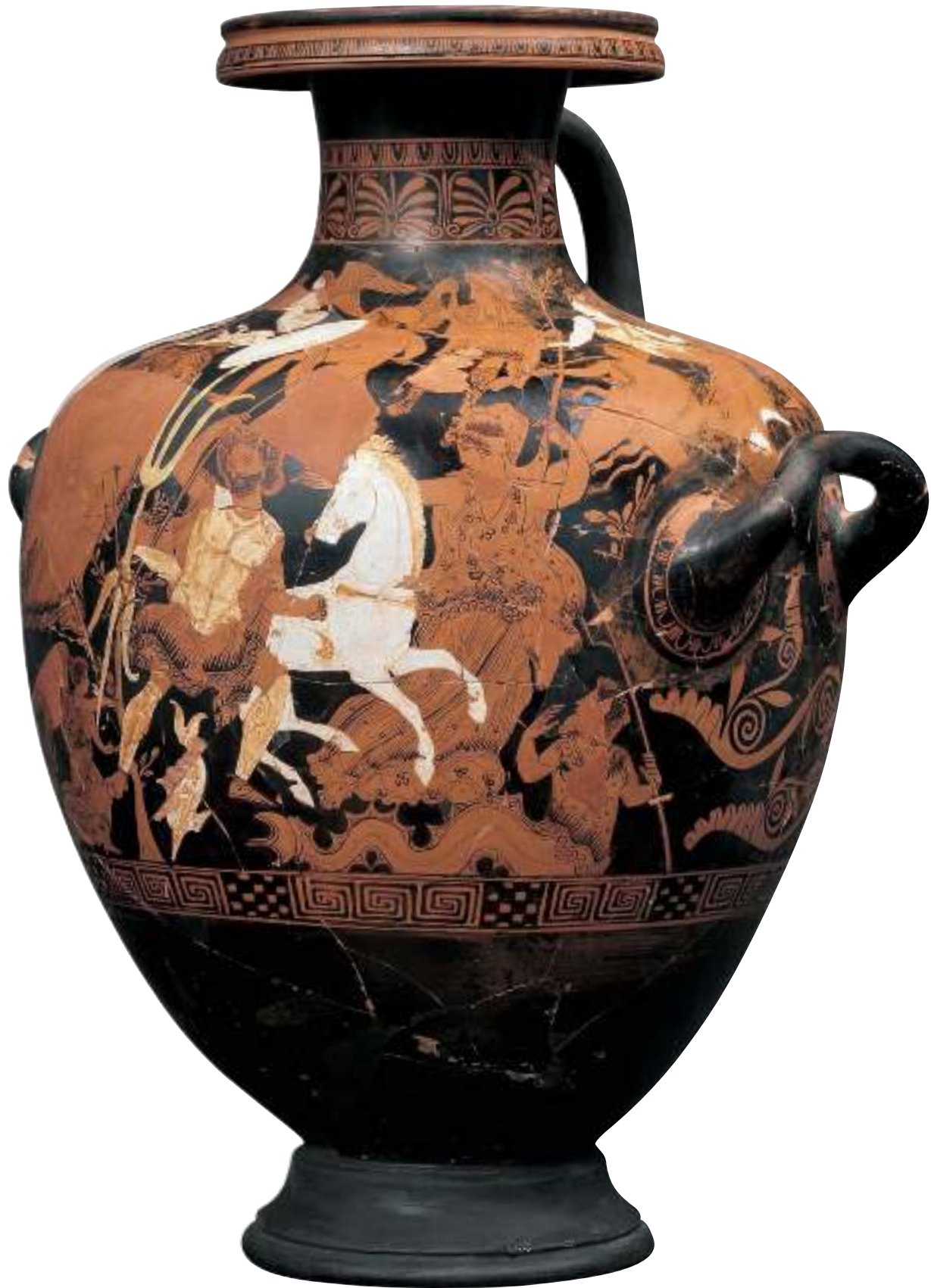

Επιγραφή βάση του
μνημείου της Κορίνθιας
ιέρειας Τιμαρέτης.
Τέλος 5ου αι. π.Χ.

Τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου αυτού, που δεν διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα έθιμα άλλων περιοχών, μαρτυρούν την ομοιογένεια των θρησκευτικών αντιλήψεων και δοξασιών τόσο στον μακεδονικό, αλλά και σε όλο τον ελληνικό χώρο. Σημαντικά στοιχεία προέκυψαν από την έρευνα του νεκροταφείου για την κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού, την οικονομική κατάσταση, τα ήθη και έθιμα της παλιότερης φάσης της Πέλλας ως πρωτεύουσας της Μακεδονίας. Επειδή δε τα οικιστικά λείψανα αυτής της φάσης της πόλης είναι πολύ περιορισμένα, καθώς καταστράφηκαν από τις οικοδομικές δραστηριότητες της ελληνιστικής εποχής, τα ευρήματα του νεκροταφείου καλύπτουν σημαντικά κενά στις γνώσεις μας για τη ζωή των κατοίκων της περιόδου, κατά την οποία η Πέλλα μαρτυρείται από τις γραπτές πηγές ως η «*μεγίστη τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων*», εξελισσόμενη σε επίκεντρο του ισχυρού βασιλείου του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ'.

Ερυθρόμορφη αττική υδρία που αποδίδεται στο εργαστήριο του ζωγράφου του Προνόμου. Τεφροδόχο αγγείο από το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς. Τέλος 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ. Στην κύρια όψη απεικονίζεται η έριδα της Αθηνάς και του Ποσειδώνα για το όνομα της Αθήνας, τη στιγμή της λύσης της διαμάχης, που συμβολίζεται από τον κεραυνό του Δία επάνω στο νικητήριο δώρο της Αθηνάς, την ελιά (σελ. 46, 48). Μια Νίκη στεφανώνει την ελιά (σελ. 50) μπροστά από τον φιλόμορφο βασιλιά της Αθήνας Κέκροπα (σελ. 47). Ο ηττημένος Ποσειδώνας κρατώντας το δώρο του, το άλογο, με τη συνοδεία των γονιών του, του Τρίωνα και της Αμφιτρίτης, αποχωρεί από το κέντρο της σκηνής (σελ. 46, 48, 49), το οποίο καταλαμβάνει η Αθηνά συνεπικουρούμενη από τον Διόνυσο (σελ. 46, 52-53). Στον ώμο του αγγείου σκηνή αγώνα ηρώων με την παρουσία του Ερμή, του Απόλλωνα και της Άρτεμις (σελ. 46, 51).

Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΛΛΑ

ΤΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ

ΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΠΟΥ ΕΙΧΕ Η ΠΕΛΛΑ την εποχή που έγινε πρωτεύουσα των Μακεδόνων, στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., υποδεικνύουν ως σήμερα σχετικά περιορισμένα ανασκαφικά στοιχεία διαφορετικών τομέων του αρχαιολογικού χώρου, καθώς η έρευνα των αρχιτεκτονικών λειψάνων της φάσης αυτής, που καλύπτονται από τα στρώματα των ελληνιστικών χρόνων, μόνον με δοκιμαστικού χαρακτήρα ανασκαφικές τομές έχει επιχειρηθεί. Τμήματα νεκροταφείου του τέλους του 5ου αι. - γ' τετάρτου 4ου αι. π.Χ., που αποκαλύφθηκαν νότια και νοτιοανατολικά της Αγοράς, καθορίζουν με ασφάλεια τη θέση της πόλης του τέλους του 5ου αι. π.Χ. στα νότιά του, χωρίς όμως ακόμα να είμαστε βέβαιοι για την ακριβή έκτασή της. Μόνον τα βόρεια όρια της πρώιμης αυτής φάσης της μακεδονικής πρωτεύουσας ορίζονται με σαφήνεια, καθώς έχει αποκαλυφθεί το βόρειο τείχος της, τμήματα του οποίου ερευνήθηκαν με δοκιμαστικές τομές κάτω από τα οικοδομικά τετράγωνα και κυρίως τους δρόμους της ελληνιστικής πόλης, βόρεια της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου. Ο όμοιος προσανατολισμός, ΝΑ-ΒΔ, του τείχους αυτού και της μεταγενέστερης οχύρωσης, του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., που διέρχεται βόρεια του ανακτόρου, καθώς και η ύπαρξη πύλης στο παλιότερο τείχος, με άνοιγμα πλάτους 9 μ., που συμπίπτει με τη θέση ισοπλατούς κάθετου δρόμου της ελληνιστικής πόλης, υποδεικνύουν τη διατήρηση, στα ελληνιστικά χρόνια, των αξόνων των οικοδομικών τετραγώνων της πόλης του τέλους του 5ου αι. π.Χ.

Τα παλιότερα οικιστικά λείψανα της πρώτης οικοδομικής φάσης της μακεδονικής πρωτεύουσας ήρθαν στο φως στην περιοχή των συγκροτημάτων του ιερού του θεραπευτή θεού Δάρρωνος (στο νοτιοδυτικό τμήμα του σημερινού επισκέψιμου χώρου). Η σύμπτωση της θέσης εξωτερικού τοίχου κτιρίου της παλιότερης οικοδομικής φάσης με τον εξωτερικό τοίχο οικοδομικού τετραγώνου των ελληνιστικών χρόνων υποδεικνύει με μεγάλη πιθανότητα την ύπαρξη πολεοδομικού συστήματος με ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα στο τέλος του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Η αρχαία πόλη, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, με το πολεοδομικό σύστημα του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. και τις ελληνιστικές τροποποιήσεις και ανοικοδομήσεις, απλώνεται σε έκταση περίπου 4.000 στρεμμάτων. Η μεγάλη επέκταση και ανοικοδόμησή της, ευνοημένες από το ομαλό εδαφικό ανάγλυφο, που έδινε τη δυνατότητα της συμμετρικής διεύρυνσης της κατοικημένης έκτασης, πραγματοποιήθηκαν την εποχή της βασιλείας του Κασσάνδρου (316-298 π.Χ.) με την κατάργηση του βόρειου τείχους της κλασικής πόλης και του νεκροταφείου της στην περιοχή της Αγοράς. Οργανωμένη ταφική χρήση αποκτούν τώρα περιοχές έξω από το ανατολικό και δυτικό σκέλος της νέας οχύρωσης. Το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης καταρτίζουν ορθογώνια ισοπλατή (47 μ.) οικοδομικά τετράγωνα, με μήκος που ποικίλλει (110, 125, 133, 152 μ.), χωρισμένα ομοιόμορφα από δρόμους κάθετους (Β-Ν) και οριζόντιους (Α-Δ), πλάτους 6 και 9 μ. αντίστοιχα. Ο πολεοδομικός αυτός σχεδιασμός και η μεγάλη έκταση της πόλης, περίπου 2,5 χμ. στον άξονα Β-Ν (έχοντας ως σημείο αναφοράς τη θέση της νησίδας του Φάκου, καθώς τα νότια όρια της πόλης παραμένουν ακόμα ασαφή) και 1,5 χμ. περίπου στον άξονα Α-Δ, τεκμηριώνονται ανασκα-

Τμήμα ψηφιδωτής διακόσμησης δαπέδου αίθουσας συμποσίων της κατοικίας του Διονύσου. Απεικονίζεται ο θεός Διόνυσος επάνω σε πάνθηρα. 325-300 π.Χ. Η σύνθεση ολόκληρη στις σελ. 148-149.

Το πολεοδομικό σχέδιο της Πέλλας.

1. Είσοδος αρχαιολογικού χώρου.
2. Η Αγορά.
3. Το Μουσείο.
4. Το Ανάκτορο.

φικά όσο σε καμιά άλλη πόλη του ελληνικού χώρου. Ο πλατύτερος δρόμος της πόλης, 15 μ., με προσανατολισμό Α-Δ, ξεκινώντας προφανώς από τις πύλες του ανατολικού και του δυτικού τείχους, διέσχιζε το κέντρο της, καταλήγοντας στις αντίστοιχες πύλες της Αγοράς. Μερικοί δρόμοι με προσανατολισμό Β-Ν, που αποτελούσαν, ξεκινώντας από το λιμάνι, βασικές οδικές αρτηρίες, πλατύτεροι των άλλων (9-10 μ.), ήταν πλακοστρωμένοι, είχαν πεζοδρόμια και πλαισιώνονταν με στοές. Η ύπαρξη των στοών αυτών είναι απόλυτα βεβαιωμένη στον 3ο αι. π.Χ., από τα υπολείμματα κίωνων στη θέση τους, και δεν αποκλείεται να εντάσσονται στο σχεδιασμό της πόλης του τελευταίου τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ. Κάτω από τα οδοστρώματα υπήρχε ένα πυκνό και καλά οργανωμένο δίκτυο υδροδότησης και αποχέτευσης. Σήραγγες λαξευμένες στον φυσικό βράχο έφερναν νερό από τις πηγές των βουνών και κατέληγαν σε αγωγούς πήλινους, λίθινους ή κτιστούς, με φρεάτια καθαρισμού, στοιχεία που μαρτυρούν, μαζί με τους αγωγούς αποχέτευσης, τις κρήνες, τα πηγάδια και τις δεξαμενές των δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων, το ανώτερο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Χώροι λουτρών εντοπίστηκαν σε κατοικίες, αλλά και σε δημόσια κτίρια. Ένα δημόσιο λουτρό, που ερευνήθηκε στην περιοχή της νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου, είναι η παλιότερη ως σήμερα γνωστή λουτρική εγκατάσταση στον βορειοελλαδικό χώρο και μια από τις παλιότερες που έχουν ερευνηθεί στην Ελλάδα, όπου με σαφήνεια απεικονίζονται όλες οι φάσεις εξέλιξης των λουτρών της κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Είναι ένα μεγάλο κτίριο, που εχρησιμοποιείτο από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ως το τέλος του 2ου αι. π.Χ., με δάπεδα βοτσαλωτά και μαρμαροθετήματα, με λουτήρες και πισίνα, αλλά και υποδαπέδιο θερμαντικό αγωγό στην τελευταία οικοδομική φάση, μια πρόωπη μορφή υποδαπέδιας θέρμανσης, που εφαρμόστηκε προφανώς πειραματικά, πριν επικρατήσει το σύστημα του υποκαύστου στα ρωμαϊκά χρόνια. Αλλά και αυτό το σύστημα θέρμανσης, του υποκαύστου, εκπροσωπείται στην Πέλλα με ένα λουτρό του 4ου αι. μ.Χ., που αποκαλύφθηκε στο νότιο, κοντά στη λιμνοθάλασσα, τμήμα της πόλης, βεβαιώνοντας ότι η περιοχή αυτή εξακολουθούσε να κατοικείται, με εφαρμογή μάλιστα του πολεοδομικού σχεδίου της παλιάς πρωτεύουσας, και μετά τον καταστροφικό σεισμό, που προκάλεσε την εγκατάλειψη των υπόλοιπων τμημάτων της.

Η ΟΧΥΡΩΣΗ

ΤΗΝ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ για την ισχυρή οχύρωση της πρωτεύουσας του κράτους τους αποδεικνύουν τα τμήματα των τειχών της, που έχουν αποκαλυφθεί. Το τείχος του τέλους του 5ου - γ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., που την οριοθετούσε από Βορρά, ερευνήθηκε περιστασιακά και κυρίως σε δρόμους της ελληνιστικής πόλης, καθώς είχε καταστραφεί από την οικοδόμηση των ελληνιστικών κτιρίων επάνω του. Είχε προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και ήταν θεμελιωμένο επάνω στο νεκροταφείο της Εποχής του Σιδήρου, καταστρέφοντας ορισμένους τάφους του. Το κάτω τμήμα του, πλάτους 3 μ., έφερε εγγώνιους λίθους στα μέτωπα και γέμισμα με λατύπη στο εσωτερικό, ενώ το επάνω ήταν πλίνθινο. Σε ένα τμήμα του, ΒΑ της περιοχής της νέας εισόδου του χώρου, αποκαλύφθηκαν ημικυκλικός πύργος και δυτικότερα μία πύλη με εσωτερική αυλή και δύο ισοπλατείς διαδρόμους προς το εσωτερικό της πόλης. Η σύμπτωση της θέσης της πύλης, που έχει πλάτος ανοίγματος 9 μ., με τη θέση ισοπλατούς κάθετου δρόμου των ελληνιστικών χρόνων, ενισχύει την άποψη της ύπαρξης βασικών αξόνων ορθοτομημένων οικοδομικών τετραγώνων από το τέλος του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ. Το τείχος του τέλους του 5ου αι. π.Χ. καταργήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., στη διάρκεια της επέκτασης και μεγάλης ανοικοδόμησης της πόλης στην εποχή της βασιλείας του Κασσάνδρου (316-298 π.Χ.). Αυτό απέδειξαν τα χρονολογικά στοιχεία δοκιμαστικών τομών στα στρώματα της θεμελίωσής του, αλλά και η χρονολόγηση της κεραμικής αποθέτη, ο οποίος κατέστρεψε ένα τμήμα της παλιότερης αυτής οχύρωσης.

Στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. κατασκευάζεται νέα οχύρωση, παρόμοια σχεδόν κατασκευαστικά με αυτή της παλιότερης φάσης. Έχουν ερευνηθεί τμήματα του βόρειου και του δυτικού σκέλους της. Στο βόρειο τείχος, που διέρχεται βόρεια του ανακτόρου, πλάτους 3,30 μ., έχουν αποκαλυφθεί ορθογώνιοι πύργοι και πύλη, διαστάσεων 18 × 14 μ., με δύο εσωτερικές αυλές, που επέτρεπε την πρόσβαση κατευθείαν στο ανακτορικό συγκρότημα. Διαφοροποιημένο κατασκευαστικά είναι τμήμα του βόρειου τείχους με πύργους, που αποκαλύφθηκε ανατολικά του ανακτόρου, κατασκευασμένο μόνον με πλίνθους, χωρίς λίθινη βάση. Ο ομοιόμορφος προσανατολισμός των βόρειων σκελών της παλιότερης και νεότερης οχύρωσης της πόλης είναι ένα ακόμα στοιχείο που ενισχύει την άποψη της διατήρησης στα ελληνιστικά χρόνια της βασικής πολεοδομικής χάραξης της πρώτης οικοδομικής φάσης της μακεδονικής πρωτεύουσας. Από το δυτικό σκέλος του τείχους εντοπίστηκαν αποσπασματικά η υποθεμελίωση και τμήμα προτειχίσματος. Περισσότερη διερεύνηση απαιτείται στην περιοχή του ανατολικού τείχους, η θέση του οποίου έχει συσχετισθεί με όμοιου προσανατολισμού μεγάλες κτιριακές εγκαταστάσεις που αποκαλύφθηκαν νοτιοδυτικά μεγάλης συστάδας τάφων του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης. Δεν υπάρχει ως σήμερα κανένα ανασκαφικό στοιχείο για τη θέση του νότιου τείχους, που θα καθόριζε και την ακριβή έκταση της πόλης στον άξονα Β-Ν. Η αναφορά του Λίβιου (XLIV, 46, 4-11) ότι η οχυρωμένη μέσα στη λιμνοθάλασσα νησίδα του Φάκου επικοινωνούσε με το τείχος της πόλης με ξύλινη γέφυρα, υποδεικνύει ότι η απόσταση μεταξύ της νησίδας και της πόλης την εποχή εκείνη δεν πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη. Έτσι, η χωροθέτηση των νότιων ορίων της πόλης, έχοντας ως σημείο αναφοράς μόνον την εντοπισμένη περιοχή του Φάκου, δεν μπορεί παρά να είναι ακόμα υποθετική. Ο προσδιορισμός των νότιων ορίων της πόλης στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια και παράλληλα η διερεύνηση της ακτογραμμής του Θερμαϊκού κόλπου, στο πλαίσιο της μελέτης της γενικότερης γεωμορφολογικής εξέλιξης, αποτελούν βασικούς στόχους της μελλοντικής έρευνας στην περιοχή αυτή.

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

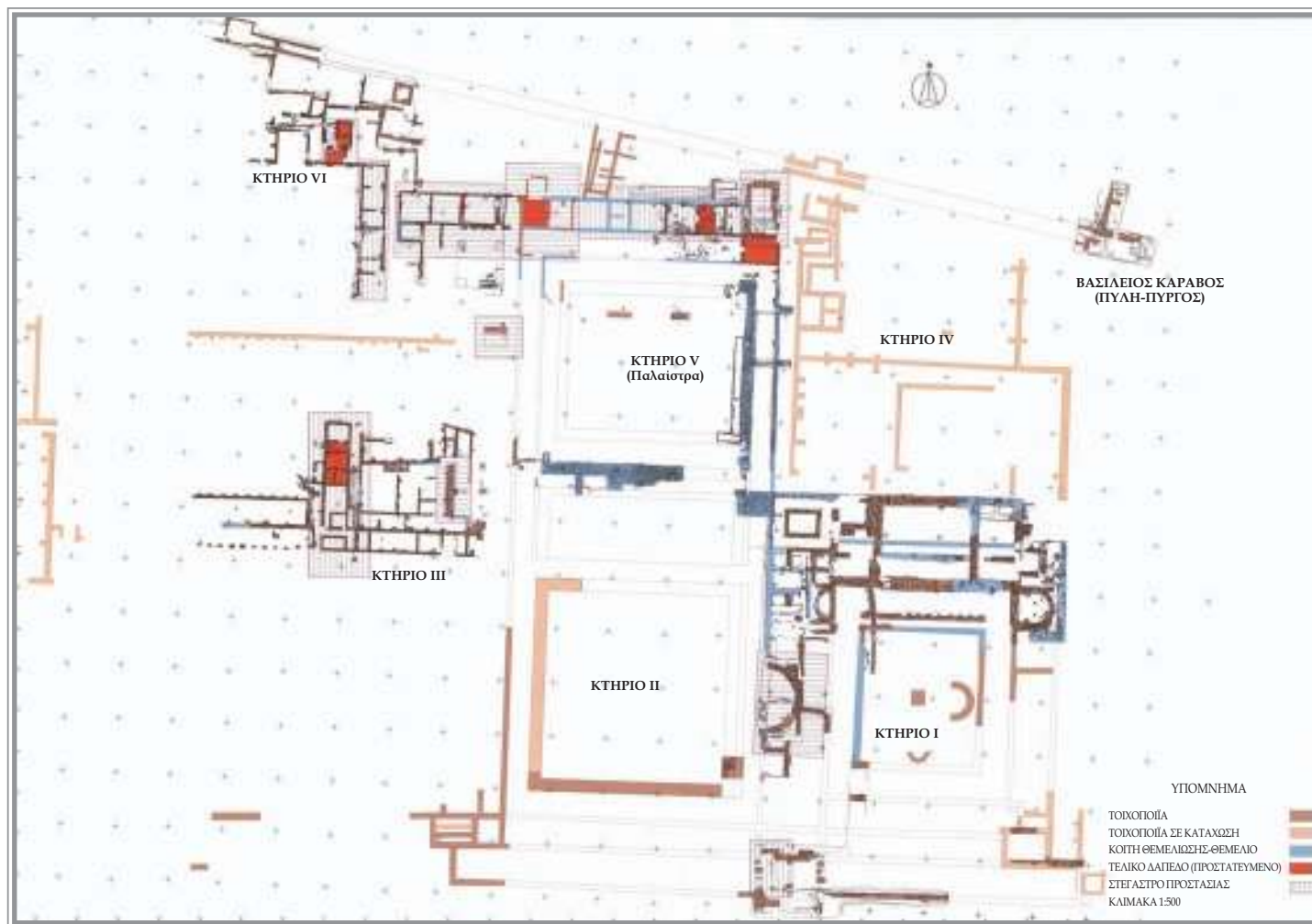

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ είναι κτισμένο στον μεσαίο από τους τρεις λόφους, οι οποίοι δέσποζαν της πόλης από βόρεια, σε εξαιρετική θέση με ιδανικό νότιο προσανατολισμό και θέα στη μακεδονική πεδιάδα, στη λίμνη Λουδία και στα γύρω βουνά. Υψωνόταν απομονωμένο σε απόσταση 1.250 μ. από το βόρειο τείχος της κλασικής Πέλλας, ενώ στα χρόνια του Κασσάνδρου, όταν η πόλη επεκτάθηκε προς τα βόρεια, τα τελευταία οικοδομικά τετράγωνα της απείχαν από αυτό 370 μ. Ανάμεσα στην πόλη και στο Ανάκτορο υπήρχαν άλση και κήποι. Από Βορρά προστατευόταν σε μήκος 500 μ. με τάφρο και ισχυρό τείχος (πάχ. 3,30 μ.), που διέθετε πύργους με μεταπύργιο διάστημα 33 μ. Το τείχος και οι πύργοι στη βάση τους είχαν μέτωπα από λιθοπλίνθους ασβεστόλιθου, με εσωτερικό γέμισμα από χώμα και λατόπη, ενώ η ανωδομή τους ήταν πλίνθινη. Έως τώρα έχουν αποκαλυφθεί τρεις πύργοι από τους οποίους ο πλέον ισχυρός είναι αυτός στη ΒΔ γωνία του λόφου. Σε απόσταση 70 μ. ανατολικά από τον κεντρικό άξονα Ν-Β του Ανακτόρου αποκαλύφθηκε μια μνημειακή πύλη-πύργος («*βασίλειος κάραβος*», μήκ. 17,5 μ. και πλάτ. 14 μ.) με τρεις διαδοχικές εισόδους, στη μεσαία από τις οποίες υπήρχε μεγάλη δίφυλλη ξύλινη θύρα. Οι όψεις της πύλης θα ήταν παρόμοιες με αυτές της Πύλης του Διός στη Θάσο. Εσωτερικά, δεξιά και αριστερά της πύλης υπήρχαν κλίμακες που οδηγούσαν στον περιδρόμο του τείχους.

Το τεράστιο ανακτορικό σύμπλεγμα, έκτασης 70 στρεμμάτων, πενταπλάσιο από αυτό της παλαιάς πρωτεύουσας των Αιγών, κατασκευάστηκε στην πλέον δεσποζουσα θέση της νέας πρωτεύουσας των Μακεδόνων, για να αποτελέσει την έδρα της βασιλικής εξουσίας και του πολιτικού, του διπλωματικού, του στρατιωτικού, του διοικητικού και του οικονομικού μηχανισμού της. Αρθρώνεται ανατολικά και δυτικά ενός κεντρικού άξονα Ν-Β (που είναι ο δυτικός τοίχος του πρόπουλου) σε πέντε κτιριακές ενότητες, καθεμία από τις οποίες αποτελείται από δύο ή περισσότερα κτίρια σε παράταξη, κτισμένα λόγω των υψομετρικών διαφορών του λόφου σε κλιμακούμενα άνδηρα από βόρεια προς τα νότια και από το κέντρο προς τα ανατολικά και τα δυτικά. Οι ενότητες αυτές των κτιρίων έχουν κοινούς τοίχους-άξονες Α-Δ και Ν-Β, επικοινωνούν δε και συνδέονται μεταξύ τους με πύλες, διαδρόμους, στοές και κλίμακες. Η οργάνωση των διαφόρων χώρων σε ενότητες πιστοποιεί τις εξειδικευμένες λειτουργίες, οι οποίες ήταν αναγκαίες για τη ζωή του «*βασιλικού οίκου*». Ο αρχικός πυρήνας του αποτελείται από τέσσερα μεγάλα κτίρια (I, II, IV και V), καθένα από τα οποία έχει στο εσωτερικό του μια μεγάλη αυλή (ή και μικρότερες αυλές) με περιστύλια δωρικού ή ιωνικού ρυθμού, ενώ στο κτίριο V (Παλαιόστρα) το περιστύλιο ήταν ξύλινο.

Πήλινη κεραμίδα λακωνικού τύπου με τη σφραγίδα ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ. Βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του κτιρίου V (Παλαιόστρα) του Ανακτόρου. Α' τρίτο του 2ου αι. π.Χ.

Η κάτοψη του Ανακτόρου με τα ανασκαμμένα έως το 2002 τμήματά του.

Τα κτίρια I και II, όπου επικεντρωνόταν η πολιτική και κοινωνική ζωή του μακεδονικού βασιλείου, έχουν ενιαία πρόσοψη (μῆκ. 160 μ.) και κοινό πρόπυλο, δεξιά και αριστερά του οποίου αναπτύσσονται δύο ισομεγέθεις ενότητες. Ο αρχιτέκτονας χρησιμοποιεί έναν κάρναβο, που αποτελείται από κάθετες και οριζόντιες ζώνες των 100 ποδών στην κατεύθυνση Ν-Β και εναλλασσόμενες ζώνες των 50 και 200 ποδών στην κατεύθυνση Α-Δ. Ο κοινός τοίχος-άξονας Ν-Β μοιράζει το σύνολο σε δύο ίσα μέρη, πλάτους 65 μ., το κτίριο I στα ανατολικά και το κτίριο II στα δυτικά. Το μήκος των δύο κτιρίων είναι 97,5 μ. και επομένως καλύπτουν μια έκταση 13.000 τ.μ. Η πρόσοψη του Ανακτόρου διακόπεται έκκεντρα προς τα ανατολικά με ένα εντυπωσιακό σε μέγεθος και σχεδίαση πρόπυλο (πλάτ. 16 μ. και προβολής 2,5 μ.), που είχε στο ισόγειο τέσσερις δωρικούς κίονες με παραστάδες στα άκρα, ενώ στον όροφο παράθυρα με ιωνικούς ημιπεσοκίονες και παραστάδες στα άκρα. Το πρόπυλο επιστεφόταν με αέτωμα, όπως π.χ. στον μακεδονικό τάφο της «Κρίσεως» των Λευκαδίων, στην Πύλη του Διός στη Θάσο και στο πρόπυλο του Ανακτόρου της Βεργίνας, που είχε παρόμοια, αλλά πιο συνεπτυγμένη διαμόρφωση. Δεξιά και αριστερά του πρόπυλου υπήρχαν δωρικές στοές (εσωτ. πλάτ. 7,5 μ., η ανατολική μῆκ. 66 μ. και με 17 κίονες, ενώ η δυτική μῆκ. 78 μ. και με 21 κίονες), οι κιονοστοιχίες των οποίων εδράζονταν σε ψηλό πόδιο. Η πρόσβαση στο εσωτερικό των κτιρίων I και II γινόταν μέσω μιας κλιμακούμενης ακολουθίας των τριών χώρων (πλάτ. 15 μ.) του κοινού πρόπυλου με εισόδους που οδηγούσαν στις στοές και στις τεράστιες αυλές. Το κτίριο I έχει μεγάλη ορθογώνια

Μαρμάρινες λεοντοκεφαλές, τυφλές υδρορρόες σίμης, που κοσμούσαν τη στέγη κτιρίου. Η πάνω βρέθηκε καταχωμένη στη βόρεια πύλη («βασιλειο κάραβο») του Ανακτόρου, ενώ η κάτω σε αποθήκη, στη βόρεια στοά του περιστυλίου του κτιρίου II. Γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Μαρμάρινος ανθεμωτός κορινθιακός ηγεμόνας κέραμος με οκτώ φλογόσχημα φύλλα που πλαισιώνουν ένα κάθετο λογχωτό στο κέντρο. Βρέθηκε σε αποθήκη, στη βόρεια στοά της αυλής του κτιρίου II. Γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

αυλή (28 × 32 μ. = 900 τ.μ.), που περιβαλλόταν από δωρικό περιστύλιο με 11 × 13 κίονες. Στο κέντρο της αυλής βρέθηκε θεμέλιο βωμού, ενώ μπροστά στο στυλοβάτη των στοών (εκτός της βόρειας) αποκαλύφθηκαν εξέδρες, από τις οποίες η ανατολική είναι η πιο μνημειακή. Το περιστύλιο λειτουργούσε ως διάδρομος κυκλοφορίας του συνόλου, μια και τα δωμάτια δημιουργούσαν μια σειρά στα βόρεια, στα ανατολικά και στα δυτικά, ενώ στα νότια τρεις σειρές. Σε μια ανακατασκευή του κτιρίου πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. η βόρεια στοά διαπλατύνθηκε κατά 3 μ. και δημιουργήθηκαν στα άκρα της εγγεγραμμένες αψίδες για τις θρησκευτικές-λατρευτικές ανάγκες της βασιλικής εξουσίας. Η δυτική αψίδα είναι μικρότερη, ενώ η πεταλόσχημη ανατολική είναι μνημειακή με δύο ιωνικούς πεσοκίονες εν παραστάσει και δύο μικρότερες παραστάδες με ανακλιντροειδή επίκρανα στο εσωτερικό της. Η ανατολική μιμείται την αψίδα «του Ιερού» (γύρω στο 325 π.Χ.) των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης, που προοριζόταν για τον ανώτερο βαθμό των μυστηρίων, «*τὴν ἐποπτεΐαν*». Επίσης, κατά μήκος της βόρειας στοάς κατασκευάστηκε ένα μνημειακό πόδιο (μήκ. 30,5 μ. και πλάτ. 1,30 μ.), όπου πατούσαν λίθινες βάσεις από κυανόφαιο τιτανόλιθο Κύρρου για τη στήριξη χάλκινων τριπόδων και αγαλμάτων των προγόνων της δυναστείας των Αντιγονιδών, επίσημων πατρών θεών και ηρώων, καθώς και των προγενέστερων αφηρωισμένων βασιλέων. Σκοπός του μνημείου ήταν η προβολή της νομιμότητας της βασιλικής εξουσίας από τους Τημενίδες στους Αντιγονίδες.

Στη ΒΔ γωνία του κτιρίου I υπάρχει μικρή αυλή με δωρικό περιστύλιο για την κυκλοφορία, αλλά και το φωτισμό των τεσσάρων κτιρίων του πυρήνα του Ανακτόρου. Στο βάθος της βόρειας στοάς του περιστυλίου της κεντρικής αυλής, ένας ανοικτός προθάλαμος (4,5 × 22 μ.) με οκτώ ιωνικούς αμφικίονες οδηγούσε στο επίσημο ενδιαίτημα (12 × 22 μ. = 264 τ.μ.), τον μεγάλο «*οἶκο*» ή «*ἀνδρῶνα*» με είκοσι έξι κλίνες, του οποίου ο σωζόμενος πίσω τοίχος είναι ιδιαίτερα ισχυρός με τεράστιους ορθοστάτες, τοποθετημένους πάνω σε πλατότερο τοιχοβάτη. Δεξιά και αριστερά

του κεντρικού ανδρώνα υπήρχαν μικρότεροι ανδρώνες δεκαπέντε κλινών με ανοικτό επίσης προθάλαμο από τέσσερις ιωνικούς αμφικίονες.

Το κτίριο II στα δυτικά του ορίζεται από έναν μακρύ αναλημματικό τοίχο και στα βόρεια από έναν πλατύ τοίχο. Η τεράστια τετράγωνη αυλή (50 × 50 μ. = έκτασης 2,5 στρεμμάτων) περιβαλλόταν από στοές με δεκαέξι δωρικούς κίονες σε κάθε πλευρά. Πίσω από τις στοές, εκτός της δυτικής, υπήρχαν δωμάτια και άλλοι χρηστικοί χώροι. Ειδικότερα πίσω από την ανατολική στοά αποκαλύφθηκε μνημειακή εξέδρα, κατασκευασμένη σε μεταγενέστερη φάση του κτιρίου με αρχιτεκτονικό υλικό δεύτερης χρήσης. Στη θεμελίωση του τοίχου της βόρειας στοάς βρέθηκε αποθέτης με λίθινους και πήλινους κορινθιακούς ανθεμωτούς ηγεμόνες καλυπτήρες, καθώς και μαρμάρινη λεοντοκεφαλή-τυφλή υδρορροή σίμης. Στο βόρειο τμήμα του κτιρίου διαπιστώθηκαν ισχυρά θεμέλια τοίχων, που δημιουργούσαν μεγάλα δωμάτια.

Τα κτίρια I και II με τα τεράστια περιστύλια και τα μεγάλα δωμάτια στη βόρεια πλευρά προορίζονταν ως χώροι συμποσίων, συγκεντρώσεων και ακροάσεων, όπου ο βασιλιάς υποδεχόταν τους διπλωμάτες και τους επίσημους επισκέπτες, συγκαλούσε συμβούλια και δικάζε.

Στα βόρεια του κτιρίου I και σε ψηλότερο επίπεδο ήρθε στο φως το κτίριο IV με μια μεγάλη αυλή με ιωνικό περιστύλιο στο νότιο τμήμα του και δωμάτια σε κάθε πλευρά, εκτός της νότιας. Στο δυτικό τμήμα του κτιρίου διαπιστώθηκαν διάφορα δωμάτια, διάδρομοι κτλ. Στα ΒΔ του κτιρίου, στο χώρο που σχηματίζεται ανάμεσα στο τείχος και στο κτίριο IV, ήρθε στο φως υπόστυλη αίθουσα Λουτρού και στα βόρεια της δεξαμενή, που υδροδοτούσε την πισίνα της Παλαιίστρας. Το κτίριο IV προοριζόταν για τη διαμονή του βασιλιά και της οικογένειάς του, θυμίζοντας «τὰ ἐνδότερα βασίλεια μὲ τὰς ποικίλας διαίτας» των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια (Πολύβιος, 15, 31, 1). Το νομισματοκοπείο του μακεδονικού βασιλείου εντασσόταν στο κτίριο αυτό, όπως πιστοποιούν τμήματα χάλκινων ράβδων και ακτύπητα πέταλα νομισμάτων που βρέθηκαν εδώ, αλλά και στα γειτονικά κτίρια. Ενδεχομένως εδώ θα ήταν στεγασμένα επίσης το λογιστήριο, τα αρχεία και η βιβλιοθήκη.

Το κτίριο V αποτελεί την ενσωματωμένη στο Ανάκτορο Παλαιίστρα με μνημειακές διαστάσεις (70 × 63,5 μ., γύρω στα 4.500 τ.μ.), όμοιες με αυτές της Παλαιίστρας της Ολυμπίας. Στο βόρειο τμήμα της αυλής της (50 × 38 μ. = 2.200 τ.μ.) βρέθηκαν δύο βάσεις τιμητικών ή αναθηματικών μνημείων. Πίσω από τη δυτική και τη βόρεια στοά της αυλής υπήρχαν κατάλληλοι χώροι για την άθληση, την αναψυχή, την εκπαίδευση και τη θεραπεία του σώματος του βασιλιά, των αξιωματούχων και των φιλοξενουμένων του, καθώς και «τῶν βασιλικῶν παιδῶν καὶ τῶν περὶ τὴν αὐλὴν νεανίσκων», των ευέλπιδων τροφίμων του βασιλιά, γόνων των μακεδόνων αριστοκρατών.

Πίσω από τη βόρεια στοά της αυλής αποκαλύφθηκε μια δεύτερη εσωτερική στοά (πλάτ. 6,10 μ.), αναγκαία για τους αθλούμενους, όταν επικρατούσαν δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Στο βάθος της στοάς αυτής αποκαλύφθηκε σειρά οκτώ δωματίων, που από τα ανασκαφικά δεδομένα και τις πληροφορίες του ρωμαίου αρχιτέκτονα Βιτρούβιου (V, 11) καθορίζονται ως εξής: Στο μέσο βρίσκεται το «ἐφηβείον» (52 τ.μ., στις διαστάσεις που ορίζει ο Βιτρούβιος, δηλαδή το μήκος να είναι κατά το 1/3 μεγαλύτερο του πλάτους), όπου θα υπήρχε ξύλινη εξέδρα

Κεφαλή πήλινου ειδωλίου νέου, που βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του κτιρίου V (Παλαιίστρας) του Ανακτόρου. 350-300 π.Χ.

στις τρεις πλευρές του για τη θεωρητική εκπαίδευση «*τῶν βασιλικῶν παίδων καὶ τῶν περὶ τὴν αὐλὴν νεανίσκων*», ανοικτό στη νότια πλευρά με κίονες και παραστάδες με κορινθιακά επίκρανα στα άκρα. Στα δεξιά του τοποθετούνται κατά σειρά το «*κονιστήριον*», το «*κωρύκειον*» και η «*κολυμβήθρα*». Στα αριστερά του «*ἐφηβείου*» τοποθετείται το «*ἐπιστάσιον*» με ψηφιδωτό δάπεδο, που στην τελευταία φάση του χωρίστηκε στα δύο με τοίχο, το «*ἀλειπτήριον*», το «*ἐλαιοθέσιον*», το «*ἀποδυτήριον*» και στη ΒΔ γωνία του κτιρίου το «λουτρό» με μαρμαροθέτημα στο δάπεδο, ενώ στα βόρεια του ένας άλλος βοηθητικός χώρος.

Στα δυτικά του κτιρίου V και του κτιρίου II, σε επίπεδο χαμηλότερο κατά 2 μ., εντοπίστηκε μακρὸς στεγασμένος διάδρομος-ξυστός (μῆκ. 115 και πλάτ. 5,5 μ.) με λίθινη κλίμακα στο βόρειο άκρο του, με την οποία επικοινωνούσε με τα κτίρια V (Παλαίστρα) και VIα.

Κατά τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια στα δυτικά του κτιρίου II και της Παλαιστρας ξεκίνησε η ανοικοδόμηση ενός τεράστιου στωικού δωρικού οικοδομήματος σε σχήμα Π. Ο στυλοβάτης (μῆκ. 85,5 μ.) της ανατολικής στοάς του, που σώζεται καλύτερα στο βορειότερο τμήμα του, διαθέτει τριβαθμιδωτή κρηπίδα με τις χαράξεις και τα τελικά στάδια της κατεργασίας της. Επίσης, με δοκιμαστικές τομές πιστοποιήθηκαν οι προεργασίες για τη θεμελίωση της βόρειας και της νότιας στοάς του κτιρίου. Το κτίριο αυτό, που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, καταχώστηκε στα πρώιμα χρόνια του Αντιγόνου Γονατά. Πάνω του ανεγέρθηκε το κτίριο III (με επαναχρησιμοποιημένο το υλικό του ημιτελούς στωικού κτιρίου), του οποίου αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα, που συνίσταται από επιμέρους ενότητες με αυλές με ή χωρίς στοές και περιστύλια, διαδρόμους, δωμάτια κτλ. Το σύνθετο αυτό κτίριο διέθετε εργαστήρια και βοηθητικούς χώρους για το τεχνικό και το άλλο υπηρετικό προσωπικό. Ειδικότερα το μακρόστενο κτίριο IIIβ με την ξύλινη στοά στη νότια πλευρά του ερμηνεύτηκε ως στάβλος.

Αντίστοιχα σύνθετα κτίρια εντοπίστηκαν τόσο στο ανατολικό τμήμα του λόφου (κτίριο VIII), όσο και στο δυτικό (κτίριο VII), που από τη θέση τους στο λόφο και τα ενδεικτικά ευρήματα (μολύβδινα σταθμά, αμφορείς, πίθους κτλ.) θα λειτουργούσαν ως εργαστήρια, αποθήκες, στάβλοι κτλ. Στα εργαστήρια αυτά κατασκευάζονταν με μεγάλη φροντίδα τα θαυμαστά αγγεία από χρυσό, άργυρο, χαλκό και ελεφαντόδοντο, που συνόδευσαν ως

Ασβεστολιθικό ανακλιντροειδές επίκρανο παραστάδας με ανάγλυφη διακόσμηση από την πεταλόσχημη ανατολική αφίδα της βόρειας στοάς του κτιρίου I του Ανακτόρου. Πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Ασβεστολιθικό δωρικό κιονόκρανο από τη δυτική στοά της πρόσοψης του Ανακτόρου. Γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο από το περιστύλιο του κτιρίου IV του Ανακτόρου. Πρώιμα ελληνοιστικά χρόνια.

λάφυρα το θρίαμβο του Αιμίλιου Παύλου στη Ρώμη μετά την ήττα των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους στη μάχη της Πύδνας (Λίβιος, 45, 33, 5-6).

Το κτίριο V επικοινωνούσε με το κτίριο VIα μέσω μνημειακής εισόδου, που διέθετε λίθινο κατώφλι για διφυλλη ξύλινη θύρα. Αποτελείται από τετράγωνη αυλή (9 × 9 μ.) με δωρικό περιστύλιο και σειρές δωματίων στο βάθος των στοών του, εκτός της ανατολικής. Ειδικότερα, πίσω από τη βόρεια στοά αποκαλύφθηκαν τέσσερα μεγάλα δωμάτια με στρώματα καταστροφής από κεραμίδια λακωνικού τύπου, καθώς και πεσμένα κονιάματα (λευκά, κίτρινα και κόκκινα) από τους τοίχους τους. Μεταξύ του κτιρίου VIα και του κτιρίου VIβ παρεμβάλλεται ακάλυπτος διάδρομος, κατεύθυνσης Β-Ν. Το κτίριο VIβ αποτελείται από τρεις επιμέρους ενότητες: την ανατολική με μια σειρά δωματίων, τη βόρεια με δωμάτια, διαδρόμους και τα «Μικρά Λουτρά», καθώς και τη νότια με τετράγωνη αυλή, που περιβαλλόταν από ξύλινο περιστύλιο (11 × 11 μ.) και σειρές δωματίων στο βάθος. Τα κτίρια VIα-β μαζί με τα άλλα γειτονικά κτίρια ερμηνεύτηκαν ως εγκαταστάσεις της διαίτας «των βασιλικών παι-

Αεροφωτογραφία του κεντρικού τμήματος του Ανακτόρου.

δων καὶ τῶν περὶ τὴν αὐλὴν νεανίσκων», καθώς και των υπεύθυνων αξιωματούχων τους («κοιτώνες», εστιατόρια, μαγειρεία κτλ.).

Στον πυρήνα του Ανακτόρου της Πέλλας αρχικά θα είχε κτιστεί το Ανάκτορο («*ἡ οἰκία*») του Αρχελάου που διακοσμήθηκε από τον φημισμένο ζωγράφο Ζεύξη τον Ηρακλειώτη έναντι αμοιβής 400 μνών (Αιλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία*, XIV, 17, 2ος-3ος αι. μ.Χ.), όπως πιστοποιείται από την κεραμική, τα νομίσματα και τα άλλα ευρήματα, που χρονολογούνται από το τέλος του 5ου π.Χ. Στην αυλή του προσκλήθηκαν διάσημοι καλλιτέχνες και πνευματικοί άνθρωποι της εποχής. Ο Ευριπίδης ήταν ένας από αυτούς, ο οποίος όταν ήταν στην αυλή του Αρχελάου έγραψε τα έργα *Ἀρχέλαος* και *Βάκχαι*. Η χρονολόγηση της κύριας αρχιτεκτονικής φάσης του πυρήνα του Ανακτόρου στα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Β' (γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.) συνάγεται από τα νομίσματα, την κεραμική, τις παλαιότερες σφραγίδες της λακωνικής κεράμωσης, τους πήλινους κορινθιακούς ανθεμωτούς ηγεμόνες καλυπτήρες σε τύπο γνωστό ήδη στη Θόλο της Επιδαύρου (μετά το 360 π.Χ.), τις πήλινες σίμες, τις μαρμάρινες λεοντοκεφαλές υδρορροές σίμες και τα δωρικά κιονόκρανα, τόσο της ενιαίας πρόσοψης των κτιρίων I και II, όσο και του περιστυλίου της αυλής του κτιρίου II. Ειδικότερα, τα κιονόκρανα είναι μεταγενέστερα αυτών της μακεδονικής στοάς του Αμφιάρειου του Ωρωπού και του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα (πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.), λόγω των αναλογιών των επιμέρους τμημάτων τους και ειδικότερα του εχίνου που είναι ακόμα καμπύλος, σε αντίθεση με τον εχίνο των κιονόκρανων του Ανακτόρου της Πέλλας, ο οποίος έχει μικρή καμπυλότητα, ενώ μεταξύ του εχίνου και του άβακα σχηματίζεται έντονη καμπύλη. Είναι όμως παλαιότερα από τα δωρικά κιονόκρανα των κίωνων του Ανακτόρου της Βεργίνας, στα οποία ο εχίνος είναι ευθύς, με υποτυπώδη κοιλότητα κάτω από τον άβακα. Το Ανάκτορο της Πέλλας υπήρξε το αρχέτυπο των «βασιλείων» της ελληνιστικής οικουμένης, τόπος όπου ο Φίλιππος σχεδίασε και κατεύθυνε τις τύχες της Ελλάδας και γεννήθηκε ο Μ. Αλέξανδρος, ο αήττητος μακεδόνας στρατηλάτης.

Η «κολυμβήθρα» (πισίνα) στη ΒΑ γωνία του κτιρίου V (Παλαίστρας) του Ανακτόρου.

Το αμυντικό τείχος με πύργο στο ΒΔ τμήμα του λόφου του Ανακτόρου.

Η ΑΓΟΡΑ

ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ, σε μια έκταση πάνω από 70.000 τ.μ., γύρω από μια τεράστια κεντρική πλατεία, σταδιακά αποκαλύπτεται ένα συγκρότημα από στοές και σειρές χώρων πίσω τους, στους οποίους ήταν εγκαταστημένα τα αρχαία, η έδρα των αρχόντων της πόλης, άλλες δημόσιες υπηρεσίες, εργαστήρια και καταστήματα. Το κτιριακό αυτό συγκρότημα, η Αγορά της Πέλλας, εντοπίστηκε το 1980 κατά τις εργασίες της διαπλάτυνσης του δρόμου που οδηγούσε από την εθνική οδό Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών προς τον παρακείμενο σύγχρονο οικισμό. Στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός τάφων του ύστερου 5ου και του 4ου αι. π.Χ., της α' φάσης της πόλης ως πρωτεύουσας των Μακεδόνων. Το νεκροταφείο αυτό καταργήθηκε στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., με την επέκταση της πόλης βόρεια του βόρειου τείχους της. Ένα μεγάλο τμήμα της νεκρόπολης κατέλαβε στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. η Αγορά, το εμπορικό και διοικητικό κέντρο της αρχαίας Πέλλας, που καταλαμβάνει έκταση 10 οικοδομικών τετραγώνων στο κέντρο της πόλης.

Από τις πρώτες δοκιμαστικές τομές της άνοιξης του 1980 στην περιοχή του παραπάνω νεκροταφείου, ήρθαν στο φως τμήματα εργαστηρίων κατασκευής κεραμικών προϊόντων και καταστημάτων πώλησης. Η συνέχιση της ανασκαφής απέδειξε πως οι χώροι αυτοί εντάσσονταν σε ένα ευρύτατο στωικό συγκρότημα, που αναπτύσσεται γύρω από μια κεντρική πλατεία, διαστάσεων περίπου 202 μ. από Α. προς Δ. και περίπου 182 μ. από Ν προς Β. Το κτιριακό σύνολο μαζί με τους χώρους των στοών πίσω του, διαστ. περίπου 260 μ. από Α. προς Δ. και περίπου 238 μ. από Β. προς Ν., εντάσσεται απόλυτα στον οικοδομικό κάρναβο της πόλης.

Το ορθογώνιο συγκρότημα της Αγοράς περιβάλλεται από τους κάθετους και οριζόντιους δρόμους του ρυμοτομικού συστήματος της πόλης, πλάτους περίπου 6,50 και 9,50 μ. αντίστοιχα. Ο πλατύτερος δρόμος της πόλης, 15 μ., που τη διασχίζει στον άξονα Α-Δ, διέρχεται από το κέντρο του συγκροτήματος χωρίζοντάς το σε δύο τμήματα. Από τους κάθετους δρόμους και τη μεγάλη λεωφόρο είχαν πρόσβαση στην Αγορά άνθρωποι και τροχοφόρα μέσω πυλών με κλίμακες και κεκλιμένα επίπεδα.

Οι στοές που περιβάλλουν την κεντρική πλατεία, πλ. περίπου 7,25 μ., έχουν στο πίσω μέρος τέσσερις σειρές από ορθογώνιους χώρους. Οι δύο από αυτές ανοίγουν μέσω των στοών προς την κεντρική πλατεία, ενώ οι άλλοι δύο συνεχόμενοι χώροι, σε ψηλότερο επίπεδο, έχουν πρόσβαση από τους δρόμους που περιβάλλουν το συγκρότημα.

Τα υλικά δομής της Αγοράς είναι απλά, κοινά για όλα τα κτίρια της Πέλλας. Πάνω σε ένα λιθολόγημα από καλοδουλεμένους στην όψη τους λίθους υψώνονται οι πλινθόκτιστοι τοίχοι από επιχρισμένα τετράγωνα πλιθιά, πλευράς 0,50 μ. και πάχους 0,07-0,10 μ. περίπου. Η ξύλινη ανωδομή στηριζόταν σε δωρικούς κίονες στο νότιο τμήμα και σε πεσσούς στο βόρειο, το μεταξόνιο διάστημα των οποίων ήταν 3,64 μ. Η βόρεια στοά ήταν

Χέρι χάλκινου υπερφυσικού αγάλματος ανδρικής μορφής, από τη βόρεια πτέρυγα της Αγοράς. Βλ. και σελ. 100.

διώροφη, όπως συμπεραίνεται από σειρά κλιμάκων που οδηγούσαν στον δεύτερο όροφο. Η κεράμωση, λακωνικού τύπου, έφερε σε πολλές περιπτώσεις σημάσεις, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν τα σφραγίσματα ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ και ΠΕΛΛΗΣ. Συχνά αποτυπώνεται και ένα όνομα με την παρουσία του μονογράμματος ΒΑ[ΣΙΛΙΚΟΣ], αλλά και συντμήσεις και μονογράμματα.

Στις τρεις πτέρυγες του συγκροτήματος, νότια, ανατολική και δυτική, αλλά και στη γύρω περιοχή, εντοπίστηκαν πολλά στοιχεία από εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Η βόρεια όμως πτέρυγα και το νοτιοδυτικό τμήμα είχαν διοικητικό χαρακτήρα. Το είδος και η κατανομή των δραστηριοτήτων αποτέλεσε βασικό αντικείμενο της αρχαιολογικής έρευνας. Είναι βέβαιο, από τις ως σήμερα έρευνες, ότι στο νότιο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας της Αγοράς υπήρχαν εργαστήρια και καταστήματα πώλησης κεραμικής. Όπως αποδεικνύεται από τα απορρίμματα των κεραμικών εργαστηρίων, στα πηγάδια των ίδιων χώρων η εξειδίκευση διατηρείται για δύο περίπου αιώνες. Βορειότερα βρίσκονταν τα εργαστήρια κοροπλαστικής. Εργαστήρια κοροπλαστικής υπήρχαν και στη νότια πτέρυγα, καθώς και σε τμήμα της δυτικής. Στο νότιο τμήμα πρέπει να ήταν εγκαταστημένοι και κρεοπώλες, όπως αποδεικνύεται από αποθέσεις οστών, μερικά από τα οποία ήταν πριονισμένα. Στη νότια πτέρυγα υπήρχε και η ιχθυαγορά της πόλης, καθώς και πολλά καταστήματα πώλησης υγρών προϊόντων. Ακέρατοι και αποσπασματικά σωζόμενοι οξυπύθμενοι αμφορείς της ομάδας Brindisi, λατινικοί, από την Κάτω Ιταλία, από την Κω, από την Κνίδο και από τη Ρόδο κυριαρχούν στο στρώμα καταστροφής των χώρων αυτών.

Στο βόρειο τμήμα της δυτικής στοάς ήταν εγκαταστημένα τα αρωματοπωλεία, όπως επιβεβαιώνεται από τα μικρά και μεγάλα ατρακτόσημα αγγεία, ενώ νοτιότερα υπήρχαν καταστήματα πώλησης εισαγόμενων κυρίως προϊόντων. Μεγάλες είναι οι ποσότητες των αγγείων ανατολικής Sigillata, εισηγμένης από τον μικρασιατικό χώρο, καθώς και ομοειδή αγγεία φερμένα από τη Δύση. Στις εμπορικές εισαγωγές ανήκει και μεγάλος αριθμός λυχναριών κατασκευασμένων με μήτρα και διακοσμημένων με ανάγλυφη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση. Οι στοιβαγμένες σε δάπεδο χώρου κεραμίδες οροφής πιστοποιούν τη διακίνηση και του προϊόντος αυτού μέσω καταστημάτων. Στη δυτική πτέρυγα γίνονταν και αγοραπωλησίες σιτηρών. Μεγάλες ποσότητες από το γεωργικό αυτό προϊόν βρέθηκαν φρυγανισμένες από μικρή σε έκταση τοπική φωτιά μέσα σε ξαναχρησιμοποιημένους αμφορείς. Το είδος του καλλιεργημένου αυτού μαλακού σταριού είναι το *tricum aestivum bulgaræ*. Ο εντοπισμός κονιορτοποιημένων υλικών σε αμφορείς και άλλα φθαρά αποθηκευτικά μέσα υποδηλώνει τη διακίνηση στα καταστήματα αυτά και αλεύρων.

Σε ορισμένους χώρους του νότιου τμήματος της δυτικής στοάς γινόταν και επεξεργασία μετάλλων. Στα ευρήματα του στρώματος καταστροφής δωματίων της πτέρυγας αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός σωληνωτών λιθαργύρων, που δημιουργήθηκαν με τη μέθοδο της κυπέλλωσης, με συνεχείς εμβαπτίσεις σιδερένιων ράβδων μέσα στον λιωμένο αργυρούχο μόλυβδο, για να επιτευχθεί ο χωρισμός του μολύβδου από τον άργυρο. Οι λιθάργυροι χρησιμοποιούνταν συχνά και ως εμπορεύσιμα είδη για την παραγωγή μολύβδου με απλή θέρμανσή τους. Με μια τέτοια πρακτική μπορούν να συνδεθούν και τα μολύβδινα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα σε ορισμένους χώρους μαζί με τους λιθάργυρους. Σκωρίες σιδήρου, μάζες μολύβδου, αλλά και κατάλοιπα χαλκού που βρέθηκαν σε άλλα τμήματα της Αγοράς μαρτυρούν την επεξεργασία και αυτών των προϊόντων. Με την παραγωγή σιδερένιων αντικειμένων σχετίζονται κατάλοιπα σκωριών σε μεταλλευτικά αγγεία στη βορειοδυτική και βορειοανατολική περιοχή της Αγοράς. Αντίθετα, στο νοτιοανατολικό τμήμα

Αποσπασματική επιγραφή (*tabula ansata*) με τα πατρώνυμα έξι αρχόντων, πιθανότατα πολιταρχών. Από τη βόρεια πτέρυγα της Αγοράς. 2ος αι. π.Χ.

της αντίστοιχα προϊόντα και πολλές αποσπασματικές μήτρες για χύτευση χάλκινων αντικειμένων δηλώνουν την παρουσία εργαστηρίων χαλκοπλαστικής.

Ιδιαίτερα ερμηνευτικά προβλήματα παρουσιάζει η βόρεια πτέρυγα. Οι δοκιμαστικές τομές δεν έδειξαν κάποιας μορφής εμπορικό χαρακτήρα. Αντίθετα, μια σειρά από υποθεμελιώσεις μνημείων, που έχουν διαρπαγεί και βρίσκονται αμέσως έξω από το στυλοβάτη, δίνουν έναν διαφορετικό χαρακτήρα στο τμήμα αυτό. Πολλά από τα μνημεία ήταν χάλκινα και είχαν στηθεί πάνω σε βάσεις από γκριζωπή πέτρα του λατομείου της Αραβησοῦ. Σε άλλες περιπτώσεις διατηρούνται στις βάσεις τόρμοι στερέωσης μαρμάρινων μνημείων. Τα υπολείμματα, επίσης, της μνημειακής πλαστικής από την ίδια περιοχή δεν είναι λίγα, είναι όμως αποσπασματικά.

Η ανάλυση της διάταξης και της μορφής των χώρων πίσω από τη βόρεια στοά αποδεικνύει τη διαφοροποίηση συγκεκριμένων τμημάτων της σε σχέση με τις άλλες πτέρυγες. Μια κατασκευή στην ανατολική περιοχή της πτέρυγας με μικρούς μολύβδινους σωλήνες σε ημικυκλική διάταξη φαίνεται πως είχε λατρευτικό χαρακτήρα. Η ταύτισή της με ένα νομφαίο ενισχύθηκε από την εύρεση υπολείμματος υπερφυσικού χάλκινου αγάλματος. Δυτικότερα, στο κέντρο της πτέρυγας, αμέσως νότια από το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, ερευνάται ένας ιδιαίτερα μεγάλος χώρος, με πρόσβαση μέσω της στοάς του συγκροτήματος, με μεγάλη δωρική κιονοστοιχία ανάμεσα σε παραστάδες. Γύρω από ένα βάθρο αποκαλύφθηκαν πολλά θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων διαφορετικών μεγεθών, ενώ στη γύρω περιοχή ανακαλύφθηκαν και θραύσματα διαφόρων επιγραφών, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται αποσπασματική *tabula ansata* με τα ονόματα έξι

αρχόντων, πιθανότατα πολιταρχών. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και πήλινα σφραγίσματα εγγράφων από πάπυρο, με την επιγραφή *Πέλλης / Πολιταρχών* και τα ανάγλυφα εμβλήματα: ρόπαλο και άστρο. Άλλα σφραγίσματα με αποτυπωμένη τη σφραγίδα του αξιώματος των πολιταρχών της Πέλλας απεικονίζουν την Τύχη της πόλης, αποδοσμένης με γυναικεία κεφαλή που φέρει τειχόμορφο στέμμα.

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της βόρειας πτέρυγας ενισχύεται και από αφιδωτή κατασκευή στο δυτικό τμήμα, εσωτερικής διαμέτρου περίπου 14,50 μ., μπροστά από την οποία, αλλά εκτός θέσης, βρέθηκε μεγάλο μαρμάρινο τροπαιοσχημο αντικείμενο, που δεν μπορεί να έχει μετακινηθεί από μακρινή θέση, αλλά και υπερφυσικός μαρμάρινος αετός. Με βάση τα παραπάνω υποθέτουμε πως ο χώρος αυτός χρησίμευε για συγκεντρώσεις άγνωστου ως σήμερα σώματος αρχόντων.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα οικοδόμημα στο νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς. Πρόκειται για ένα σύνολο χώρων διατεταγμένων γύρω από ένα κεντρικό περιστύλιο. Αρκετοί σφόνδυλοι της δωρικής κιονοστοιχίας βρίσκονται ακόμα στην αρχική τους θέση, ενώ τα επάνω τμήματα των κιόνων έχουν καταπέσει γύρω από το στυλοβάτη. Ένα μέρος του κτιρίου καταστράφηκε από περιορισμένη σε έκταση φωτιά. Στο στρώμα καταστροφής του κτιρίου αποκαλύφθηκαν πολλές δεκάδες πήλινα σφραγίσματα εγγράφων από πάπυρο, που έπεσαν στο περιστύλιο και στη νότια στοά από τον επάνω όροφο. Στους ίδιους χώρους βρέθηκαν αρκετά κομμάτια στυλογράφων και μάζες καθαρού πηλού, που με βεβαιότητα χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των σφραγισμάτων, αφού μερικά κομμάτια της σημαντρίδος γης, στο σχήμα των σφραγισμάτων, με εμφανή τα ίχνη δακτυλικών αποτυπωμάτων, αποκαλύφθηκαν μαζί με τα σφραγίσματα. Όμως δεν σφραγίστηκαν ούτε φέρουν αποτύπωμα του *λίνου* (σπάγκου) για το δέσιμό τους στο έγγραφο. Φαίνεται λοιπόν πως κάηκαν πριν χρησιμοποιηθούν. Είναι προφανές πως στη θέση αυτή έχουμε ένα οργανωμένο αρχείο της αρχαίας πόλης. Το σύνολο των ευρημάτων μάς οδηγεί στο συμπέρασμα πως εδώ δεν γινόταν μόνο αποθήκευση των εγγράφων, αλλά τόσο η καταγραφή όσο και η σφράγιση τους. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει και ένας σφραγιδόλιθος, που εικονίζει κεφάλι νεανικής μορφής. Χρησιμοποιήθηκε για τη σφράγιση αρκετών εγγράφων της ομάδας, πράγμα που αποδεικνύεται από την ύπαρξη ανάμεσα στα σφραγίσματα και *ρόπων* που φέρουν τη μορφή με την κεφαλή του νέου του σφραγιδόλιθου.

Στα σφραγίσματα του αρχείου απεικονίζονται: ζώα, ανδρικές και γυναικείες μορφές, σύμβολα αρχόντων. Αρκετές φορές επαναλαμβάνεται η μορφή μιας αγελάδας που βόσκει στον γνωστό τύπο των αυτόνομων κοπών της Πέλλας. Στα νομίσματα συνοδεύεται από την επιγραφή ΠΕΛ/ΛΗΣ. Εδώ σε σειρά σφραγισμάτων αποκαθίσταται πάνω από το ζώο η επιγραφή ΠΕΛΛΗΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ, που αποδεικνύει και τη δημόσια οργάνωση του εμπορικού κέντρου της Πέλλας. Μικρός αριθμός ευρημάτων φέρει το αποτύπωμα της σφραγίδας του αξιώματος των στρατηγών της Μακεδονίας, ενώ σε άλλα σφραγίσματα αποτυπώθηκαν σύμβολα των επιμελητών της Πέλλας, αξιωματούχων άλλων πόλεων, αλλά και πορτρέτα, θεότητες και ζώα.

Για τη χρονολόγηση των ευρημάτων της τελικής φάσης της Αγοράς και της κεραμικής στη Μακεδονία, στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, αποφασιστικό ρόλο παίζει η χρονολόγηση του στρώματος καταστροφής.

Η διάταξη των ευρημάτων σε πολλούς χώρους του συγκροτήματος δείχνει μια εγκατάλειψη που δεν έδωσε την ευκαιρία στους ιδιοκτήτες των χώρων να διασώσουν πολύτιμα και ημιπολύτιμα προϊόντα, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις βρέθηκαν στοιβαγμένα πάνω στα δάπεδα, χωρίς να εντοπιστούν σ' αυτά υπολείμματα απαν-

*Πήλινες μήτρες για την κατασκευή ειδωλίων.
Αρχές 1ου αι. π.Χ.*

*Πήλινη παλέτα με χρώματα
για τη διακόσμηση ειδωλίων.
Αρχές 1ου αι. π.Χ.*

Πήλινη μήτρα με τη μορφή σατύρου από το στρώμα καταστροφής εργαστηρίου της Αγοράς και θυμιατήρι με τη μορφή σατύρου (αριστερά), από το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης. Αρχές 1ου αι. π.Χ.

Μεγάλο πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης, από το εσωτερικό κατεστραμμένου κλιβάνου. Αρχές 1ου αι. π.Χ.

θρακωμένων υλικών που θα δικαιολογούσαν μια καταστροφή από φωτιά. Έτσι, υποστηρίζεται πως η καταστροφή του συγκροτήματος υπήρξε αποτέλεσμα βίαιης φυσικής αιτίας, ενός σεισμού, που σώριασε στη γη τα κτίρια, τραυμάτισε σοβαρά τα μνημεία και σφράγισε στα ερείπια των κτιρίων τα προς διάθεση προϊόντα. Η καταστροφή αυτή, με τη βοήθεια ενσφράγιστων λαβών, ρωμαϊκών νομισμάτων, αρκετά από τα οποία είναι επάργυρα, και ενός θησαυρού από αθηναϊκά τετράδραχμα, χρονολογείται στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 1ου αι. π.Χ.

Η Αγορά της Πέλλας, η μεγαλύτερη ορθογώνια αγορά της αρχαιότητας, κατασκευάστηκε περί το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Τον χρονικό αυτόν ορίζοντα επιβεβαιώνουν τα ευρήματα του γεμίσματος κατασκευής του κτιρίου, αλλά και οι τελευταίες ταφές του προγενέστερου νεκροταφείου, τη θέση του οποίου κατέλαβε. Είναι ταυτόχρονα και η παλιότερη γνωστή ως σήμερα ορθογώνια αγορά που πρέπει να επέδρασε καθοριστικά στη μορφή των ανάλογων συγκροτημάτων των ελληνοιστικών βασιλείων, αλλά και του ρωμαϊκού στη συνέχεια κόσμου. Για μια μεγάλη χρονική διάρκεια παρέμεινε το κέντρο δραστηριοτήτων εξειδικευμένης παραγωγής και πώλησης πολλών προϊόντων με αυστηρά γραφειοκρατικές διαδικασίες. Τα ευρήματα των τελευταίων χρόνων δείχνουν πως ο διοικητικός αλλά και ο θρησκευτικός ρόλος της δεν ήταν μικρότερος.

*Μεγάλο πήλινο ειδώλιο Ηρακλή του τύπου Farnese.
Το πρωτότυπο χάλκινο άγαλμα είχε κατασκευασθεί από τον Λύσιππο.
Αρχές 1ου αι. π.Χ. Κάτω, ειδώλιο οικόσιτου σκόλου.*

Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου. Αρχές 1ου αι. π.Χ.

Πήλινη προτομή θεϊκής μορφής. Αρχές 1ου αι. π.Χ.

Ειδώλια Αφροδίτης στηριγμένης σε πεσό και γυναικείας μορφής των ελληνοιστικών χρόνων.

Ειδώλιο ένθρονης κουροτρόφου μορφής, 4ος αι. π.Χ.

Κεφαλές παιδικών (αριστερά) και γυναικείων μορφών της ελληνοιστικής εποχής.

*Αποσπασματικό γυναικείο ειδώλιο με στεφάνια
κισσοῦ και ανθοπλοχμοῦ. Αρχές 1ου αι. π.Χ.*

Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων της ελληνοιστικής εποχής.

Πήλινο σύμπλεγμα Έρωτα και Ψυχής των αρχών του 1ου αι. π.Χ.

Πήλινα αγγεία με πλούσιο φυτό διάκοσμο. Βρέθηκαν ριγμένα σε πηγάδι εργαστηρίου-καταστήματος της Αγοράς, 3ος αι. π.Χ.

Πήλινα αγγεία πόσεως με φωτική διακόσμηση. Ο σκύφος, κάτω δεξιά, φέρει φαλλόσχημη προχοή. 3ος αι. π.Χ.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Τμήμα μήτρας με σκηνή μνηστηροφονίας και μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων αγγείων με παραστάσεις άλωσης της Τροίας (επάνω) και ερωτικών σκηνών. Από το στρώμα καταστροφής της Αγοράς. Αρχές 1ου αι. π.Χ.

Λεπτομέρειες της διακόσμησης μήτρας για την κατασκευή ανάγλυφων αγγείων με σκηνές από το μύθο του Αυτόλυκου και του Σίσυφου. Ο Σίσυφος σύρεται από τον Ερμή και τον Ηρακλή (επάνω δεξιά) στον Κάτω Κόσμο, όπου τον υποδέχεται ο Αυτόλυκος μπροστά από τον πελώριο βράχο, το αντικείμενο της αιώνιας τιμωρίας του, για το αμάρτημά του να συνάψει άκαιρη σχέση με την Αντίκλεια, με αποτέλεσμα τη γέννηση του Οδυσσέα. Στη σκηνή, κάτω, μέσα στο ανάκτορο, μια γυναικεία μορφή (μητέρα ή τροφός) απευθύνεται αναστατωμένη στη μητροπρεπή Αντίκλεια. Αρχές 1ου αι. π.Χ.

Λεπτομέρειες της διακόσμησης της μήτρας της σελ. 88. Εικονίζεται η προσωποποιημένη μορφή του Κλήρου ανάμεσα στους ήρωες Τεύκρο και Διομήδη (επάνω) και το φάντασμα του Αχιλλέα, που δείχνει τη μορφή της Πολοξένης στον πολυμήχανο Οδυσσέα (κάτω).

Μήτρα για την κατασκευή ανάγλυφων αγγείων διακοσμημένη με σκηνές από την Εκάβη του Ευριπίδη. Βλ. και σελ. 87.

ΣΤΙΣ ΣΕΛ. 89-91: Λεπτομέρειες του διακόσμου μητρών με σκηνές από την άλωση και καταστροφή της Τροίας.

ΑΔΕΛΦΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Λεπτομέρειες της διακόσμησης μήτρας για την κατασκευή ανάγλυφων αγγείων με παράσταση αγώνα συνωρίδων (αρμάτων που σύρονται από δύο άλογα). Αρχές 1ου αι. π.Χ.

Λεπτομέρειες της διακόσμησης δύο μητρών για την κατασκευή ανάγλυφων αγγείων με ερωτικές σκηνές που φέρουν και προτροπικές των πράξεων επιγραφές.

*Μήτρα για την κατασκευή ανάγλυφου αγγείου με ερωτικές σκηνές
και με προτροπικές των πράξεων επιγραφές.*

Αποσπασματικό άγαλμα γυναικείας μορφής καθιστής σε βράχο. Πιθανότατα απεικονίζει Μούσα. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

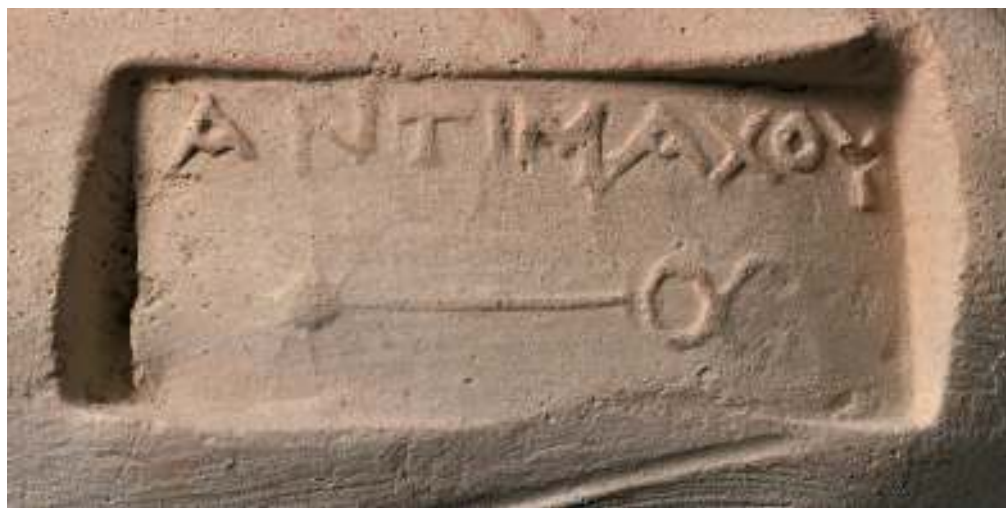

Αποσπασματικό αναθηματικό ανάγλυφο με σκηνή νεκρόδειπνου. Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Ενοσφράγιστες λαβές αμφορέων της Ρόδου, της Θάσου, της Κνίδου και της ομάδας Παρμενίσκου. Ελληνιστική εποχή.

Αποσπασματικό ενεπίγραφο αγγείο με τμήμα της αλφαβήτου (αριστερά) και μελανοδοχείο, από το δημόσιο αρχείο, με χαραγμένο το όνομα του κατόχου του, ΦΙΛΙΠΠΟΥ.

Επίσημα βάρη με σύμβολα, από κτίριο του συγκροτήματος της Αγοράς.

Μελανοδοχείο και χάλκινες γραφίδες από το δημόσιο αρχείο.

*Δεξιό χέρι υπερφυσικού ανδρικού αγάλματος (σελ. 100) και αριστερό χέρι νεανικής μορφής σε φυσικό μέγεθος (σελ. 101).
Λαμπρά δείγματα της μνημειακής χαλκοπλαστικής, από τη βόρεια πτέρυγα της Αγοράς, Ελληνιστική εποχή.*

*Υπερυψωμένο εμπρόσθιο πόδι αλόγου
χάλκινου ιππικού μνημείου. Από τη βόρεια
πτέρυγα της Αγοράς. Ελληνιστική εποχή.*

*Πήλινα σφραγίσματα εγγράφων
με επιγραφές: (επάνω αριστερά)
ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ (ἡ -ΩΝ) ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ,
στη δεύτερη σειρά δεξιά: ΕΛΕΣΣΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΗΤ(ΟΥ ἡ -ΩΝ), με πορτρέτα
και μορφή Έρωτα (κάτω).
Από το δημόσιο αρχείο.*

Δακτυλιόλιθος με κεφαλή νεαρού σατύρου και πήλινο σφράγιμά του από έγγραφο. Από το δημόσιο αρχείο.

Πήλινα σφραγίσματα εγγράφων, από το δημόσιο αρχείο, με τη μορφή αγελάδας που βόσκει και την επιγραφή ΠΕΛΛΗΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ.

Χάλκινο νόμισμα ΠΕΛΛΗΣ με το ίδιο σύμβολο.

Τρία πήλινα σφραγίσματα εγγράφων με γυναικεία προτομή που φέρει τειχόμορφο στέμμα και την επιγραφή ΠΕΛΛΗΣ ΠΟΛΙΤΑΡΧΩΝ, από το δημόσιο αρχείο.

Πήλινο σφράγισμα εγγράφων με διονυσιακή μορφή. Από το δημόσιο αρχείο.

*Εμπροσθότυποι αργυρών τετράβολων Αλεξάνδρου Α' (κοπής 476/5-460 π.Χ.),
Περδίκκα Β' (431-413 π.Χ.) και Αρχελάου (413-399 π.Χ.).*

Εμπροσθότυποι αργυρών τετραδράχμων Αλεξάνδρου Γ' με την κεφαλή του Ηρακλή (αριστερά), 334-323 π.Χ., και οπισθότυπος αργυρού τετραδράχμου Αλεξάνδρου Γ' με τη μορφή ένθρονου Δία. Μεταθανάτια κοπή (280-275 π.Χ.).

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Οπισθότυποι χρυσών τετάρτων στατήρων Φιλίππου Β' με σύμβολα κεραυνό, ρόπαλο και τόξο (επάνω αριστερά) και τόξο, ρόπαλο και τρίαινα (από κάτω), 340-328 π.Χ. Χρυσός στατήρας Φιλίππου Β' με άρμα συνορίδος (κάτω αριστερά), 340-320 π.Χ. Οπισθότυποι δύο χρυσών στατήρων Αλεξάνδρου Γ'. Νίκη κρατά στεφάνι, 330-320 π.Χ. Εμπροσθότυποι χρυσών στατήρων Φιλίππου Β' με δαφνοστεφανωμένη κεφαλή (Απόλλωνα;), 340-328 π.Χ.

Αργυρά αθηναϊκά τετράδραχμα παλαιάς κοπής με κεφαλή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο. 4ος αι. π.Χ.

Αργυρά αθηναϊκά τετράδραχμα της νέας τεχνοτροπίας, με κεφαλή Αθηνάς στον εμπροσθότυπο (κέντρο) και δύο με γλαύκα σε παναθηναϊκό αμφορέα στον οπισθότυπο (κάτω).

Οπισθότυπος αργυρού τετραδράχμου Λυσιμάχου με τη μορφή ένθρονης Αθηνάς (297/6-282/1 π.Χ.) και οπισθότυπος τετραδράχμου κοινού Μακεδόνων (Πρώτης Μερίδος) με ρόπαλο σε στεφάνι βελανιδιάς και κεραυνό αριστερά. 158-150 π.Χ.

Εμπροσθότυπος αργυρού νομίσματος Δυρραχίου με μορφή αγελάδας σε θηλασμό και το όνομα του άρχοντα Καλλικράτη επάνω. 200-30 π.Χ.

Εμπροσθότυπος επάργυρου τετράβολου Μακεδόνων με μακεδονική ασπίδα και ρόπαλο ως επίσημα και την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ. Αυτόνομη κοπή εποχής Φιλίππου Ε' και Περσέως. 185-168 π.Χ.

Οπισθότυπος αργυρού δηναρίου κοπής C. Fonteius με παράσταση πλοίου. 114/113 π.Χ.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ■ ΟΙ ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Η ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ είναι από τις πλέον γνωστές και καλά ερευνημένες της αρχαιότητας. Οι κατοικίες της, διατηρώντας βασικά στοιχεία των παλαιότερων κατοικιών του ελληνικού χώρου, όπως τη λιτή εξωτερική όψη και την αυλή ως κεντρικό πυρήνα διαμόρφωσης του εσωτερικού χώρου, αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα της αρχιτεκτονικής των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Ως οργανωμένα αρχιτεκτονικά σύνολα εντάσσονται στα οικοδομικά τετράγωνα με σαφώς κατανεμημένες λειτουργίες χώρων, όπως τις υπαγόρευαν οι πολύπλευρες ανάγκες διαβίωσης των κατοίκων μιας πόλης, η οποία για τρεις αιώνες υπήρξε το επίκεντρο της πολιτικής εξουσίας, αλλά και της οικονομικής και πολιτιστικής κίνησης στον ελληνικό χώρο.

Οι ιδιωτικές κατοικίες της Πέλλας με τις περιστυλές αυλές στο κέντρο, που εξασφάλιζαν το φωτισμό και τον αερισμό των χώρων, με αίθουσες φιλοξενίας (*άνδρωνες*), που είχαν τοίχους διακοσμημένους με πολύχρωμα κονιάματα και δάπεδα στρωμένα με ψηφιδωτά αξιοθαύμαστης τεχνικής, με τη λειτουργικότητα των χώρων της καθημερινής διαβίωσης, με την ανεπτυγμένη τεχνογνωσία που διαπιστώνεται τόσο στη χρήση των υλικών και στις μεθόδους της δόμησης, όσο και στον πολυποίκιλο πλούσιο εξοπλισμό τους, βεβαιώνουν το υψηλό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της πόλης.

Οι κατοικίες ήταν προσβάσιμες από τους δρόμους που περιέβαλλαν τα οικοδομικά τετράγωνα και είχαν κύρια είσοδο με πρόθυρο, συνήθως στην ανατολική πλευρά. Σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο υπήρχαν 2 ως και 8 κατοικίες, στον άξονα Β-Ν, καταλαμβάνοντας συνήθως ολόκληρο το πλάτος του. Οι μικρότερες από αυτές με τα ως σήμερα στοιχεία είχαν έκταση 100-125 τ.μ. και οι μεγαλύτερες 1.000-3.160 τ.μ. Οι πλουσιότερες κατοικίες ήταν χωροθετημένες στο κέντρο της πόλης, νότια της Αγοράς. Αυτές που έχουν αποκαλυφθεί νοτιότερα, όπως και όσες ήρθαν στο φως μέσα στον σύγχρονο οικισμό, στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών, είναι μικρότερες. Μεσαίου μεγέθους κατοικίες, πιθανόν 8, περιελάμβανε το οικοδομικό τετράγωνο της λεγόμενης οικίας των κονιαμάτων, νότια του τετραγώνου με την κατοικία της Ελένης.

Με τον προσανατολισμό των κατοικιών προς τα νότια και την ύπαρξη δευτέρου ορόφου, συνήθως στο βόρειο τμήμα, εξασφαλιζόνταν οι πλέον ευνοϊκές για κατοίκηση κλιματολογικές συνθήκες. Κύριο χαρακτηριστικό όλων των κατοικιών είναι η κεντρική αυλή που περιβάλλεται από στοές με λίθινους κίονες δωρικού ή ιωνικού ρυθμού, επιχρισμένους με λευκό κονίαμα, όπως συμβαίνει και σε όλα τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, για να μην είναι ορατές οι αδρές λίθινες επιφάνειες, αλλά και για να προστατεύεται ο ευαίσθητος ασβεστόλιθος. Σε λίγες περιπτώσεις υπήρχε μόνο μία στοά, βόρεια της αυλής (*παστάς*). Στις αυλές, που είχαν έκταση ως 30 τ.μ. στις μικρότερες κατοικίες και 500 τ.μ. στις μεγαλύτερες, υπήρχαν για την παροχή νερού πηγάδια και κρήνες, αλλά και

Αποκατεστημένη εσωτερική διακόσμηση τοίχων της λεγόμενης κατοικίας των κονιαμάτων. Εικονίζεται με έγχρωμα κονιάματα η διάφορη πρόσοψη κτιρίου με όλα τα δομικά στοιχεία. Τέλος 4ου-3ου αι. π.Χ.

Αεροφωτογραφία της κατοικίας του Διονύσου με το αναστηλωμένο περιστόλιο της βόρειας αυλής.

βωμοί, για την τέλεση της οικιακής λατρείας. Για τις λατρευτικές τελετές αρκετές φορές και μέσα στις κατοικίες διαμορφώνονταν ειδικοί χώροι, στους οποίους έχουν βρεθεί πήλινα ειδώλια και μαρμάρινα ή χάλκινα αγαλμάτια θεοτήτων, καθώς και σκεύη τελετουργικά (οινοχόες, φιάλες, θυμιατήρια, βωμίσκοι κλπ.). Σε έναν τέτοιο χώρο κατοικίας βρέθηκε πολυτελές λίθινο τελετουργικό τραπέζι, με εγχάρακτη και ένθετη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση, καθώς και χάλκινο αγαλμάτιο του Ποσειδώνα, του γνωστού λυσιππικού τύπου του αγάλματος του θεού, αντίγραφο του οποίου βρίσκεται στο Λατερανό. Με την οικιακή λατρεία σχετίζονται πήλινα γυναικεία ειδώλια (προτομές ή ολόσωμες μορφές), που βρέθηκαν σε ανασκαφές κατοικιών και ταυτίζονται με την Αφροδίτη, προστάτιδα της πόλης μαζί με τη Μητέρα των Θεών. Με λατρευτικές τελετές μέσα στις κατοικίες συνδέονται και τα ειδώλια του Διονύσου, η παρουσία του οποίου ως κύριας θεότητας της πόλης, που προστάτευε την ανεπτυγμένη αμπελουργία, αλλά και εξαιτίας της χθόνιας υπόστασής του, ήταν απαραίτητη σε όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Με την οικιακή λατρεία σχετίζονται ακόμα και ειδώλια της Αθηνάς με κέρατα στην περικεφαλαία, που λατρευόταν ως προστάτιδα της κτηνοτροφίας, αλλά και του μυθικού προπάτορα των Μακεδόνων, του Ηρακλή. Διάφορα αντικείμενα συμβολικού χαρακτήρα, όπως τα πήλινα ομοιώματα φιδιών,

σταφυλιών και αυγών, υποδεικνύουν την ύπαρξη μυστηριακών λατρειών του ορφικού-διονυσιακού κύκλου, που απέβλεπαν στην καλή τύχη και την ευημερία, αλλά και στη μεταθανάτια ευδαιμονία.

Η υδροδότηση των κατοικιών γινόταν με πήλινους αγωγούς οι οποίοι μετέφεραν νερό από τους κεντρικούς υδροδοτικούς αγωγούς, που διέσχιζαν τους δρόμους της πόλης, ή από τις κρήνες και τα πηγάδια των αυλών. Στις στοές των αυλών υπήρχαν και υπόγειες δεξαμενές με κλιμακωτές καθόδους, που επικοινωνούσαν με τις υδροδοτικές σήραγγες της πόλης. Οι χώροι υγιεινής βρίσκονταν συνήθως σε γειτνίαση με τους δρόμους, ώστε οι αποχετευτικοί αγωγοί τους να επικοινωνούν κατευθείαν με τους αντίστοιχους αγωγούς της πόλης. Το δάπεδο και το κάτω μέρος των τοίχων των χώρων αυτών ήταν επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα, ενώ οι λουτήρες ήταν κτιστοί, επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα, πήλινοι ή μαρμάρيني. Τα λύματα των κατοικιών μεταφέρονταν με αγωγούς στους μεγάλους αποχετευτικούς αγωγούς, συνήθως κτιστούς, που διέσχιζαν τους δρόμους με προσανατολισμό Β-Ν, οι οποίοι και τα διοχέτευαν στη θάλασσα.

Τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, κεραμώσεις, λίθινα, πήλινα και μεταλλικά αντικείμενα παρέχουν στοιχεία για τη δόμηση των κτιρίων, τη διακόσμηση και τον εξοπλισμό τους. Οι τοίχοι των κατοικιών, λίθινοι στο κατώτερο τμήμα (ώς το ύψος των 0,60-0,70 μ.) και πλίνθινοι στο υπόλοιπο, ήταν επιχρισμένοι εξωτερικά και εσωτερικά με υπόλευκα συνήθως κονιάματα, αλλά αρκετές φορές και έγχρωμα στο εσωτερικό (με χρώμα συνήθως κόκκινο, κίτρινο, βαθύ γαλάζιο), σε ζώνες ή και με συνθετότερη διακόσμηση απομίμησης αρχιτεκτονικών στοιχείων. Η διακόσμηση του βόρειου τοίχου μεγάλης αίθουσας της λεγόμενης κατοικίας των κονιαμάτων, που αποκαταστάθηκε σε όλο το ύψος του τοίχου, 5 μ., μαρτυρεί τα επιτεύγματα της ζωγραφικής στο εσωτερικό των κτιρίων. Με πολύχρωμα κονιάματα αποδίδεται η διώροφη πρόσοψη κατοικίας με όλα τα τυπικά δομικά στοιχεία. Στο τμήμα που αντιστοιχεί στο ισόγειο, εικονίζονται ο τοιχοβάτης με ζωγραφική απόδοση φλεβωτών μαρμάρων, δρομικοί λευκοί και διάτονοι πολύχρωμοι ορθοστάτες, πλάκες με μίμηση φλεβωτών και κροκαλοπαγών μαρμάρων, γωνιόλιθοι κίτρινοι τοποθετημένοι κατά το ισοδομικό σύστημα, γείσο. Στον δεύτερο όροφο αντιστοιχεί πεσοστοιχία με κόκκινα θωράκια μεταξύ λευκών πεσών, που επιστέφονται με γείσο. Πάνω τους διαμορφώνονται παράθυρα από τα οποία προβάλλει ο ουρανός με γαλάζιο χρώμα. Το σύνολο, που επιστέφεται με ένα ακόμα γείσο, είναι μοναδικό παράδειγμα ολοκληρωμένης σε ύψος εσωτερικής διακόσμησης τοίχου στον ελληνικό χώρο, που βεβαιώνει ότι η μορφή αυτής της ζωγραφικής, η οποία έγινε για πρώτη φορά γνωστή από κατοικίες της Πομπηίας (Α' πομπηιανό στυλ), εφαρμοζόταν από τον 3ο αι. π.Χ. στην Πέλλα. Χρωματισμένοι δεν ήταν μόνον οι τοίχοι των κτιρίων, αλλά και τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα, επίκρανα κτλ.), στα οποία με κόκκινο και γαλάζιο χρώμα αποδίδονταν συνήθως ταινίες, κυμάτια, ανθέμια, φύλλα άκανθας.

Οι ξύλινες στέγες των κατοικιών καλύπτονταν με πήλινες κεραμίδες λακωνικού και κορινθιακού τύπου. Οι υδρορρόδες κατέληγαν σε κρουνοί με κεφάλια λιονταριών, ενώ πολλές από τις κεραμίδες, κυρίως οι σίμες και οι ηγεμόνες στρωτήρες και καλυπτήρες, είχαν ανάγλυφη ή γραπτή φυτική ή γεωμετρική διακόσμηση (ανθέμια, άνθη λωτού, άκανθες, ελικοειδείς βλαστοί, πλοχμοί, μαιάνδροι, αστράγαλοι κτλ.). Ένας μεγάλος αριθμός κεραμίδων φέρει σφραγίδες που υποδεικνύουν ότι υπήρχαν εργαστήρια κατασκευής κεραμίδων στην Πέλλα, τον έλεγχο των οποίων είχαν οι βασιλείς, αλλά και ιδιώτες, κυρίως στην υστεροελληνιστική εποχή. Σε πολλές κεραμίδες κορινθιακού τύπου υπάρχουν σφραγίσματα με παραστάσεις (π.χ. μαινάδα, Ηρακλής, ζώα) ή μονογράμματα, ενώ σε κεραμίδες λακωνικού τύπου τα σφραγίσματα φέρουν το όνομα της πόλης ΠΕΛΛΗΣ ή τα επίθετα

ΔΗΜΟ(ΣΙΑ), ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ, συνοδευόμενα με μονογράμματα (ΠΕΛ, Φ) και σύμβολα (δελφίνι, άρπη). Σε αρκετά σφραγίσματα αναφέρεται το όνομα του βασιλέως Φιλίππου (Φίλιππος Ε', 220-179 π.Χ.) και του Αντιγόνου (Αντίγονος Β' ο Δώσων, 229-221 π.Χ.), ενώ σε έναν μεγάλο αριθμό αναγράφονται τα ονόματα ιδιωτών, των ιδιοκτητών εργαστηρίων κατασκευής κεραμίδων (Αντιγόνου, Αριστόνου, Αριστοκράτου, Ευάρχου, Λυσιμάχου, Μεγακλέους, Σωσίου, Φανίου κ.ά.).

Η οικογένεια στις πολυτελέστερες κατοικίες διέμενε στον δεύτερο όροφο, που καταλάμβανε συνήθως το βόρειο τμήμα τους, ενώ οι κοινωνικές υποχρεώσεις εξυπηρετούνταν στους χώρους φιλοξενίας (*άνδρωνες*), που ήταν τα μεγαλύτερα δωμάτια του ισόγειου με την πλέον επιμελημένη κατασκευή και τον πολυτελέστερο εξοπλισμό. Τα δωμάτια αυτά είχαν πρόσβαση από τις στοές συνήθως μέσω ενός προθαλάμου. Τα χαρμόσινα οικογενειακά γεγονότα είναι γνωστό ότι γιορτάζονταν με συμπόσια. Σκηνές συμποσίων σε ανάγλυφες στήλες, στη ζωγραφική και κυρίως στην αγγειογραφία, αποκαθιστούν την εικόνα της λειτουργίας των χώρων αυτών. Οι συνδαιτυμόνες ήταν ανακλιμένοι σε ανάκλιτρα τοποθετημένα σε χαμηλούς αναβαθμούς κατά μήκος των τοίχων. Τα χάλκινα εξαρτήματα των ανακλιντρών αυτών, διακοσμημένα συνήθως με διονυσιακά θέματα, μαρτυρούν την περίτεχνη μορφή τους. Μπροστά από τα ανάκλιτρα τοποθετούνταν χαμηλά τραπέζια και υποπόδια. Νεαροί συνήθως άνδρες (*οινοχόοι*) αντλούσαν το κρασί από τους κρατήρες με μικρότερα αγγεία (*οινοχόες*) ή μεγάλες κουτάλες (*άρύταινες*) και γέμιζαν τα κύπελλα των συνδαιτυμόνων, ενώ άνδρες και γυναίκες με αυλό, λύρα ή κιθάρα και χορεύτριες τους διασκέδαζαν με μουσική και χορό. Όλα τα παραπάνω, μαρτυρημένα από τις γραπτές πηγές και την εικονογραφία, επιβεβαιώνονται στην Πέλλα τόσο από την εσωτερική διαμόρφωση των χώρων, όσο και από τα κινητά ευρήματα.

Τα δάπεδα των ανδρώνων στις πολυτελέστερες κατοικίες ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά κατασκευασμένα με φυσικές ψηφίδες, διακοσμημένα με φυτικά, γεωμετρικά σχέδια και διηγηματικές παραστάσεις, που μαρτυρούν τη μεγάλη ανάπτυξη της τέχνης του ψηφιδωτού στην Πέλλα, όπου υπήρχαν οργανωμένα εργαστήρια κατασκευής τους. Τα υπόλοιπα δάπεδα των χώρων των κατοικιών ήταν απλούστερα, στρωμένα με βότσαλα, κομμάτια μαρμάρου ή και χωμάτινα με επίστρωση λατύπης, που ανανεωνόταν συχνά. Τα δάπεδα των αυλών ήταν συνήθως λιθόστρωτα ή στρωμένα με κομμάτια κεραμιδιών, κάθετα τοποθετημένων μέσα σε χοντρό στρώμα κονιάματος.

Στις κατοικίες της Πέλλας υπήρχαν ακόμα αποθήκες και μαγειρεία. Πλήθος πήλινων και μεταλλικών αγγείων και άλλων σκευών, που βρέθηκαν στις ανασκαφές των κατοικιών, χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση στερεών και υγρών προϊόντων, την προετοιμασία και το σερβίρισμα των ειδών διατροφής. Τα σιτηρά, το κρασί και το λάδι ήταν αποθηκευμένα συνήθως σε μεγάλα πιθάρια καλυμμένα με πήλινες ή λίθινες πλάκες, πολλές φορές χωμένα στο χωμάτινο δάπεδο. Σκεύη, όπως οι λίθινοι τριπτήρες και οι σιδερένιες πυροστιές, εντάσσονται στον εξοπλισμό των χώρων παρασκευής της τροφής, ενώ τα μεταλλικά και τα οστέινα εργαλεία συνδέονται με τις καθημερινές αρχολίες των ενοίκων. Την ευρεία ενασχόληση των γυναικών με την υφαντουργία μαρτυρούν οι πάμπολλες αγνύθες, πολλές από τις οποίες φέρουν και σφραγίδες των εργαστηρίων κατασκευής τους.

Η μεγαλύτερη κατοικία της Πέλλας, η λεγόμενη κατοικία του Διονύσου, έκτασης 3.160 τ.μ., βρίσκεται νότια της Αγοράς. Καταλαμβάνει όλο το πλάτος του οικοδομικού τετραγώνου και έχει είσοδο στην ανατολική πλευρά μέσω ενός προθαλάμου. Διαθέτει δύο περίστυλες αυλές, με κίονες ιωνικού ρυθμού η βόρεια, που έχουν αναστηλωθεί, δωρικού η νότια, και αίθουσες συμποσίων με μεγάλους προθαλάμους, που προΐδεάζαν τους επισκέπτες για

τη μεγαλοπρέπεια των χώρων και την οικονομική ευμάρεια του ιδιοκτήτη. Στο ψηφιδωτό δάπεδο μιας αίθουσας συμποσίων της κατοικίας του Διονύσου απεικονίζεται ο θεός Διόνυσος επάνω στο ιερό του ζώο, τον πάνθηρα, και μπροστά από την είσοδο του χώρου ζεύγος Κενταύρων με αγγεία. Στο δάπεδο άλλης αίθουσας παριστάνεται κυνήγι λιονταριού και μπροστά στην είσοδο γρύπας που επιτίθεται σε ελάφι.

Σε μια ακόμα μεγάλη κατοικία της Πέλλας, τη λεγόμενη κατοικία της Ελένης, δυτικότερα, έκτασης 2.350 τ.μ., με αυλή περιβαλλόμενη από στοές με δωρικούς κίονες, τα δάπεδα των αιθουσών συμποσίων, στο βόρειο και το ανατολικό τμήμα της κατοικίας, ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτές παραστάσεις, που αποτελούν και αυτές αξιοθαύμαστα δείγματα παραγωγής των εργαστηρίων ψηφιδωτών της Πέλλας. Στο ψηφιδωτό δάπεδο με το κυνήγι του ελαφιού, που περιβάλλεται από ένα πλούσιο φυτικό κόσμημα, αναγράφεται το όνομα του ψηφοθέτη, Γνώσις, για πρώτη φορά σε ψηφιδωτό της αρχαιότητας. Η παράσταση του ψηφιδωτού της γειτονικής αίθουσας, με θέμα την απαγωγή της Ελένης από τον Θησέα, με τις μορφές ταυτισμένες με επιγραφές, είναι η μεγαλύτερη γνωστή ως σήμερα στον ελληνικό χώρο, διαστ. 8,48 × 2,84 μ. Την ύπαρξη τεχνιτών διαφορετικής δυναμικής αποδεικνύει ένα ακόμα ψηφιδωτό δάπεδο, κατώτερης ποιότητας, σε ανδρώνα του ανατολικού τμήματος της κατοικίας αυτής με παράσταση Αμαζονομαχίας.

Οι παραπάνω κατοικίες, μοναδικά σε μέγεθος, μνημειακότητα και πολυτέλεια δείγματα διαμονής πλούσιων ανθρώπων της μακεδονικής πρωτεύουσας, μαρτυρούν την ύπαρξη στην Πέλλα μιας ιδιαίτερα εύπορης τάξης ανθρώπων, την οποία δημιούργησαν οι οικονομικές πρόσοδοι της εκστρατείας του Αλεξάνδρου, που συνέρρεαν στην Πέλλα. Είναι χαρακτηριστική η οικοδόμηση των δύο κατοικιών στην ίδια περίοδο (325-300 π.Χ.), την εποχή της γενικής αναδιοργάνωσης της πόλης από τον Κάσσανδρο, όπως αυτή αποτυπώνεται σήμερα στην πλειονότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων που διασώζονται.

Σε πολλές κατοικίες της Πέλλας διαπιστώνονται επισκευές και τροποποιήσεις του αρχικού σχεδίου, οφειλόμενες άλλοτε στη διαχρονική οικιακή χρήση και άλλοτε στην αλλαγή χρήσης των κτιρίων, κυρίως μετά την επικράτηση των Ρωμαίων (168 π.Χ.). Τότε, μεγάλα τμήματα των κτιρίων, που γειτνίαζαν κυρίως με τους δρόμους, μετατρέπονται σε εργαστήρια-καταστήματα, όπως μαρτυρούν οι εγκαταστάσεις κλιβάνων και τα εργαστηριακά κατάλοιπα σε αρκετά οικοδομικά τετράγωνα.

Λίθινη πλάκα τραπεζιού με εγχάρακτη και ένθετη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση.

*Λεπτομέρεια λίθινης πλάκας τραπέζιου με εγχάρακτη και ένθετη
φωτική και γεωμετρική διακόσμηση. Από ιερό της λεγόμενης
κατοικίας του Ποσειδώνος. Ελληνιστική εποχή.*

Η εξωτερική όψη πολυτελούς μαρμάρινου αγγείου (φιάλης) με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση και θέουσα σπείρα. Ελληνιστική εποχή.

Ερυθρόμορφο πινάκιο (ιχθυοπινάκιο). Β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Αμφορέας και φαλλόσχημος κώνθαρος με διακόσμηση τύπου δυτικής κλιτύος (επιθετο πηλό, χάραξη και λευκό χρώμα). 3ος αι. π.Χ.

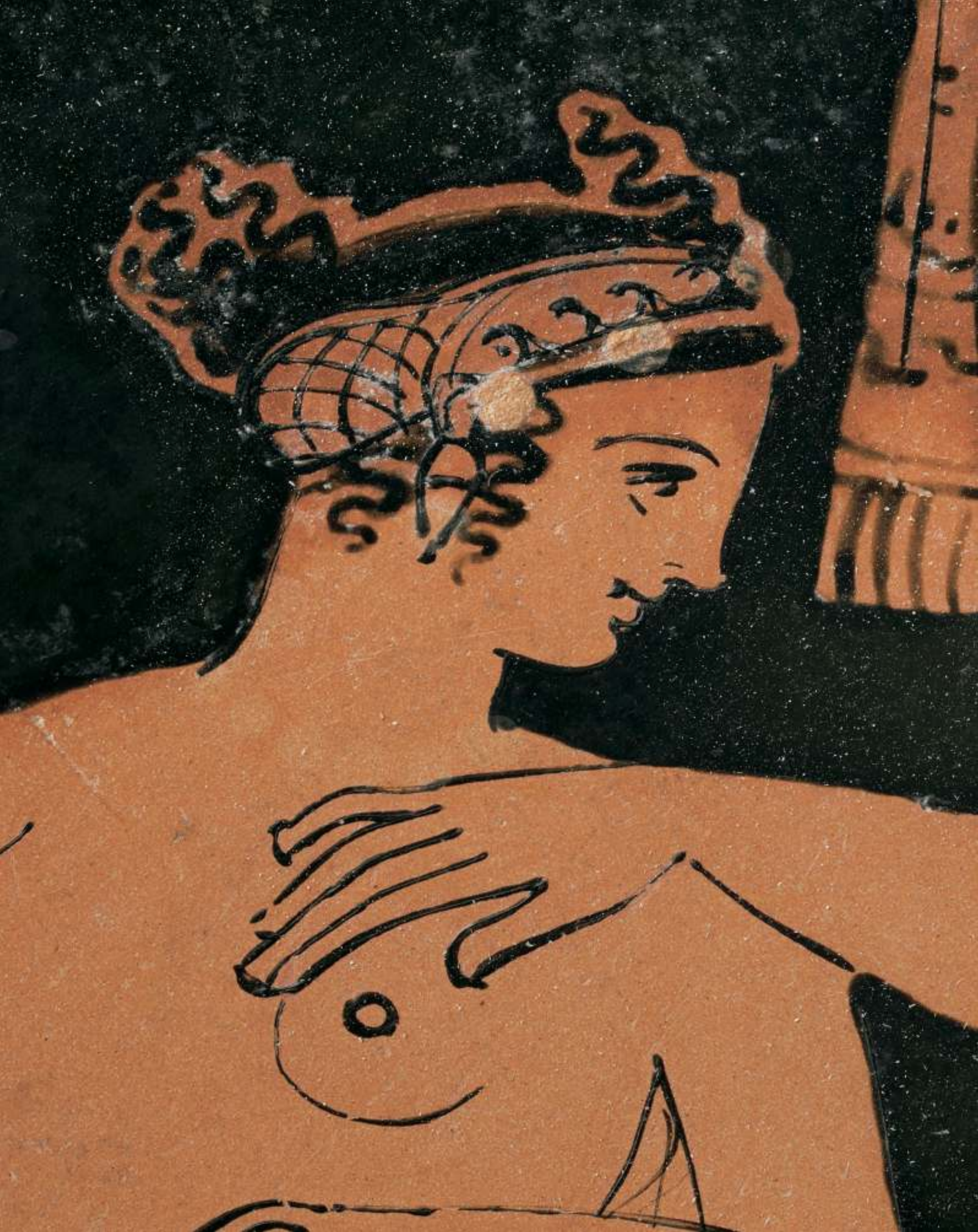
Τμήμα ερυθρόμορφου κρατήρα
με σκηνή συμπόσιου. Μέσα 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα αττικού ερυθρόμορφου πινακίου
με παράσταση σατύρου και μαινάδας.
Αρχές 4ου αι. π.Χ. Λεπτομέρεια
στις επόμενες σελ. 124-125.

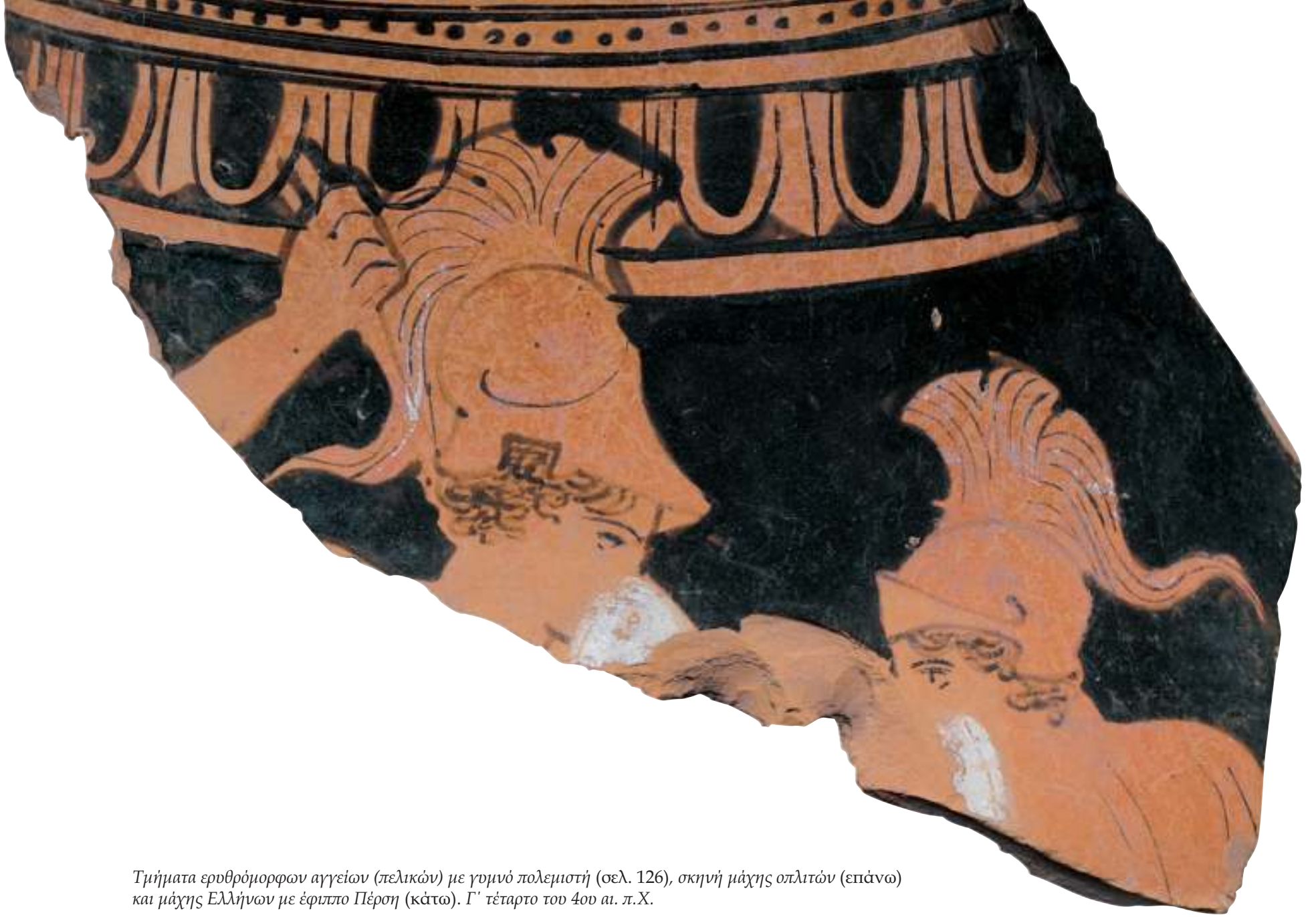

Τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων (πελικών) με γυμνό πολεμιστή (σελ. 126), σκηνή μάχης οπλιτών (επάνω) και μάχης Ελλήνων με έφιππο Πέρση (κάτω). Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Τμήμα καλύμματος αττικής ερυθρόμορφης λεκανίδας με σκηνές από την καθημερινή ζωή των γυναικών. Β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Πήλινη προτομή γυναικείας θεότητας. Ελληνιστική εποχή.

Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων με διάφορα είδη κομμώσεων, καλύμματα και εξαρτήματα κόσμισης.

Πήλινη ερμαϊκή στήλη. Ελληνιστική εποχή.

Κεφαλές πήλινων ειδωλίων ανδρικών θεοτήτων (Δίας ή Πλούτων).

Κεφαλή πήλινου ειδωλίου Ηρακλή. Ελληνιστική εποχή.

Χρυσά κοσμήματα (διάδημα, περιάλτο και χάνδρες περιδεραίου). Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Δακτυλίδι με χρυσό κρίκο και σφενδόνη από κορνήλιο με παράσταση λαγού (επάνω), χάλκινο δακτυλίδι με παράσταση νέου με υδρόβιο πτηνό στη σφενδόνη (αριστερά) και χρυσά σκουλαρίκια με περιστέρια (κάτω). Τέλος 4ου αι. π.Χ.-3ος αι. π.Χ.

Χάλκινα διακοσμητικά εξαρτήματα συμποσιακών κλινών (fulcra). Διακοσμούνται με κεφαλές ημιόνων με κληματίδες και τσαμπιά σταφυλιών στο επάνω άκρο και προτομές Διονύσου με κάνθαρο στο κάτω. 2ος αι. π.Χ.

Χάλκινο αγαλμάτιο αετού, πιθανόν διακοσμητικό εξάρτημα επίπλου.

*Χάλκινο αγαλμάτιο του θεού Ποσειδώνος,
που κρατούσε τρίαίνα. Αντιγράφει γνωστό
τύπο αγάλματος του θεού, που φιλοτέχνησε
ο Λύσιππος και είναι γνωστός από αντίγραφο
στο Μουσείο του Λατερανού. Από ιερό
της λεγόμενης κατοικίας του Ποσειδώνος.
Ελληνιστική εποχή.*

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΤΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ και η τεχνική αρτιότητα των ψηφιδωτών αποδεικνύουν την ύπαρξη οργανωμένων εργαστηρίων ψηφιδωτών στη μακεδονική πρωτεύουσα. Οι φυσικές ψηφίδες που χρησιμοποιούνταν είχαν περιορισμένες και ήπιες χρωματικές διαβαθμίσεις. Είναι κυρίως λευκές, γκριζες, μαύρες, καστανές, λίγες κόκκινες και κίτρινες. Αυτές τοποθετούνταν επάνω σε κονίαμα από άμμο, ασβέστη και τριμμένο κεραμίδι, στρωμένο συνήθως σε στρώμα με ποταμίσιες κροκάλες. Για πρώτη και μοναδική φορά μαρτυρείται το όνομα ενός ψηφοθέτη (Γνώσις) στο ψηφιδωτό με το κυνήγι του ελαφιού, στην κατοικία της Ελένης.

Τα δάπεδα των μεγάλων προθαλάμων ήταν συνήθως διακοσμημένα με γεωμετρικά θέματα διαμορφωμένα με ψηφίδες άσπρες, γκριζες και μαύρες, μεγαλύτερου μεγέθους από εκείνες των αιθουσών συμποσίων. Στους ανδρώνες, οι κύριες παραστάσεις είτε καταλάμβαναν ολόκληρο το δάπεδο είτε περιορίζονταν στο κεντρικό τμήμα, περιβαλλόμενες από συμπληρωματικά γεωμετρικά ή φυτικά στοιχεία. Μπροστά από τις εισόδους των δωματίων, σύμφωνα και με την παράδοση των ψηφιδωτών διακοσμήσεων στις κλασικές κατοικίες, υπήρχε συνήθως επιμήκης πίνακας με ξεχωριστή διακόσμηση.

Τα εικονογραφικά θέματα των ψηφιδωτών δαπέδων της Πέλλας σχετίζονταν άμεσα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις, το μορφωτικό επίπεδο, αλλά και τις ενασχολήσεις των ενοίκων των κατοικιών. Η επιφάνεια-απεικόνιση του Διονύσου, θεού του κρασιού, καθώς και μορφών του κύκλου του (π.χ. οι Κένταυροι), είναι απόλυτα ταιριαστή με τις λειτουργίες των χώρων τους οποίους διακοσμούσε. Οι μυθολογικές παραστάσεις της απαγωγής της Ελένης από τον Θησέα και της Αμαζονομαχίας, αλλά και οι αρπαγές ζώων από μυθικά θηρία, που έχουν τις απαρχές τους στα αρχαϊκά χρόνια, εντάσσονται στον ευρύ κύκλο παρόμοιων απεικονίσεων, κυρίως στην αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ., βεβαιώνοντας την ομοιογένεια των εικονογραφικών στοιχείων σε διάφορους τομείς της τέχνης. Η απαγωγή της Ελένης από τον Θησέα, παρά την τυπολογική ομοιότητα με άλλες σκηνές αρπαγών γυναικών, είναι μια μνημειακή παράσταση, που θεωρείται ότι αποδίδει ελεύθερα ζωγραφική σύνθεση του τρίτου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. Από την άλλη πλευρά, η παρουσία σκηνών κυνηγιού σχετίζεται αναμφίβολα με την αγαπημένη ενασχόληση των βασιλέων και αξιωματούχων στα ελληνιστικά χρόνια, αν και ορισμένοι μελετητές, παλαιότερα, είχαν υποστηρίξει ότι το θέμα του ψηφιδωτού του κυνηγιού του λιονταριού είναι εμπνευσμένο από το ανάθημα του Κρατερού στους Δελφούς και είχαν προτείνει την ταύτιση των μορφών με τον Αλέξανδρο και τον Κρατερό, ο οποίος λέγεται ότι έσωσε τον βασιλιά από την επίθεση λιονταριού στη διάρκεια ενός κυνηγιού (Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*, 40).

Τα σώματα των μορφών στα ψηφιδωτά δάπεδα της Πέλλας προβάλλουν στο σκοτεινό πεδίο με λευκές ψηφίδες, ενώ οι πλαστικοί όγκοι τονίζονται με φωτοσκιάσεις που δημιουργούν γκριζες ψηφίδες, σε διάφορες τονικές διαβαθμίσεις. Κόκκινες και τεχνητές ψηφίδες χρησιμοποιούνται περιορισμένα (π.χ., στο θύρσο του Διονύσου και στο στεφάνι). Πολυχρωμία χαρακτηρίζει το έδαφος στο ψηφιδωτό του κυνηγιού του λιονταριού, ενώ το περίγραμμα και οι λεπτομέρειες των μελών των σωμάτων αποδίδονται με λεπτές ταινίες μολύβδου ή ψημένου πηλού.

Λεπτομέρεια της ψηφιδωτής διακόσμησης δαπέδου με κυνήγι λιονταριού από την αίθουσα συμποσίων της κατοικίας του Διονύσου. 325-300 π.Χ. Ολόκληρη η παράσταση εικονίζεται στις επόμενες σελίδες 142-143.

Κύρια χαρακτηριστικά των συνθέσεων στο ψηφιδωτό του Διονύσου είναι η αρμονία, η καλλιγραφική απόδοση των λεπτομερειών και η χρωματική ευαισθησία. Στο ψηφιδωτό του κυνηγιού του λιονταριού, η ένταση της κίνησης των μορφών και οι διακριτικές χρωματικές διαβαθμίσεις, στο κυνήγι του ελαφιού, η δυναμική εμπλοκή των μορφών, η δημιουργία συνιζήσεων, που μαζί με τις έντονες φωτοσκιάσεις δίνουν την αίσθηση της τρίτης διάστασης, ο ρεαλισμός της απόδοσης και οι πλούσιες χρωματικές διαφοροποιήσεις. Στο ψηφιδωτό της απαγωγής της Ελένης, τέλος, χαρακτηριστική είναι η ένταση που προκαλούν οι ζωηρές κινήσεις τόσο των ανθρώπινων μορφών όσο και των αλόγων του άρματος, αλλά και η απεικόνιση των συναισθημάτων στα πρόσωπα. Παρά τα τονισμένα περιγράμματα, οι φωτοσκιάσεις είναι διακριτικές και οι τονικές διαβαθμίσεις των χρωμάτων περιορισμένες.

Ψηφιδωτά δάπεδα δεν υπήρχαν μόνο στις πολυτελείς κατοικίες της Πέλλας, αλλά και σε δημόσια κτίρια, όπως αυτά που αποκαλύφθηκαν στα συγκροτήματα της περιοχής του ιερού του θεραπευτή θεού Δάρρωνος. Το δάπεδο ενός χώρου κυκλικού κτιρίου, που έχει σχετισθεί με την ηρωική λατρεία του θεού, διακοσμείται με πλούσια φυτικά στοιχεία και την παράσταση γρύπα και πάνθηρα που επιτίθενται σε ελάφι, μπροστά στην είσοδο του χώρου. Ανάλογη φυτική διακόσμηση και παράσταση κενταυρίνας που σπένδει μπροστά σε σπηλιά, έχει και το δάπεδο μιας αίθουσας παροχής γευμάτων σε γειτονικό κτίριο που ταυτίζεται με εστιατόριο.

ΣΕΛ. 145: Λεπτομέρεια της ψηφιδωτής διακόσμησης του δαπέδου αίθουσας συμποσίων της κατοικίας του Διονύσου με κυνήγι λιονταριού.

ΣΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ 146-147: Τμήμα της ψηφιδωτής διακόσμησης δαπέδου, μπροστά στην είσοδο της αίθουσας συμποσίων με το ψηφιδωτό του Διονύσου επάνω στον πάνθηρα. Παριστάνεται γρύπας που επιτίθεται σε ελάφι. 325-300 π.Χ.

ΣΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ 148-149: Ο θεός Διόνυσος επάνω σε πάνθηρα. Ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδου σε αίθουσα συμποσίων της κατοικίας του Διονύσου. 325-300 π.Χ.

Ο θεός Διόνυσος επάνω σε πάνθηρα. Λεπτομέρειες από την ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδου αίθουσας συμπλοσίων της κατοικίας του Διονύσου. 325-300 π.Χ.

Ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδου σε αίθουσα συμποσίου της κατοικίας της Ελένης (325-300 π.Χ.). Στο κέντρο παριστάνεται κυνήγι ελαφιού, πλαισιωμένο από πλούσιο φυτικό κόσμημα και θέουσα σπείρα. Επάνω από τις μορφές υπάρχει επιγραφή με το όνομα του καλλιτέχνη: ΓΝΩΣΙΣ ΕΠΙΘΗΣΕΝ, η παλιότερη γνωστή ως σήμερα αναγραφή ονόματος τεχνίτη σε ψηφιδωτό δάπεδο.

Εντοπωσιάζει η δυναμική εμπλοκή των μορφών με τον έντονο διασκελισμό και την πλαστική απόδοση των όγκων του σώματος, αλλά και η σφοδρότητα της κίνησης, με τα ενδύματα να ανεμίζουν και τον πύλο να έχει φύγει από το κεφάλι του κυνηγού δεξιά. Η δημιουργία σνιζήσεων μαζί με την απόδοση των ανωμαλιών του εδάφους, τις έντονες φωτοσκιάσεις και τις πλούσιες χρωματικές διαβαθμίσεις δημιουργούν την αίσθηση της τρίτης διάστασης. Από την άλλη πλευρά, ο ρεαλισμός της σκηνής, με τον κυνηγό, δεξιά, να αρπάζει το κέρατο του ελαφιού, έτοιμος να επιφέρει το πλήγμα, και το σώμα του ζώου να αιμορραγεί από το δάγκωμα του σκύλου, μαρτυρεί την υιοθέτηση στην τέχνη, από το τέλος της κλασικής εποχής, στοιχείων της καθημερινής ζωής, που θα γίνουν εντονότερα στα ελληνοιστικά χρόνια. Εναρμονισμένη με αυτόν το ρεαλισμό του κεντρικού τμήματος του ψηφιδωτού είναι και η φυσιοκρατική απόδοση της φυτικής διακόσμησης. Η κυματοειδής κίνηση των βλαστών με τις πολλαπλές ελικωτές απολήξεις, τα πολύχρωμα ανοικτά και μισόκλειστα άνθη, τα ανθέμια και τα φύλλα της άκανθας δημιουργούν μια υπέροχη φυτική σύνθεση, στοιχεία της οποίας υπάρχουν και σε διακοσμήσεις της μνημειακής ζωγραφικής, της κεραμικής και της μικροτεχνίας των ύστερων κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων.

Σ Ε Ρ Ο Η Σ Ε Ν

Ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδου αίθουσας συμποσίων της κατοικίας της Ελένης. Παριστάνεται ο μύθος της απαγωγής της Ελένης από τον Θησέα. Η παράσταση πλαισιώνεται από μαϊάνδρο και φολιδωτό κόσμημα. Οι μορφές ταυτίζονται με επιγραφές: ΦΟΡΒΑΣ, ΘΗΣΕΥΣ, ΕΛΕΝΗ, ΔΗΙΑΝΕΙΡΑ. 325-300 π.Χ. Λεπτομέρειες στις σελ. 158-161.

Ο Η Σ Ε Υ Σ Ε Λ Ε Ν

Η Δ Η Α Ν Ε Ι Ρ

Φ Ο Ρ Β Α Σ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΘΕΟΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΝΘΕΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΛΑ ΜΑΡΤΥΡΕΙΤΑΙ από πλήθος ανασκαφικών ευρημάτων, που προέρχονται από οικιακά και δημόσια ιερά αλλά και νεκροταφεία της πόλης, ενώ γραπτές πηγές μαρτυρούν τη λατρεία της Αθηνάς Αλκιδήμου (Livius, XLII, 51,1-2) και του Δία (Παυσανίας, I, 16.1, Justinus, XXIV, 2. 7, Λιβάνιος, *Άντιοχικός*, 297). Η Αθηνά ως πολεμική θεά εικονίζεται στον οπισθότυπο νομισμάτων της Πέλλας και η κεφαλή της σε νομίσματα του Αλεξάνδρου Γ'. Η θεά όμως λατρευόταν στην Πέλλα και ως προστάτιδα της ανεπτυγμένης κτηνοτροφίας, γι' αυτό και στην περικεφαλαία της σε πολλά ειδώλια υπάρχουν κέρατα βοδιού. Με την εκτροφή των βοοειδών σχετίζεται και η παλαιότερη ονομασία της πόλης, Βούνομος, Βουνόμεια, που αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος. Ο Δίας λατρευόταν στην Πέλλα με την προσωνυμία Μειλίχιος, ενώ ο μυθικός γενάρχης των Μακεδόνων, ο Ηρακλής, το κεφάλι του οποίου ή το σύμβολό του, το ρόπαλο, απεικονίζονται σε πλήθος νομισμάτων των μακεδόνων βασιλέων, αλλά και σε πήλινα σφραγίσματα δημόσιων εγγράφων, έχει τις προσωνυμίες Φύλαξ και Κυναγίδας, που μαρτυρούνται σε αναθηματικές επιγραφές. Ο Ποσειδών, που είχε προφανώς καίρια θέση στις λατρείες της παραθαλάσσιας Πέλλας, απεικονίζεται σε νομίσματα του Δημητρίου Πολιορκητή και σε χάλκινο αγαλμάτιο οικιακού ιερού. Λατρεύονταν ακόμα στην Πέλλα ο Ασκληπιός, η Άρτεμη, η Εννοδία, ο Ερμής Αγοραίος και οι Μεγάλοι Θεοί, όπως αποδεικνύει η αναγραφή του ονόματός τους σε επιγραφές και η απεικόνισή τους σε πήλινα κυρίως ειδώλια και μαρμάρινα αγαλμάτια.

Εξέχουσα θέση στη λατρεία της Πέλλας είχε ο Διόνυσος, ως προστάτης της ανεπτυγμένης αμπελοφυτείας. Ονομαστό ήταν το κρασί της πόλης στην αρχαιότητα, όπως μαρτυρεί ο Πολυδεύκης (*Όνομαστικόν*, Στ', 15-16, 82). Αλλά ο θεός λατρευόταν και με τη χθόνια υπόστασή του, χάρη στην οποία μπορούσε να εξασφαλίσει τη μεταθανάτια ευδαιμονία. Γι' αυτό και είναι συχνή η απεικόνιση διονυσιακών θεμάτων στη ζωγραφική των τάφων, στη διακόσμηση του εξοπλισμού τους, αλλά και στα κτερίσματα. Οι Πελλαιοί τιμούσαν ιδιαίτερα και τον θεό των δασών, τον Πάνα, όπως αποδεικνύει η απεικόνιση της μορφής του σε νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.) και σε πήλινα ειδώλια αλλά και η παρουσία μικρών κεράτων, χαρακτηριστικών του Πάνα, στο κεφάλι μαρμάρινου αγαλμάτιου που ταυτίζεται με τον Αλέξανδρο Γ'. Ένας μεγάλος αριθμός κτερισμάτων των νεκροταφείων της Πέλλας έχει σχετισθεί με γυναικεία χθόνια θεότητα, προστάτιδα των νεκρών, που έχει συγχωνευμένες τις υποστάσεις της Περσεφόνης και της Αφροδίτης. Η θεά απεικονίζεται σε μεγάλο αριθμό πήλινων προτομών που ήταν εξαρτημένες από καρφιά στα τοιχώματα των τάφων. Η σχέση της Περσεφόνης με μυστηριακές τελετές του διονυσιακού και ορφικού κύκλου στην πόλη βεβαιώνεται επιγραφικά σε ενεπίγραφο χρυσό

Λεπτομέρεια μαρμάρινου αγαλμάτιου γυμνού νέου που έχει ταυτισθεί με τον Αλέξανδρο Γ' ως Πάνα. Στο επάνω μέρος του κεφαλιού διακρίνονται τα κέρατα του θεού των δασών που λατρευόταν στην Πέλλα. Ελληνιστική εποχή. Το αγαλμάτιο ολόκληρο στη σελίδα 165.

έλασμα-φύλλο, που βρέθηκε στον τάφο του μύστη Ποσειδιππου, ενώ στην ελληνιστική εποχή το πλήθος των ειδωλίων της Αφροδίτης και των Ερώτων στους τάφους υποδεικνύει την αναμφισβήτητη κυριαρχία της χθόνιας υπόστασης της θεότητας, επιβεβαιώνοντας τις σχετικές προσωνυμίες της (*ἐπιτυμβιδία, μελαινίς*), που μαρτυρούν γραπτές πηγές (Παυσανίας, *Ἠθικά*, IV, 269.23, II, 2.4, VIII, 6.5, IX, 27.5).

Από την ανασκαφική έρευνα δημόσιων συγκροτημάτων με θρησκευτικό χαρακτήρα έχουν προκύψει πολλά στοιχεία για τη λατρεία θεοτήτων στην Πέλλα, αλλά και για την οργάνωση των αστικών και αγροτικών ιερών, καθώς και το τελετουργικό τους.

Με το ιερό του τοπικού θεραπευτή θεού Δάρρωνος έχουν σχετισθεί τα κτίρια τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, πλαισιωμένων στους άξονες Β-Ν και Α-Δ από πλατείες δρόμους, 9 μ., με στοές. Η κυρίως λατρεία του θεού φαίνεται ότι ασκείτο στο βορειοδυτικό τετράγωνο, όπου υπήρχε και μικρός λατρευτικός δίχωρος οίκος. Στο συγκρότημα αυτό βρέθηκε αναθηματική επιγραφή του α' μισού του 2ου αι. π.Χ., που πιστοποιεί τη λατρεία του θεού, η ύπαρξη της οποίας παλιότερα ήταν γνωστή μόνον από μαρτυρία του Ησούχιου («*Δάρρων, Μακεδόνων δαίμων ᾧ ὑπὲρ τῶν νοσοῦντων εὔχονται*»). Στο γειτονικό νοτιοδυτικό τετράγωνο, ένα μεγάλο κυκλικό στωικό κτίριο με τρεις μικρότερους κυκλικούς θολωτούς χώρους στην περιφέρεια, που είχαν ψηφιδωτά δάπεδα, έχει σχετισθεί με την ηρωική λατρεία του θεού, όπως συμβαίνει και σε θολωτό κτίριο του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο. Το μεγάλο συγκρότημα, στο νοτιοανατολικό τετράγωνο, με αίθουσες παροχής γευμάτων με ψηφιδωτά δάπεδα, μεγάλους υπαίθριους στωικούς χώρους, δεξαμενές κτλ., έχει ταυτισθεί με εστιατόριο, που εξυπηρετούσε τους πιστούς τις μέρες της γιορτής. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην περιοχή αυτή με δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν τα παλαιότερα οικιστικά λείψανα της πόλης (τέλος 5ου αι. - γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.).

Σε κτιριακό συγκρότημα που καταλάμβανε ολόκληρο το πλάτος του οικοδομικού τετραγώνου, βόρεια της Αγοράς, λατρεύονταν η Μητέρα των Θεών και η Αφροδίτη, ως προστάτιδες της πόλης και του δημόσιου βίου, από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Ο μικρός δίχωρος λατρευτικός οίκος, ανάλογος με εκείνον του ιερού του Δάρρωνος, βρισκόταν στο νότιο τμήμα του συγκροτήματος, μέσα σε μεγάλο υπαίθριο χώρο, πλαισιωμένο από στοές, όπου συγκεντρώνονταν οι προσκυνητές. Στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος, σε παλιότερη οικοδομική φάση, υπήρχε ακόμα ένας λατρευτικός χώρος με βωμό. Σ' αυτό το τμήμα εξυπηρετούνταν οι λειτουργικές ανάγκες του ιερού, σε υπαίθριους χώρους με πηγάδια και δεξαμενές, σε στοές, σε αίθουσα παροχής γευμάτων, σε εργαστήρια και αποθήκες. Την ταύτιση της λατρείας υποδεικνύουν τα ποικίλα αναθήματα, πήλινα, μαρμάρινα και λίθινα, με τις μορφές των δύο θεοτήτων και του κύκλου τους, αλλά και οι σχετιζόμενες με αυτές αναθηματικές επιγραφές. Η λατρεία της Μητέρας των Θεών μαζί με άλλες θεότητες (τον Πάνα, τη Δήμητρα, τον Διόνυσο, τον Ερμή, την Άρτεμη, τον Άρη, την Αγαθή Τύχη κ.ά.) είναι μαρτυρημένη από γραπτές πηγές και ανασκαφικά ευρήματα σε πολλές περιοχές (Παυσανίας, II, 19.6). Η στενή σχέση της με την Αφροδίτη μαρτυρείται από γραπτές πηγές, αλλά και από ανασκαφικά ευρήματα, κοινούς χώρους λατρείας, αναθηματικές επιγραφές, ανάγλυφες παραστάσεις κτλ. Η ανεύρεση χρυσού δακτυλιδιού με παράσταση της Μητέρας των Θεών στη σφενδόνη, σε μικρό θησαυρό που βρέθηκε στο βορειοανατολικό κτίριο της περιοχής του ιερού του Δάρρωνος, το οποίο συνδέεται με την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών της λατρείας στην περιοχή αυτή, αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την οργάνωση της λατρείας της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα, καθώς το κόσμημα ανήκε πιθανότατα σε πρόσωπο που υπηρετούσε τη θεότητα, ιερέα ή ιέρεια.

Τα δύο παραπάνω κτιριακά συγκροτήματα δεν έχουν μνημειακό χαρακτήρα. Είναι αστικά ιερά, ενταγμένα στα οικοδομικά τετράγωνα της πόλης και συνδεδεμένα με την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Βρίσκονται ωστόσο σε επιλεγμένες θέσεις. Το ιερό του Δάρωνος γειτνιάζε με πλατύ, μνημειακό πλακοστρωμένο δρόμο, στον άξονα Β-Ν, δυτικά, μια από τις κύριες οδικές αρτηρίες που οδηγούσε από το λιμάνι στην πόλη. Το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης γειτνιάζει άμεσα με την Αγορά, το εμπορικό και διοικητικό κέντρο της πόλης, όπως συμβαίνει με τα Μητρώα σε όλο τον ελληνικό χώρο. Κοινά στοιχεία τα δύο ιερά έχουν τους μικρούς λατρευτικούς χώρους, με επιμήκη πρόναο και στενό σηκό, όπου υπήρχε τράπεζα προσφορών και η εικόνα της λατρευόμενης θεότητας, τους μεγάλους υπαίθριους χώρους που, παισιωμένοι από στοές, εξυπηρετούσαν τις συγκεντρώσεις των προσκυνητών, τις άφθονες εγκαταστάσεις παροχής νερού (πηγάδια, κρήνες, δεξαμενές), που ήταν απαραίτητο για τους καθαρμούς σε όλες τις λατρευτικές τελετές, αλλά και την εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών, τις αποθήκες καθώς και τα εργαστήρια, όπου βεβαιώνεται, μέσα στα ίδια τα συγκροτήματα, η παραγωγή αναθημάτων και αντικειμένων που εξυπηρετούσαν τη λατρεία.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης ερευνήθηκε το θεομοφόριο, μικρό αγροτικό ιερό λατρείας της θεάς Δήμητρας, προστάτιδας της γεωργίας, που χρησιμοποιείτο από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., τον μήνα Οκτώβριο, για την τέλεση της γιορτής των Θεομοφορίων. Αποτελείται από έναν κτιστό κυκλικό περίβολο μέσα στον λαξευμένο φυσικό βράχο, κεκλιμένα επίπεδα καθόδου, απλό χωμάτινο βωμό στο κέντρο και λαξεύματα στο δάπεδο, τα γνωστά από άλλα ιερά του ελληνικού χώρου «μέγαρα» της Δήμητρας. Μέσα σ' αυτά βρέθηκαν κόκαλα αιγοπροβάτων και χοιριδίων, τα οποία, αφού καθαγιάζονταν στο βωμό, σκορπίζονταν στους αγρούς με ευχές για την ευόδωση της συγκομιδής. Στην ανασκαφή του ιερού, κυρίως στο βωμό και γύρω από αυτόν, βρέθηκε πλήθος πήλινων αναθημάτων που φαίνεται ότι κατασκευάζονταν ειδικά για τη γιορτή των Θεομοφορίων. Πολλά από αυτά είναι τυπικά στα ιερά της Δήμητρας Θεομοφόρου (χοιρίδια, υδριαφόρες μορφές, μικρές υδρίες) και μαρτυρούν μαζί με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ιερού (βωμό, «μέγαρα») την ομοιογένεια της λατρείας σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο. Βρέθηκαν ωστόσο και αναθήματα που επιχωριάζουν στο ιερό της Πέλλας και μαρτυρούν ότι εδώ οι κάτοικοι λάτρευαν μαζί με την κύρια τιμώμενη θεότητα, τη Δήμητρα, και άλλες θεότητες με χθόνιο και αγροτικό χαρακτήρα (τον Πλούτωνα, τον Διόνυσο, την Άρτεμη). Τα ειδώλια των θεών αυτών, αλλά και τα ειδώλια αλόγων που έσερναν μικρές ξύλινες άμαξες, τα πήλινα πλακίδια με γυναικείες μορφές, αρχαϊστικές και με πόλο στο κεφάλι, και τα μικρά πλακίδια με βούκρανα, φιάλες και γοργόνεια, βεβαιώνουν τον εμπλουτισμό των κοινών στον ελληνικό χώρο λατρευτικών τελετών με ιδιαίτερα στοιχεία, που σχετίζονται με τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων, τις θρησκευτικές αντιλήψεις τους και την επιβίωση μυθολογικών θεμάτων σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου.

Μαρμάρινο αγαλμάτιο γυμνού νέου που έχει ταυτισθεί με τον Αλέξανδρο Γ' ως Πάνα. Ελληνιστική εποχή.

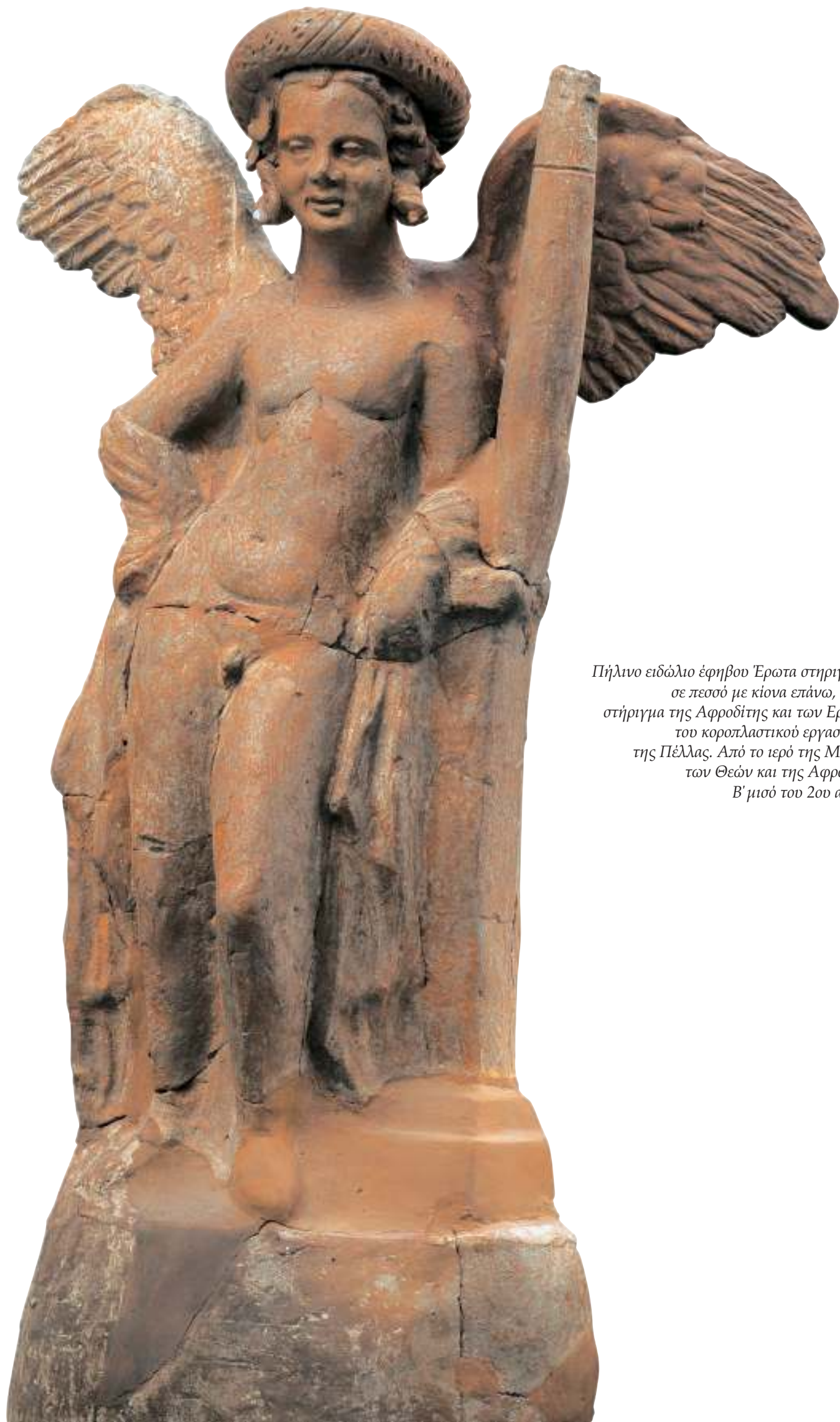
*Πήλινη προτομή του θεού Διονύσου.
Από κτίριο της περιοχής του ιερού
του Δάρρωνος. Προϊόν εργαστηρίου
κοροπλαστικής της Πέλλας.
Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.*

*Πήλινο ειδώλιο Αθηνάς με κέρατα
στην περικεφαλαία, που υποδεικνύουν
τη λατρεία της θεάς στην Πέλλα
και ως προστάτιδας των βοοειδών.
2ος αι. π.Χ.*

Πήλινο ειδώλιο έφηβου Έρωτα στηριγμένου
σε πεσσό με κίονα επάνω, τυλικό
στήριγμα της Αφροδίτης και των Ερώτων,
του κοροπλαστικού εργαστηρίου
της Πέλλας. Από το ιερό της Μητέρας
των Θεών και της Αφροδίτης.
Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

*Πήλινο ειδώλιο ημίγυμνης
Αφροδίτης στηριγμένης σε πεσσό
με κίονα επάνω. Από το ιερό
της Μητέρας των Θεών και της
Αφροδίτης. Προϊόν εργαστηρίου
κοροπλαστικής της Πέλλας.
Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.*

Πήλινα ειδώλια Ερώτων στηριγμένων σε ερμαϊκή στήλη (αριστερά) και σε πεσό (δεξιά). Κατασκευασμένα σε εργαστήριο κοροπλαστικής της Πέλλας. Από το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης. Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

*Πήλινο ειδώλιο ημίγυμνης Αφροδίτης,
του τύπου της Αναδομένης.
Από το ιερό της Μητέρας των Θεών
και της Αφροδίτης. Προϊόν τοπικού
εργαστηρίου κοροπλαστικής.
Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.*

Πήλινο ειδώλιο γυμνής Αφροδίτης του τύπου της αποσανδαλίζουσας. Από το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης. Κατασκευασμένο σε εργαστήριο κοροπλαστικής της Πέλλας, Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Επάνω: Βωμίσκος με αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα των Θεών (ΑΜΜΑ[Δ]Α ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ). Από το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης. Β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Δεξιά κάτω: Πλίνθος στήριξης αναθήματος αφιερωμένον από μια γυναίκα της Πέλλας, την Αμφίπολιν, στον Δάρρωνα, τοπικό θεραπευτή θεό ([Α]ΜΦΙΠΟΛΙΣ/ΔΑΡΡΩΝΙ/ΕΥΞΑΜΕΝΗ/ ΕΠΗΚΩΩΙ). Από το συγκρότημα του ιερού του Δάρρωνος. Α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Αριστερά κάτω: Κυλινδρική βάση αναθήματος που αφιέρωσε ο Ρωμαίος Αύλος Φικτώριος, ο επικαλούμενος Αλέξανδρος, στον Ερμή Αγοραίο (ΑΥΛΟΣ ΦΙΚΤΩΡΙΟΣ ΓΑΪΟΥ/Ο ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΕΝΟΣ/ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΕΡΜΕΙ/ΑΓΟΡΑΙΩΙ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ). Από κτίριο εργαστηριακού-εμπορικού χαρακτήρα στη νησίδα του Φάκου. Αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα με επιγραφή που αναφέρει ανάθημα του βασιλιά Φιλίππου Ε' στον Δία Μιλίχιο ή Μειλίχιο (ΒΑΣΙΛΕΥΣ Φ[ΙΛΙΠΠΟΣ]/ΒΑΣΙΛΕΩΣ Δ[ΗΜΗΤΡΙΟΥ]/ΔΙ ΜΙΛ[ΙΧΙΩ]). 3ος/2ος αι. π.Χ.

Ενεπίγραφη βάση αναθήματος αφιερωμένου από τον Κράτωνα Κρατερό, που καταγόταν από τη Μαγνησία, κοντά στον ποταμό Μαιάνδρο της Ασίας, στους Μεγάλους Θεούς (ΚΡΑΤΩΝ ΚΡΑΤΕΡΟΥ/ΜΑΓΝΗΣ ΑΠΟ ΜΑΙΑΝΔΡΟΥ/ΘΕΟΙΣ ΜΕΓΑΛΟΙΣ ΕΥΧΗΝ). 2ος αι. π.Χ.

Βάση αναθήματος με επιγραφή στην οποία αναφέρεται ιερέας του Ηρακλή (...ΙΟΝΟΣ ΔΙΚΑΙΟΝΙΚΟΥ/ΙΕΡΗΤΕΥΣΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙ). Από την περιοχή του ιερού Δάρρωνος. 3ος/2ος αι. π.Χ.

Χάλκινο εξάρτημα συμποσιακής κλίνης διακοσμημένο με προτομή αλόγου στο επάνω άκρο και προτομή νέου στο κάτω με χαρακτηριστικά πορτρέτου. Από χώρο συμποσίου του ιερού της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης. Μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδου μπροστά στην είσοδο χώρου συμποσίου σε κτίριο που ταυτίζεται με εστιατόριο, στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνος. Παριστάνεται Κενταυρίνα που σπένδει, με ρυτό και φιάλη, μπροστά σε σπηλιά. Αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδου κυκλικού χώρου προσαρτημένου σε κυκλικό στωικό κτίριο που ταυτίζεται με χώρο ηρωικής λατρείας του τοπικού θεραπευτή θεού Δάρρωνος. Διακοσμείται με πλούσιο φυτικό κόσμημα. Μπροστά στην είσοδο γρύπας και αιλουροειδές επιτίθενται σε ελάφι. 325-300 π.Χ.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Τ Ο Α Ν Α Τ Ο Λ Ι Κ Ο Ν Ε Κ Ρ Ο Τ Α Φ Ε Ι Ο

(β' μισό 4ου αι. π.Χ. - αρχές 1ου αι. π.Χ.)

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΛΕΓΟΜΕΝΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ της Πέλλας, έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης, είχε ταφική χρήση, αν και περιορισμένη, από το τέλος του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ. Τάφοι της εποχής αυτής, που σχετίζονται με την παλαιότερη οικοδομική φάση της μακεδονικής πρωτεύουσας, εντοπίστηκαν βόρεια και βορειοανατολικά του βόρειου τείχους της. Από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και εξής, και ιδίως μετά τη μεγάλη ανοικοδόμηση της πόλης στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., την επέκτασή της βόρεια, ανατολικά και δυτικά, καθώς και την κατάργηση του νεκροταφείου του τέλους του 5ου αι. π.Χ. - γ' τετάρτου 4ου αι. π.Χ., η περιοχή έξω από το ανατολικό τείχος της πόλης γίνεται ένας από τους κύριους πυρήνες ταφικής χρήσης ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Ανάλογη ταφική χρήση είχε και η περιοχή έξω από το δυτικό τείχος της πόλης, που χρησιμοποιήθηκε και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ως νεκροταφείο της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

Στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, στο οποίο αντιπροσωπεύονται όλοι οι τύποι της ταφικής αρχιτεκτονικής, τα πλούσια κτερίσματα των τάφων προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για τη διάρθρωση της κοινωνίας, την οικονομία, τη γλώσσα, την ιδιωτική ζωή, την καλλιτεχνική παραγωγή, τα ταφικά έθιμα και γενικότερα τις αντιλήψεις για το θάνατο.

Οι τάφοι του ανατολικού νεκροταφείου σχηματίζουν συστάδες, που ορίζονται αρκετές φορές από περιβόλους κτιστούς με ανάγλυφα ή γλυπτά μνημεία τοποθετημένα επάνω τους. Οι περισσότεροι είναι κιβωτιόσχημοι λαξευτοί στον φυσικό βράχο ή με κτιστά τοιχώματα, καλυμμένοι με ξύλινες σανίδες και πάνω από αυτές λίθινες πλάκες. Τα τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με λευκά συνήθως κονιάματα, αλλά και με έγχρωμα σε ζώνες ή με απεικόνιση παραστάσεων του γυναικωνίτη, γιρλάντες, ταινίες, περιστέρια κτλ.

Η ζωγραφική διακόσμηση ενός από τους μεγαλύτερους κιβωτιόσχημους τάφους στον ελληνικό χώρο, του 300 π.Χ., με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά το επιδέξιο σχέδιο του ζωγράφου και την ευαισθησία στη χρήση των χρωμάτων, πλουτίζει σημαντικά τις γνώσεις μας για τη χαμένη μεγάλη ζωγραφική της αρχαιότητας. Η επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων της διακόσμησης του τάφου, από την άλλη πλευρά, βεβαιώνει το υψηλό επίπεδο της

Έρωτας, λεπτομέρεια διακόσμησης ερυθρόμορφης πελίκης του ανατολικού νεκροταφείου, που εικονίζεται ολόκληρη στη σελ. 224. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Επάνω: Επιγραφή επιτύμβιας στήλης:
ΑΡΗΤΗ ΕΥΑΙΝΕΤΟΥ. 325-300 π.Χ.

πνευματικής ζωής των κατοίκων της Πέλλας, όπου η φιλοσοφία και γενικότερα οι επιστήμες αποτελούσαν τους πυρήνες της ανθρωπιστικής μόρφωσης. Η απεικόνιση στα τοιχώματα του τάφου μορφών φιλοσόφων, ένας από τους οποίους ταυτίζεται με αστρονόμο, καθώς υποδεικνύει με το ραβδί του την ουράνια σφαίρα, είναι μοναδική σε ταφικό μνημείο και θεωρείται η παλαιότερη ως σήμερα γνωστή απεικόνιση ζωγραφικής σύνθεσης με «σοφούς» της αρχαιότητας. Ως την εποχή εύρεσης του τάφου, μορφές της σύνθεσης αυτής σε έργα γλυπτικής, ζωγραφικής, μικροτεχνίας και σε ψηφιδωτά ρωμαϊκών χρόνων συσχετιζόνταν με εικονογραφικό θέμα της μεγάλης ζωγραφικής, του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. Η επιλογή του θέματος της διακόσμησης του τάφου αποδεικνύει καλή γνώση της εικονογραφίας των φιλοσόφων από τον ζωγράφο ή τον παραγγελιοδότη που ανέθεσε το έργο, ένα θέμα γνωστό, όπως φαίνεται, στη Μακεδονία και ειδικότερα στην Πέλλα, η πνευματική ζωή της οποίας δεν μπορεί παρά να επηρεάστηκε από τα φιλοσοφικά ρεύματα του 4ου αι. π.Χ. και κυρίως την αριστοτελική σκέψη. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον μπορεί να ενταχθεί απόλυτα και η ενασχόληση ορισμένων πνευματικών ανθρώπων με κοσμολογικά θέματα. Αυτό βεβαιώνεται και από τη συγγραφή των *Φαινομένων* του Αράτου στην αυλή του Αντιγόνου Γονατά, ένα έργο με ευρύτατη απήχηση στα μεταγενέστερα χρόνια, που μεταφράστηκε στα λατινικά και τα αραβικά.

Στο δάπεδο πολλών τάφων, στις στενές πλευρές, υπήρχαν επιμήκη ή μικρά τετράγωνα λαξεύματα στις τέσσερις γωνίες, όπου τοποθετούνταν τα πόδια των ξύλινων νεκρικών κλινών. Οι πολυτελέστερες κλίνες και τα ξύλινα κιβωτιδία, που περιείχαν προσωπικά αντικείμενα του νεκρού, διακοσμούσαν με πήλινα επιχρυσωμένα πλακίδια ή οστέινα με εγχάρακτη διακόσμηση, γυάλινα στοιχεία χρωματισμένα ή με επίθετα φύλλα χρυσοῦ, επένδυσεις από φαγεντιανή και χάλκινα ελάσματα. Την ύπαρξη ξύλινων κλινών, φορείων και κιβωτιδίων στους τάφους μαρτυρούν τα μεταλλικά στοιχεία κατασκευής τους, σιδερένια, χάλκινα καρφιά και ελάσματα (κλειδαριές, επένδυση ακμών κτλ.). Οι φτωχότεροι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι με κεραμίδες λακωνικού τύπου. Λίθινες λάρνακες, αλλά και μεγάλα τεφροδόχα αγγεία, πολλά εισηγμένα από την Αττική τον 4ο αι. π.Χ., βεβαιώνουν και την ύπαρξη του εθίμου της καύσης των νεκρών, που φαίνεται όμως ότι ήταν περιορισμένο σε σχέση με τους ενταφιασμούς.

Ορισμένα αντικείμενα, όπως πόρπες, περόνες και διακοσμητικά στοιχεία (ελάσματα χρυσοῦ, κουμπιά πήλινα επιχρυσά και με χρώμα) σχετίζονται με την ενδυμασία των νεκρών. Τα κτερίσματα των τάφων ήταν αντικείμενα της καθημερινής ζωής που συνόδευαν τον νεκρό στον Κάτω Κόσμο, όπου εθεωρείτο ότι αυτός είχε τις ίδιες ανάγκες με εκείνες της επίγειας ζωής: πήλινα, γυάλινα, σπανιότερα χάλκινα και αργυρά αγγεία, κοσμήματα, είδη καλλωπισμού, εργαλεία, λίγα σχετικά όπλα. Υπήρχαν ωστόσο και κτερίσματα με συμβολικό χαρακτήρα, όπως ήταν τα νομίσματα, το ναύλο του νεκρού για το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο και τα στεφάνια με φύλλα διαφορετικών φυτών (κυρίως δάφνης, μυρτιάς, βελανιδιάς), χρυσά ή με επίχρυσά πήλινα και μεταλλικά στοιχεία, που συμβολίζουν τη μετάβαση του νεκρού στην κατάσταση του ήρωα, τις επιτυχίες του στη ζωή ή είναι απλώς απο-

Το επάνω τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή: ΠΟΤΑΜΩΝ ΑΓΑΘΟΚΛΕΟΥΣ. Μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: ΦΑΝΟΚΡΙΤΟΣ ΕΥΦΡΙΛΛΟΥ. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

τροπαϊκά. Συμβολικό χαρακτήρα έχουν και τα πήλινα ειδώλια που απεικονίζουν συνήθως γυναίκες της καθημερινής ζωής, προσφορές στις θεότητες που προστάτευαν τον νεκρό, ή παριστάνουν τις ίδιες τις θεότητες. Ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία στους τάφους της Πέλλας της «επιτυμβιδίας» Αφροδίτης και του Διονύσου, χθόνιου θεού που κυριαρχεί σε μυστηριακές τελετές που σχετίζονταν με τη μεταθανάτια ζωή. Το όνομα της Περσεφόνης αναγράφεται σε χρυσό έλασμα-φύλλο που βρέθηκε στον τάφο του Ποσειδύπου, μύστη της ορφικής-διονυσιακής λατρείας. Δύο άλλα χρυσά ελάσματα-φύλλα μάς κάνουν γνωστά τα ονόματα δύο νεκρών γυναικών (Φιλοξένα, Ηγησίσκα). Η γνώση όμως των ανθρωπωνυμίων της Πέλλας βασίζεται κυρίως στις επιγραφές των επιτύμβιων στήλων, που σηματοδοτούσαν τους τάφους στημένες επάνω τους ή και σε χωμάτινους τύμβους που κάλυπταν συνήθως τις συστάδες των τάφων. Η αναγραφή του ονόματος του νεκρού, του πατρωνυμικού (το μητρωνυμικό, Αμαδίκια, αναγράφεται μόνον μία φορά στη στήλη του Ξάνθου, του τέλους του 5ου αι. π.Χ.) και πολλές φορές του εθνικού, παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τη γνώση της γλώσσας των κατοίκων, αλλά και για τη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού, στον οποίο περιλαμβάνονταν άνθρωποι από όλον τον ελληνικό χώρο, ήδη από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Η ομιλούμενη δωρική διάλεκτος από τους κατοίκους της Πέλλας βεβαιώνεται και από το κείμενο μολύβδινου καταδέσμου τάφου του α' μισού του 4ου αι. π.Χ., που είναι το εκτενέστερα σωζόμενο ως σήμερα διαλεκτικό κείμενο. Οι λίθινες ή μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, προϊόντα πολλές φορές τοπικών εργαστη-

Το επάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ ΧΑΙΡΙΩΝΟΣ. 350-325 π.Χ.

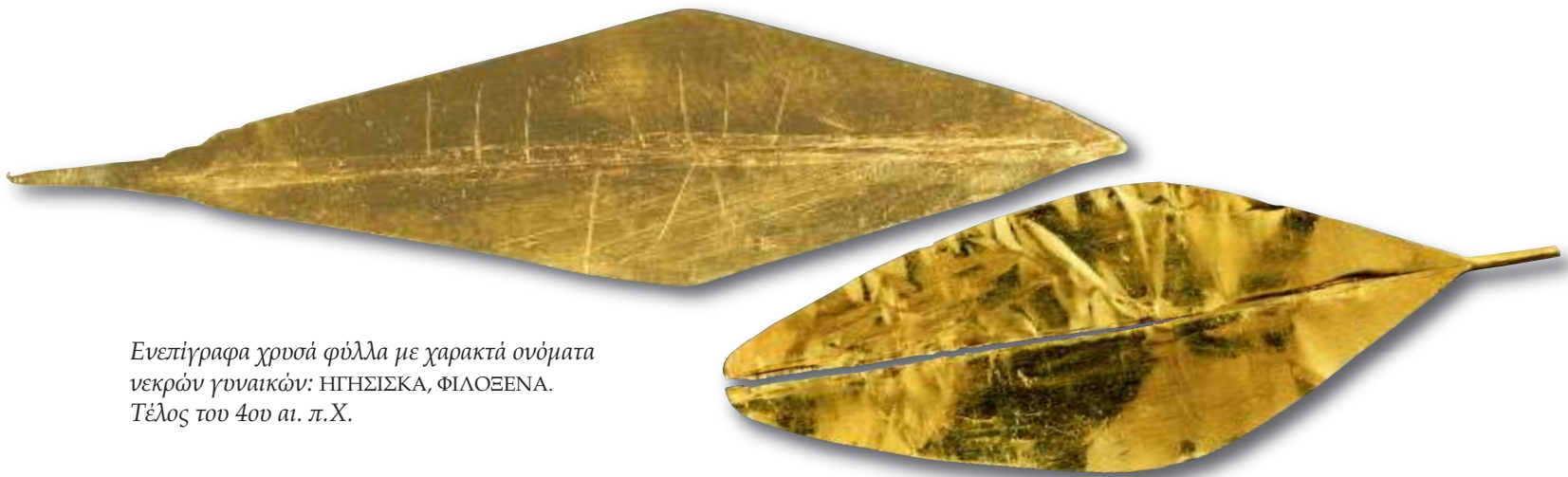
Αγγεία αρωμάτων από αλάβαστρο, πηλό με επίχρυση διακόσμηση και γυαλί. Κτερίσματα τάφων του ανατολικού νεκροταφείου. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

ρίων, είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα της γλυπτικής παραγωγής στη μακεδονική πρωτεύουσα, η οποία δέχτηκε αρχικά την επίδραση έργων των νησιών του Αιγαίου και στη συνέχεια της Αττικής. Αργότερα διαμορφώνεται ο δικός της τεχνοτροπικός χαρακτήρας που κυριαρχεί στα ελληνιστικά χρόνια, με διατήρηση όμως πάντα των εικονογραφικών θεμάτων της κλασικής εποχής.

Από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. και σε όλη την ελληνιστική εποχή ιδιαίτερα διαδομένη είναι στην Πέλλα η μορφή του λαξευτού στον φυσικό ασβεστολιθικό βράχο θαλαμωτού τάφου, με έναν ή δύο συνήθως θαλάμους με θολωτή οροφή, επικλινή ή κλιμακωτή πρόσβαση και πρόσοψη με απλή διαμόρφωση ή με επιλεγμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία του δωρικού ρυθμού. Ο τύπος του θαλαμωτού τάφου αποτελεί εξέλιξη του λαξευτού κιβωτιόσημου, ο οποίος, όταν αποκτά μεγάλο μέγεθος, κυρίως πλάτος, απαιτεί θολωτή κάλυψη. Έτσι, αρκετοί πρώιμοι θαλαμωτοί τάφοι, στο τέλος του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ., με τη μορφή ακόμα κιβωτιόσημων, έχουν θολωτή οροφή και επικλινή πρόσβαση, που οδηγεί στη στενή πλευρά του τάφου, όπου διαμορφώνεται το άνοιγμα εισόδου, φραγμένο μετά την ταφή με λίθινη πλάκα ή σειρές λίθων. Τόσο η πρόσοψη των κανονικά διαμορφωμένων θαλαμωτών τάφων όσο και τα τοιχώματα των θαλάμων ήταν επιχρισμένα με λευκά κονιάματα. Σπανιότερα είχαν χρωματική διακόσμηση σε ζώνες, συνήθως με κόκκινο, κίτρινο και βαθύ γαλάζιο χρώμα. Στο εσωτερικό των θαλάμων υπήρχαν δύο και συνήθως τρία λαξευτά ή κτιστά βάθρα, κυρίως σε διάταξη σχήματος π, πάνω στα οποία τοποθετούνταν οι ξύλινες νεκρικές κλίνες και τα φορεία με τους ενταφιασμούς. Και αυτά τα βάθρα ήταν συνήθως επιχρισμένα με κονίαμα. Καθώς οι τάφοι ήταν οικογενειακοί, χρησιμοποιούνταν για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Για μεταγενέστερες ταφές μόνο σε έναν διθάλαμο τάφο λαξεύτηκε τρίτος θάλαμος. Συνήθως ανοίγονταν στα τοιχώματα των θαλάμων ορθογώνιες θήκες ή κόγχες, που δέχονταν τις ανακομιδές ή τους μεταγενέστερους ενταφιασμούς. Τα ανοίγματά τους φράσσονταν με σειρές λίθων, που εξωτερικά επιχρίονταν με κονίαμα.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ (186-191): Απόψεις του κύριου και των πλευρικών θαλάμων του πολυθάλαμου τάφου της Πέλλας. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε για τις ταφές επιφανούς οικογένειας της Πέλλας από το τέλος του 4ου ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Ενεπίγραφα χρυσά φύλλα με χαρακτά ονόματα νεκρών γυναικών: ΗΓΗΣΙΣΚΑ, ΦΙΛΟΞΕΝΑ. Τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Τα είδη των κτερισμάτων δεν διαφέρουν από εκείνα των παλαιότερων τάφων. Ο μεγάλος αριθμός τους, στους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους, οφείλεται βέβαια στη μακρόχρονη χρήση των μνημείων, είναι όμως ταυτόχρονα και αντιπροσωπευτικός της μεγάλης παραγωγικής δραστηριότητας των εργαστηρίων της Πέλλας στην ελληνιστική εποχή. Το πλήθος των όμοιων κτερισμάτων μαρτυρεί ότι οι κάτοικοι της πόλης μπορούσαν εύκολα να τα προμηθευτούν, καθώς δεν ήταν δαπανηρά, λόγω της μαζικής παραγωγής τους, η οποία όμως είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της ποιότητας, αλλά και του υλικού των αντικειμένων σταδιακά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας μνημειακός λαξευτός τάφος με 7 θαλάμους με θολωτή οροφή, που διαμορφώνονται στις τρεις πλευρές ενός επιμήκους κεντρικού θαλάμου. Το μνημείο είχε μακρύ δρόμο πρόσβασης, με υπαίθριο και καλυμμένο με θολωτή οροφή βαθμιδωτό τμήμα. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε για τις ταφές μιας σημαντικής προφανώς οικογένειας της Πέλλας, από το τέλος του 4ου αι. ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., τοποθετημένες επάνω σε κτιστά ή μονολιθικά βάθρα. Στις ταφές των θαλάμων και στη διακόσμηση του εσωτερικού του τάφου αντικατοπτρίζεται η σταδιακή πτώση της ευμάρειας των ιδιοκτητών, κατά τη μακροχρόνια χρήση του μνημείου, που εναρμονίζεται προφανώς με την αντίστοιχη κοινωνική και τη φθίνουσα οικονομική κατάσταση της πόλης. Η αρχιτεκτονική μορφή του τάφου, που σχετίζεται στενά με ταφικά μνημεία με θήκες στα τοιχώματα, ευρύτατα διαδομένα στην Κύπρο, τη Ρόδο και κυρίως την Αίγυπτο, μια μορφή που μπορεί να θεωρηθεί αφετηρία της εξέλιξης της χριστιανικής κατακόμβης, βεβαιώνει την αλληλεπίδραση των πολιτισμικών στοιχείων με την έντονη διακίνηση ανθρώπων, προϊόντων και ιδεών στα ελληνιστικά βασίλεια.

Χρυσό φύλλο με στικτή επιγραφή ΦΕΡΣΕΦΟΝΗ/ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΣ ΜΥΣΤΗΣ/ΕΥΣΕΒΗΣ, που μαρτυρεί την ύπαρξη μυστηρίων του ορφικού-διονυσιακού κύκλου στην Πέλλα. Από τάφο του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

Το εσωτερικό του πολυθάλαμου τάφου. Διακρίνονται είσοδοι του κύριου και των πλευρικών θαλάμων.

Είσοδοι των πλευρικών θαλάμων του πολυθάλαμου τάφου.

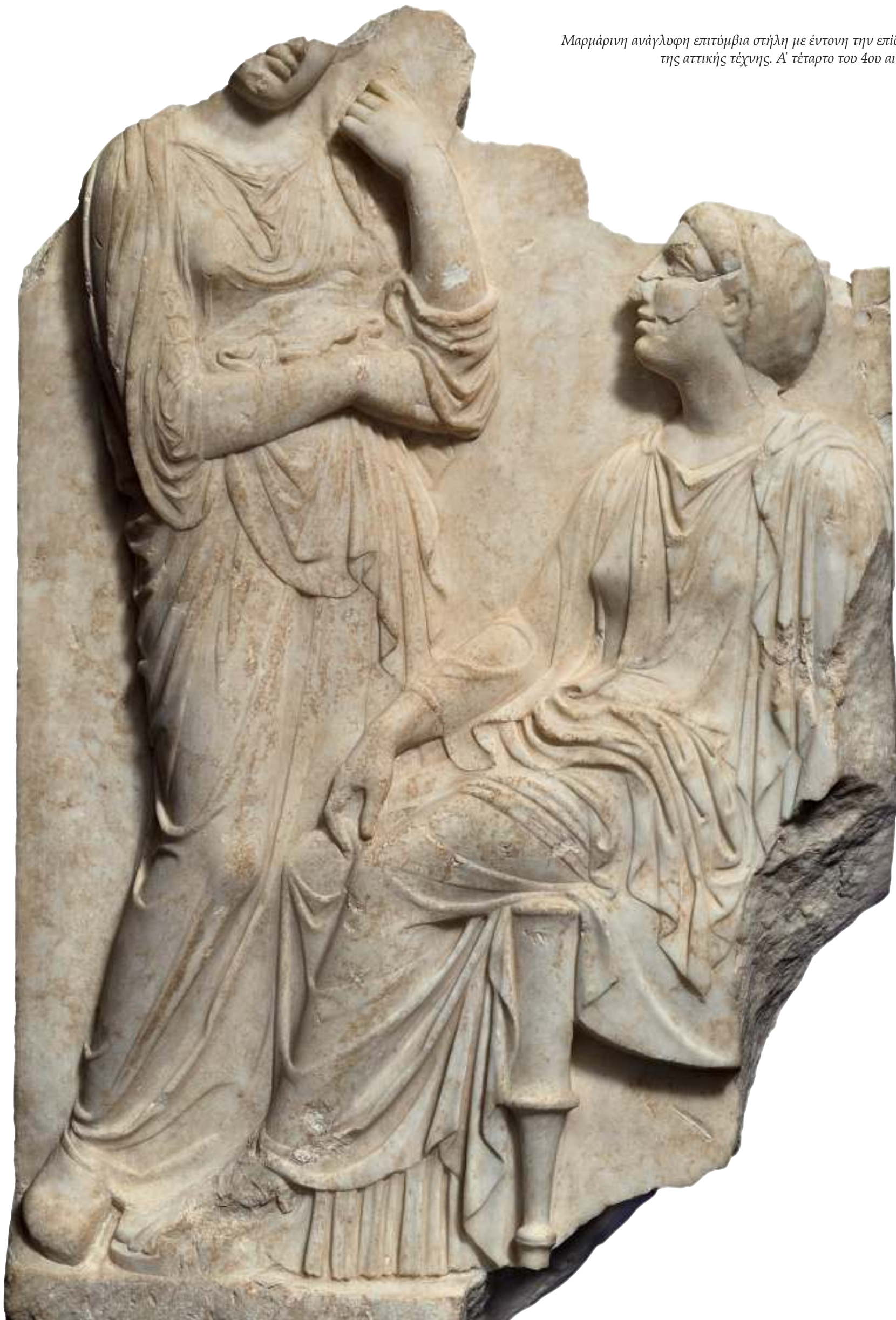

Μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη με έντονη την επίδραση της αττικής τέχνης. Α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

ΑΝΤΙΓΟΝΑΙ ΑΙΝΕΤΟΥ ΗΡΩΙΣΣΗ

Επάνω και κάτω: Η κύρια και η πίσω όψη ανθεμωτής επίστεψης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης. Δεξιά: Σειρήνα, λεπτομέρεια της διακόσμησης της πίσω όψης. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

ΣΕΛΙΔΑ 194: Μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, έργο τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής, με εμφανή την επίδραση της αττικής τέχνης. Από την επίχωση του δρόμου του πολυθάλαμου τάφου. Η ανάγλυφη παράσταση χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Η επιγραφή χαραχτηκε σε επανάχρηση της στήλης, στο τέλος του 3ου - α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

ΣΕΛΙΔΕΣ 196-199: Πήλινες προτομές γυναικείων θεοτήτων, που ήταν αναρτημένες στα τοιχώματα των τάφων. Ταυτίζονται με χθόνια θεότητα, προστάτιδα των νεκρών, με συγχωνευμένες τις υλοστάσεις της Αφροδίτης και της Περσεφόνης. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

ΣΕΛΙΔΕΣ 200-202: Πήλινες προτομές γυναικείων μορφών, που ταυτίζονται συνήθως με θεότητες. 4ος αι. π.Χ.

*Ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών,
που ταυτίζονται συνήθως με θεότητες
(όπως οι καθιστές σε θρόνο, επάνω).
4ος αι. π.Χ.*

*Πήλινα ειδώλια, κτερίσματα παιδικών ταφών.
Επάνω: Παιδαγωγός με μικρό μαθητή.
Δεξιά: Παιδικές μορφές, η επάνω σε πετεινό.
Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.*

Αριστερά, ειδώλιο ηλικιωμένης τροφού με μωρό στα σπάργανα. Κτερίσμα παιδικής ταφής του πολυθάλαμου τάφου. 2ος αι. π.Χ. Επάνω: Πετεινός, παιδικό παιχνίδι. Κάτω: Ανακεκλιμένη τροφός με βρέφος. Κτερίσματα παιδικών ταφών. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Ειδώλια με συνθέσεις παιδικών μορφών, κτερίσματα παιδικών ταφών του πολυθάλαμου τάφου. Επάνω: Έρωτας και Ψυχή. Κάτω: Αγόρι με μικρό ζώο επάνω σε τραπέζι. 2ος αι. π.Χ.

*Ειδώλιο σειρήνας από τάφο
του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.*

*Δύο αγγεία αρωμάτων
με πλαστική διαμόρφωση.
Διακοσμούνται με Έρωτα
που κρατά θυμιατήρι (επάνω)
και Αφροδίτη καθιστή σε βράχο,
στην ακροθαλασσιά.
Κάτω από την Αφροδίτη:
Ερωτιδέας αφήνει
μικρό πλοιάριο στα κύματα.
Κτερίσματα τάφων του β' μισού
του 4ου αι. π.Χ.*

Πήλινα ειδώλια Ερωτιδέων. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

*Πήλινο ειδώλιο Νίκης. 3ος-2ος αι. π.Χ.
(Λεπτομέρεια.)*

Πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών από λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους. Η μορφή αριστερά κρατά βεντάλια στο ένα χέρι και Ερωτιδέα στο άλλο, σημείο αναφοράς της λατρείας της επιτυμβιδίας Αφροδίτης. 2ος αι. π.Χ.

Ειδώλια γυναικείων μορφών με χιτώνα, ιμάτιο και στεφάνια στο κεφάλι, από λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους, 3ος/2ος αι. π.Χ.

ΣΕΛΙΔΕΣ 212-213: Πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, κτερίσματα λαξευτών θαλαμωτών τάφων. Προϊόντα τοπικού εργαστηρίου κοροπλαστικής. 3ος-2ος αι. π.Χ. Η μορφή στη σελίδα 212, επάνω αριστερά, απεικονίζει Νίκη (λεπτομέρεια στη σελ. 209), η ημίγυμνη, δεξιά, καθώς και η ημίγυμνη με κιθάρα, στη σελ. 213, ταυτίζονται με την επιτυμβίδα Αφροδίτη, την κατεξοχήν θεότητα του Κάτω Κόσμου στην Πέλλα, στην ελληνοιστική εποχή.

Λεπτομέρειες γυναικείων ειδωλίων, κτερισμάτων λαξευτών θαλαμωτών τάφων. Ελληνιστική εποχή.

Λεπτομέρεια γυναικείου ειδωλίου με στεφάνι (ολόκληρο στη σελ. 212). Εντοπιάζει η κομψότητα της μορφής με την πλούσια κόμη, τα κοσμήματα και τον τονισμό των χαρακτηριστικών του προσώπου με χρώματα.

Λεπτομέρεια ειδωλίου που απεικονίζεται στη σελίδα 212, κάτω. Η παρουσία του περιστεριού, πτηνού που σχετίζεται με την Αφροδίτη, δηλώνει τη λατρεία της θεάς.

Πήλινο ειδώλιο ημίγυμνης Αφροδίτης με κιθάρα στηριγμένης σε πεσσό με κίονα επάνω. Χαρακτηριστικός τύπος ειδωλίου της θεάς, που συναντιέται τόσο σε κατοικίες και σε ιερά, όσο και σε τάφους της Πέλλας. Από λαξευτό θαλαμωτό τάφο. Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Πήλινα ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών.
Τέλος 3ου/αρχές 2ου αι. π.Χ. (επάνω),
β' μισό του 4ου αι. π.Χ. (δεξιά).

Λεπτομέρειες γυναικείων ειδωλίων, κτερισμάτων λαξευτών θαλαμωτών τάφων.

Πήλινα γυναικεία ειδώλια λαξευτών θαλαμωτών τάφων. 3ος-2ος αι. π.Χ. Ειδώλια του τύπου της γυμνής καθιστής μορφής (σελ. 223, αριστερά) έχουν ερμηνευθεί ως παιχνίδια, χορεύτριες, γυναίκες που παίρνουν μέρος σε τελετουργίες, νύμφες, αλλά και ως προσφορές κοριτσιών, που πέθαναν πριν παντρευτούν, στις χθόνιες θεότητες. Η ημίγυμνη μορφή (δεξιά) εικονίζει την Αφροδίτη στον τύπο της Αναδομένης.

Αττική ερυθρόμορφη πελίκη ρυθμού Κερτς, με ανάγλυφα επίχρυσα στοιχεία και επίθετα χρώματα. Διακοσμείται στη μία όψη με σκηνή επαυλίων (προσφορά δώρων στη νύφη μετά το γάμο) και στην άλλη με τον ιερό γάμο Διονύσου και Αριάδνης. Τεφροδόχο αγγείο. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Λεπτομέρειες της διακόσμησης στις σελ. 180, 225-227.

*Αττική ερυθρόμορφη πελίκη με γρυπομαχία στην κόρια όψη και ιματιοφόρους νέους στην πίσω. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.
Λεπτομέρειες στις προηγούμενες σελ. 228-229.*

*Λεπτομέρειες της διακόσμησης ερυθρόμορφων αρβαλλοειδών ληκυθίων με σκηνές γυναικείου κόσμου, με γυναίκες και Έρωτες.
Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.*

Επάνω: Αττική μελαμβαφής πελίκη με ανάγλυφη ραβδωτή διακόσμηση και ανάγλυφο κόσμημα στο λαιμό με επίθετο επιχρυσωμένο πηλό. Τεφροδόχο αγγείο. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Κάτω: Αττική ερυθρόμορφη πελίκη με παράσταση Αμαζονομαχίας. (Λεπτομέρειες αριστερά, δεξιά και στη σελ. 234.) Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας με παράσταση ανόδου θεότητας (Αφροδίτης) από σπηλαιώδες άνοιγμα, πλαισιωμένης από σφυροκόπους σατύρους (λεπτομέρειες στις σελ. 236-237). Ιματιοφόροι νέοι στην πίσω όψη. Τεφροδόχο αγγείο. Α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

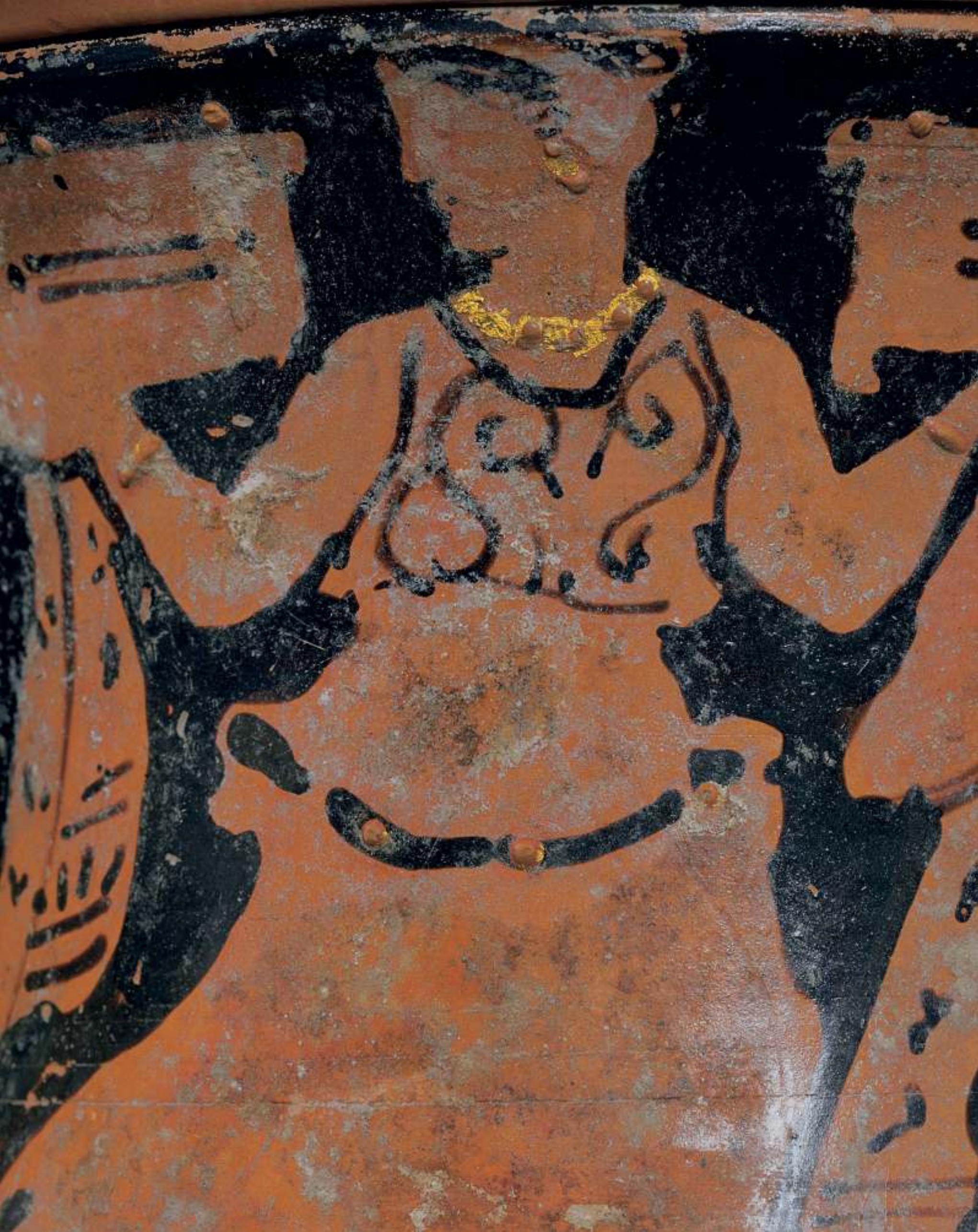

Αττική ερυθρόμορφη ποξίδα με σκηνές από την καθημερινή ζωή των γυναικών. Στοιχεία της διακόσμησης αποδίδονται ανάγλυφα και με χρώμα. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Λεπτομέρεια στη σελίδα 239.

Αγγεία με διακόσμηση τύπου δυτικής κλιτύς (με επίθετο πηλό, χάραξη και λευκό χρώμα). Επάνω πυξίδα, κάτω οινόχρηστη και σταμνοειδής πυξίδα. Κτερίσματα λαξευτών θαλαμωτών τάφων. 3ος-2ος αι. π.Χ.

Το κάλυμμα της πτυχίδας της σελ. 240. Στο μέταλλο κεφαλή μέδουσας.

Λεπτομέρειες της διακόσμησης του καλύμματος της πύξιδας της σελ. 243 (κάτω).

Τριποδικές πυξίδες με διακόσμηση τύπου δυτικής κλιτύς και ανάγλυφα μέταλλα στα καλύμματα. Έρωτας και Ψυχή (επάνω), γυναικεία μορφή, πιθανώς Άρτεμις (κάτω). Από λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους. Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ 244-245: Αποκατεστημένη διακόσμηση νεκρικής κλίνης με στοιχεία πήλινα επίχρυσα, γυάλινα και φύλλα χρυσού (κάτω). Επένδυση από φαγεντιανή ποδιού νεκρικής κλίνης (κάτω δεξιά). Πήλινα περίμητα πλακίδια (πολεμιστές, Νίκες, Νίκες-ηνίοχοι, άλογα αρμάτων, χορεύτριες), διακοσμητικά στοιχεία κλινών και επίπλων, ρόδακες και τσαμπιά σταφυλιού. Λεπτομέρειες των πλακιδίων στη σελίδα 245. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

*Χρυσές χάνδρες περιδεραίων, χρυσό στεφάνι και χρυσό δεκαεξάκτινο άστρο
(επάνω αριστερά, διακοσμητικό στοιχείο κιβωτιδίου).
Β' μισό 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.*

Χρυσό περιδέραιο με λογχόσχημα διακοσμητικά στοιχεία (κάτω) και λεπτομέρεια της διακόσμησης των άκρων του (επάνω). Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.
Περιδέραιο με χρυσούς κρίκους και ψήφους από κορνήλιο, με κεφάλια νέγρου και σκύλου στο κούμπωμα (στη μέση). 2ος αι. π.Χ.

Φύλλα βελανιδιάς από χρυσό στεφάνι (2ος αι. π.Χ.) και στέλεχος χρυσού στεφανιού (τέλος 4ου αι. π.Χ.).

*Χρυσά κοσμήματα (αμφορίσκος-περιάλτο, χάνδρες και ανθέμια περιδεραιού).
Κάτω: Λεπτομέρεια των διακοσμητικών στοιχείων του περιδεραιού.*

Χρυσά σκουλαρίκια με λεοντοκεφαλές. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Χρυσό σκουλαρίκι με περιστέρι. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Χρυσό σκουλαρίκι με Ερωτιδέα με δάδα, που κρέμεται από περίτεχνο ρόδακα. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ 252-253: Τμήματα οστέινης εγχάρκτης διακόσμησης νεκρικής κλίνης ή κιβωτιδίου (τμήμα ιωνικού κιονοκράνου, γρόπας που επιτίθεται σε ελάφι, χέρι με θύρο και ταινίες). Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Η εσωτερική διακόσμηση του τάφου των φιλοσόφων. Αρχές 3ου αι. π.Χ. Διακρίνονται οι μορφές των φιλοσόφων.

Λεπτομέρεια ζωφόρου με υπείς στο επάνω μέρος των τοιχωμάτων.

ΣΕΛΙΔΕΣ 255-256: Η μορφή του νεκρού, που ταυτίζεται με αστρονόμο.

ΣΕΛΙΔΕΣ 257-259: Οι μορφές των φιλοσόφων στο βόρειο και νότιο τοίχωμα του τάφου.

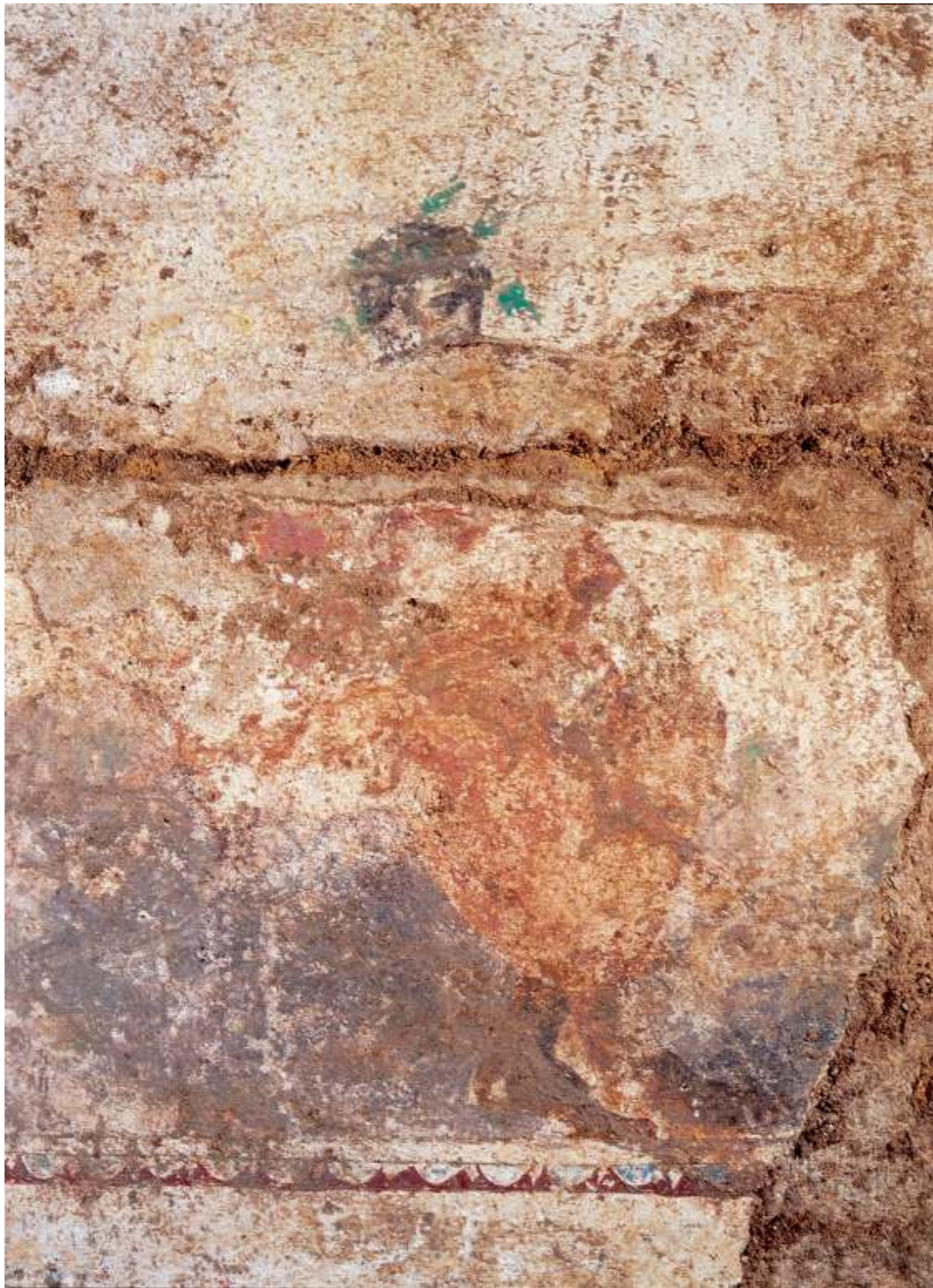

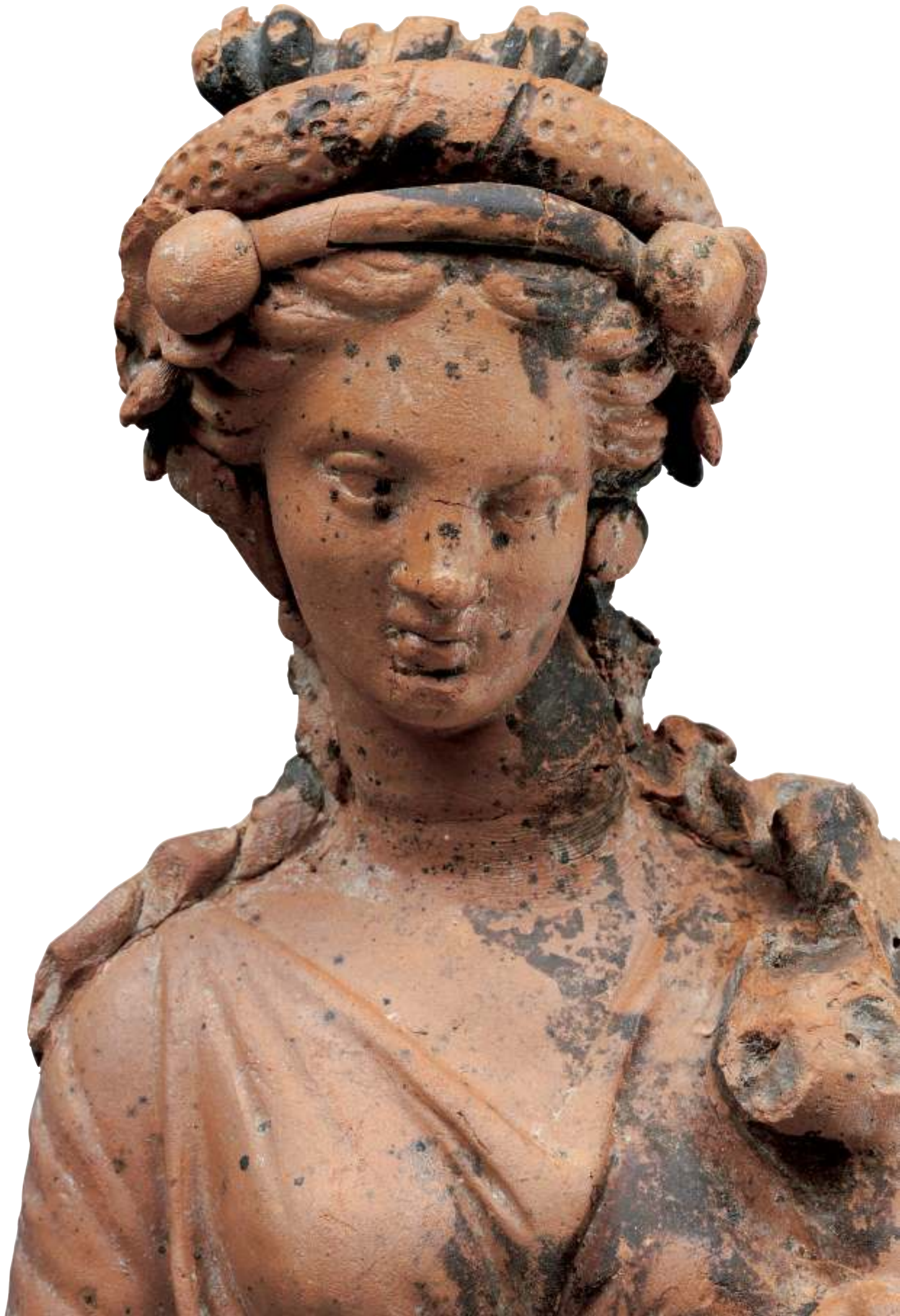

ΣΕ ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ που έγινε το 2006, εξαιτίας της κατασκευής της «Μικρής παράκαμψης», δηλαδή της νέας παρακαμπτήριας οδού του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας, ήρθαν στο φως στα νότια της παλαιάς οδού Θεσσαλονίκης - Έδεσσας: α' τμήμα του δυτικού σκέλους του τείχους της πόλης, κατεύθυνσης Β-Ν, β' τμήμα του προτειχίσματος σε απόσταση 25 μ. δυτικότερα και παράλληλα με το τείχος, γ' κατάλοιπα οικισμού της εποχής του χαλκού, δ' υστεροελληνιστικός υδρευτικός αγωγός με πήλοσωλήνες, που διασχίζει το προτείχισμα και το τείχος, και κυρίως ε' τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου σε όλη την έκταση της υπό κατασκευή οδού, εσωτερικά και εξωτερικά του τείχους και του προτειχίσματος με 46 ελληνιστικούς τάφους και 400 ρωμαϊκούς.

Η ποικιλία των τάφων και των ταφικών κατασκευών (αντίστοιχοι τάφοι είχαν έλθει στο φως το 1978 και το 1992), καθώς και η μαρτυρία των κτερισμάτων τεκμηριώνουν την αδιάλειπτη χρήση του νεκροταφείου για περισσότερους από έξι αιώνες (από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως και το πρώτο τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ.). Οι τάφοι ανήκουν στο δυτικό νεκροταφείο της ελληνιστικής Πέλλας και της εγκατάστασης που δημιουργήθηκε στο νοτιότερο τμήμα της Πέλλας κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, αλλά και της ίδιας της ρωμαϊκής αποικίας, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Οι ελληνιστικοί τάφοι που ερευνήθηκαν αμέσως δυτικά του προτειχίσματος είναι σποραδικοί, ενώ δυτικότερα η πυκνότητα είναι μεγαλύτερη. Οι ελληνιστικοί τάφοι, που είναι λιτοί στην κατασκευή και τα κτερισμάτα τους δεν είναι πλούσια, κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: τους εγχυτρισμούς σε πήλινες κάλπες (τρεις τον αριθμό), τους λακκοειδείς (δέκα), τους κεραμοσκεπείς (δεκαεννέα) και τους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους (εφτά).

Από τις ταφές της πρώτης κατηγορίας ξεχωρίζει ο εγχυτρισμός σε πήλινη κάλπη του α' μισού του 3ου αι. π.Χ., που περιείχε τα οστά νέου, που συνοδευόταν με δύο πήλινα μυροδοχεία και τρεις σιδερένιες σπλεγίδες, κρεμασμένες σε σιδερένιο κρικό. Από τους τάφους της δεύτερης κατηγορίας ξεχωρίζει ο λακκοειδής τάφος 8, που περιείχε την καύση νέου, κτερισμένου με μεγάλο αριθμό οστέινων αστραγάλων, πήλινο μελαμβαφές μυροδοχείο και πολλά πήλινα ειδώλια σε μεγάλη ποικιλία τύπων (Άττιδος όρθιου ή καθιστού σε βράχο με σύριγγα, πετεινό ή σύριγγα και ραβδί, καθώς και όρθιων ή καθιστών νέων Μακεδόνων με χλαμύδα και καυσία που κρατούν σύριγγα). Επίσης ξεχωρίζει ο λακκοειδής τάφος 10, που περιείχε την καύση νέου, συνοδευμένη με οστέινους αστραγάλους και πήλινα ειδώλια (όρθιας κουροτρόφου θεότητας, όρθιων Μακεδόνων με χλαμύδα και καυσία, καθώς και Άττιδος σε ποικιλία τύπων, όπως όρθιου με σύριγγα και ραβδί, όρθιου με σύριγγα και δρεπάνι, καθιστού σε βράχο με σύριγγα και σκύλο, καθιστού ή θνήσκοντος με σύριγγα και ραβδί). Τα παραπάνω ειδώλια των δύο καύσεων σχετίζονται με το μύθο και τις λατρευτικές τελετές της Μεγάλης Μητέρας και του Άττιδος, που είχαν ως επίκεντρο το θάνατο και την αναγέννηση του νεαρού θεού της βλάστησης.

Το πάνω τμήμα πήλινου ειδώλιου όρθιας Αφροδίτης με τον Έρωτα στην αγκαλιά της (βλ. σελ. 264). Βρέθηκε στον λαξευτό διθάλαμο τάφο 6 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Λαξευτός διθάλαμος τάφος 6 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας: Το ανώτερο τμήμα του πρόσθετου ασβεστολιθικού ιωνικού θυρώματος του θαλάμου. Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Ως μία από τις καλυπτήριες πλάκες του λακκοειδούς τάφου 20, που περιείχε καύση κοριτσιού με μοναδικό κτέρισμα μια μικρή μολύβδινη αγνύθα, είχε χρησιμοποιηθεί η μικρή ασβεστολιθική επιτύμβια ανάγλυφη στήλη της Αριστόκλειας, γυναίκας του Χαιρεφάνους (3ος αι. π.Χ.), που παριστάνει τη νεκρή καθιστή σε θρόνο προς τα αριστερά, να δεξιώνεται τον άνδρα της παρουσία των δύο παιδιών της.

Οι δεκαεννέα καλυβίτες ή απλοί κεραμοσκεπείς τάφοι, που ήταν κτερισμένοι με μεταλλικά και πήλινα αντικείμενα, περιείχαν καύσεις ή ενταφιασμούς. Από αυτές ξεχωρίζει η καύση του κεραμοσκεπούς 106, η οποία ήταν κτερισμένη με αργυρό δακτυλίδι που έχει χρυσή σφενδόνη, αργυρά κρικόσχημα ενώτια και μελαμβαφή κυλινδρική πυξίδα με πώμα (α' μισό του 2ου αι. π.Χ.).

Από τους επτά υπόγειους θαλαμωτούς λαξευτούς τάφους οι πέντε ήταν μονοθάλαμοι και οι δύο διθάλαμοι. Αμέσως εξωτερικά του προτειχίσματος βρέθηκε μονοθάλαμος τάφος, που περιείχε τον ενταφιασμό ανδρός, κτερισμένου με πέντε πήλινα αγγεία (τέσσερα μυροδοχεία και σκυφίδιο), τα οποία τον εντάσσουν πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Από τον συλημένο μονοθάλαμο τάφο 1, που περιείχε ενταφιασμό, σώθηκαν μολύβδινη πυξιδίσκη και έξι πήλινα αγγεία (τέσσερα μυροδοχεία, μακεδονικός αμφορέας και μελαμβαφές λυχνάρι), που τον χρονολογούν στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. Ο μονοθάλαμος τάφος 2 διέθετε τρεις κλίνες σε σχήμα Π, καθώς και κόγχη με παιδική ταφή. Από τη σύληση γλίτωσαν ορισμένα μεταλλικά αντικείμενα, αστράγαλοι (αρκετοί οστέινοι και ένας γυάλινος), πήλινα αγγεία (αμφορείς, σκυφίδια, μυροδοχεία και λυχνάρια) και ειδώλια (όρθια ημίγυμνη Αφροδίτη στηριζόμενη σε πεσσό, Έρωτας, σύμπλεγμα κοριτσιού και νέου που κρατά σταφύλι και όρθιες γυναικείες μορφές). Στη δεξιά παρειά του δρόμου του μονοθάλαμου τάφου 4 βρέθηκε ορθογώνια κόγχη, φραγμένη αρχικά με λιθοπλίνθους, που περιείχε τον ενταφιασμό νεκρού, κτερισμένου με πέντε πήλινα αγγεία (αμφορέα, σκυφίδιο, λυχνάρι και δύο μυροδοχεία) και πήλινο ειδώλιο όρθιας μορφής που ακουμπά με το δεξιό της χέρι σε πεσσό. Η είσοδος του θαλάμου είχε ανάγλυφο περίθυρο και λίθινο κατώφλι. Ο θάλαμος διέθετε δύο κλί-

νες κατά μήκος της δυτικής και της βόρειας πλευράς του. Στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου είχαν ανοιχθεί δύο ορθογώνιες κόγχες, στη βόρεια από τις οποίες υπήρχαν δύο ενταφιασμοί. Μπροστά στη δυτική κλίνη βρέθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με ενταφιασμό. Στο θάλαμο είχαν ενταφιαστεί σε ξύλινα φορεία τέσσερα έως έξι μέλη της ίδιας οικογένειας, κτερισμένα με μεταλλικά αντικείμενα, πήλινα αγγεία και ειδώλια, που εντάσσουν το μνημείο στον 2ο αι. π.Χ. Ο μοναδικός ενταφιασμός του μονοθάλαμου τάφου 5 καταστράφηκε από τον ρωμαϊκό κιβωτιόσχημο τάφο 23 του α' μισού του 3ου αι. μ.Χ.

Στην είσοδο του συλημένου διθάλαμου τάφου 3 οδηγεί μακρύς δρόμος με λαξευτή κλίμακα οκτώ βαθμίδων. Στις κλίνες του προθαλάμου βρέθηκαν ενταφιασμοί κτερισμένοι με πήλινα και γυάλινα αγγεία, καθώς και ξύλινα κιβωτίδια από τα οποία σώθηκαν τα μεταλλικά τους εξαρτήματα. Στις τρεις κλίνες του θαλάμου βρέθηκαν ενταφιασμοί με πήλινα αγγεία, που χρονολογούν τον τάφο στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.

Στην είσοδο του συλημένου διθάλαμου τάφου 6 οδηγεί μακρύς δρόμος με λαξευτή κλίμακα δώδεκα βαθμίδων. Σε ορθογώνια κόγχη, που είχε κατασκευαστεί στην ανατολική παρειά του δρόμου, ήταν ενταφιασμένη γυναίκα, κτερισμένη με χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα, δύο όστρεα ως σύνεργα καλλωπισμού και δέκα πήλινα αγγεία (αμφορέας, δύο πυξίδες τύπου Α, σκυφίδιο και έξι μυροδοχεία), που τη χρονολογούν γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Στη δυτική παρειά του δρόμου και κοντά στην πρόσοψη του τάφου βρέθηκε μικρή τοξωτή κόγχη, αρχικά φραγμένη με λίθους και λάσπη, που περιείχε ασύλητη καύση κοριτσιού, κτερισμένη με πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, μελαμβαφή λύχνο και χρυσά διάλιθα κοσμήματα (δακτυλίδι και ενώτιο που απολήγει σε κεφαλή νέγρου), που τη χρονολογούν γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Η οροφή της καμάρας του προθαλάμου ήταν επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, ενώ τα τοιχώματά του με κονιάματα εικονικής αρχιτεκτονικής διακόσμησης. Ο θάλαμος ήταν επιχρισμένος με λευκό κονίαμα. Στην είσοδο του θαλάμου κατασκευάστηκε ένα μοναδικό πρόσθετο λίθινο ιωνικό θύρωμα με κατώφλι, ανώφλι και παραστάδες. Στις κλίνες του θαλάμου είχαν τοποθετηθεί τέσσερις ενταφιασμοί, που συνοδεύονταν από ξύλινα κιβωτίδια με μεταλλικά προσαρτήματα, σιδερένιες σπλεγγίδες, οστέινους αστραγάλους, πήλινα αγγεία (αμφορείς, σκυφίδια, μυροδοχεία, λυχνάρια, πυξίδες με ανάγλυφα επισημάτια στις θόλους των πωμάτων τους, όπως προτομές του Διονύσου, της Άρτεμης, της Αθηνάς, της Αφροδίτης, του Έρωτα, αλλά και του όρθιου Έρωτα με τράγο) και ειδώλια, όπως του Τελεσφόρου με παιδί, της Αφροδίτης με τον Έρωτα ή τον Πρίαπο κ.ά., που εντάσσουν τον τάφο στον 2ο αι. π.Χ. Τα ειδώλια που συνόδευαν τους νεκρούς μαρτυρούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και αναδεικνύουν την Αφροδίτη ως μεγάλη θεά της ζωής, της γονιμότητας, αλλά και του θανάτου.

Χρυσό ενώτιο με κεφαλή νέγρου από καρνεόλη. Συνόδευε την καύση κοριτσιού σε κόγχη του δρόμου του λαξευτού διθάλαμου τάφου 6 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Δύο πήλινα ειδώλια: Αριστερά, όρθια κατενώπιον Αφροδίτη με χιτώνα και ιμάτιο, που κρατά τον μικρό Έρωτα στην αγκαλιά της (λεπτομέρεια στη σελ. 260). Από τον λαξευτό διθάλαμο τάφο 6 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Δεξιά, όρθια κατενώπιον γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο και με κόμμωση που είναι γνωστή ως «τέττιξ» στην κεφαλή. Από τον λαξευτό διθάλαμο τάφο 2 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Τρία πήλινα ειδώλια ὀρθίων νέων («παίδων») Μακεδόνων με χιτωνίσκο, χλαμύδα και καυσία. Από τον λακκοειδή τάφο 8 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Τρία πήλινα ειδώλια από τον λακκοειδή τάφο 8 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Αριστερά: Όρθιος νέος («παις») Μακεδόνας με χιτωνίσκο, χλαμύδα και καυσία, που φέρει τα εμβλήματα του Άττιδος.

Δεξιά: Όρθιος Άττις με φρυγική ενδυμασία και τα εμβλήματά του, τη σύριγγα και το ραβδί.

Κάτω: Καθιστός σε βράχο Άττις με φρυγική ενδυμασία και τα εμβλήματά του.

Τρία πήλινα ειδώλια νέων («παιδων») Μακεδόνων, δύο όρθιων και ενός καθιστού, που φορούν χιτωνίσκο, χλαμύδα και καυσία, ενώ φέρουν τα εμβλήματα του Άττιδος. Από τον λακκοειδή τάφο 8 του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας. Τέλος του 4ου αι. π.Χ.

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΛΑΙΑ ΧΩΡΑ, κατά μήκος οδικών αξόνων, αποκαλύφθηκαν έξι μακεδονικοί τάφοι, τέσσερις διθάλαμοι και δύο μονοθάλαμοι, ενώ ήδη από τον προηγούμενο αιώνα ήταν γνωστός ακόμη ένας μονοθάλαμος τάφος, σήμερα χαμένος. Οι τάφοι αυτοί, που μαζί με τα ανάκτορα αποτελούν τα κορυφαία μνημεία του μακεδονικού πολιτισμού, συναντώνται εντός των ορίων του μακεδονικού βασιλείου, αλλά και σε περιοχές οι οποίες βρέθηκαν κάποια στιγμή στην επικράτεια της Μακεδονίας ή κάτω από την ισχυρή επιρροή του πολιτισμού της. Είναι υπόγεια κτιστά καμαροσκέπαστα αρχιτεκτονήματα, που καλύπτονται με τύμβο, όπου φυτευόταν άλσος με δένδρα και θάμνους. Συνήθως έχουν ναόσχημη πρόσοψη ιωνικού ή δωρικού ρυθμού, στην οποία οδηγεί λαξευτός ή κτιστός κατηφορικός δρόμος, μερικές φορές στεγασμένος. Κτισμένοι από πωρόλιθο, ασβεστόλιθο ή άλλα υλικά, εμφανίζουν τόσες διαφορές μεταξύ τους, ώστε κανένας τους δεν αποτελεί αντίγραφο κάποιου άλλου. Πρωτοεμφανίζονται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. στις Αιγές (όπου ενταφιάζονταν οι Τημενίδες, η πρώτη βασιλική δυναστεία των Μακεδόνων) και μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου εξαπλώνονται στην υπόλοιπη Μακεδονία, ενώ η ανέγερσή τους σταματά μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους.

ΜΟΝΟΘΑΛΑΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ο τάφος Β', ο ασύλητος

Απέναντι από τον ανατολικότερο έκτο τύμβο της Πέλλας ήρθε τυχαία στο φως ο τάφος Β', που γλίτωσε τη σύληση επειδή δεν ήταν καλυμμένος με ψηλό τύμβο. Είναι μονοθάλαμος (μήκ. 5 μ., πλάτ. 5 μ. και ύψ. 4,65 μ.) με απλή αρχιτεκτονική πρόσοψη και καλύπτεται με καμάρα έντεκα θολιτών, ανοίγματος 4,065 μ., ενώ το δάπεδό του είναι στρωμένο με πλάκες ασβεστόλιθου. Στο μέσο της ανατολικής πλευρά του θαλάμου βρέθηκε μαρμαρίνη σαρκοφάγος, στο εσωτερικό της οποίας είχε τοποθετηθεί ξύλινη λάρνακα με τα τυλιγμένα σε χρυσοκέντητο πορφυρό ύφασμα καμένα οστά κοριτσιού. Από τη λάρνακα σώθηκαν ορισμένα τμήματά της, καθώς και οι χρυσές κλωστές από το ύφασμα. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν δύο χρυσά στεφάνια μυρτιάς, χρυσός στατήρας Φιλίππου Β', χρυσό έλασμα-κόσμημα σε σχήμα υποδήματος, καθώς και χρυσό φύλλο ελιάς, που αρχικά θα έφερε το όνομα της «*ἄωρης*» κόρης, γραμμένο με μελάνι, πιστοποίηση ότι υπήρξε μύστης των ορφικοδιονυσιακών μυστηρίων. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν ένας θαυμάσιος γυάλινος σκύφος, πέντε πήλινα αγγεία (αμφορέας Θασίων, δύο μυροδοχεία, μικρή πυξίδα και πήλινος λύχνος), χάλκινη φιάλη και περίτεχνος σιδερένιος λυχνοστάτης, που χρονολογούν την κατασκευή του τάφου στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Το ανάγλυφο γοργόνειο (κεφαλή της γοργόνας Μέδουσας) του «ωραίου τύπου» στο αριστερό θυρόφυλλο της μαρμαρίνης θύρας του θαλάμου του τάφου Δ' με τις επιγραφές. Μετά το 322 π.Χ.

Το μικρότερο από τα δύο χρυσά στεφάνια μυρτιάς, που συνόδευαν την καύση του κοριτσιού του ασύλητου μακεδονικού μονοθάλαμου τάφου Β'. Αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Χρυσό ενώτιο με απόληξη κεφαλής νέγρου από κορναλίνη, που συνόδευε την καύση του κοριτσιού στον μακεδονικό μονοθάλαμο τάφο Ε' (Ραχώνας) της Πέλλας. Μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Ο τάφος Ε' (Ραχώνας)

Νότια της Ραχώνας και σε απόσταση 4,5 χλμ. βόρεια της Πέλλας βρέθηκε ο μονοθάλαμος τάφος Ε' (4,5 × 4,5 μ.) με δρόμο που απολήγει σε μικρή αυλή. Η δωρική του πρόσοψη, επιχρισμένη με λευκό κονίαμα και τονισμένη με χρώματα, έχει στα άκρα παραστάδες, που στηρίζουν το επιστύλιο, το θριγκό που επιστέφεται με το αέτωμα, το οποίο έφερε στις γωνίες μαρμάρινα ακρωτήρια διακοσμημένα με ανάγλυφα ανθέμια. Από το θριγκό απουσιάζει το δωρικό διάζωμα, ενώ αντί για τις συνηθισμένες προμόχθους με τις σταγόνες, φέρει έναν συνεχή κανόνα με σταγόνες. Το θυραίο άνοιγμα του τάφου, που πλαισιώνεται από ανάγλυφο δωρικό περιθύρωμα, προστατευόταν εξωτερικά με φράγμα από λιθοπλίνθους, ενώ εσωτερικά έφερε δίφυλλη ξύλινη θύρα. Τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με κονιάματα της γνωστής εικονικής αρχιτεκτονικής διακόσμησης κατά ζώνες. Λευκό στον τοιχοβάτη και στους ορθοστάτες, μελανό στον καταληπτήρα και βαθύ ερυθρό στην πλατιά ενιαία ζώνη, η οποία επιστέφεται με γραπτή κοσμοφόρο. Η καμάρα και τα τμήπανά της ήταν επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Στον τάφο είχε ενταφιαστεί ζεύγος πάνω σε ξύλινες κλίνες, που στηριζόνταν σε λίθινα βάθρα. Επίσης είχε ενταφιαστεί η μικρή κόρη του ζεύγους, της οποίας τα οστά μετά την καύση πλύθηκαν με κρασί, τυλίχτηκαν σε χρυσοκέντητο ύφασμα, τοποθετήθηκαν σε ξύλινη λάρνακα και εγκιβωτίστηκαν στην κατασκευασμένη στη ΝΑ γωνία του θαλάμου του τάφου λίθινη θήκη. Ένα χρυσό σκουλαρίκι με απόληξη κεφαλής νέγρου από κορναλίνη, χαρακτηριστικό μακεδονικό κόσμημα, φιλοτεχνημένο σε κάποιο εργαστήριο της Πέλλας κατά το τρίτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., στόλιζε αρχικά την κόρη. Ο τάφος κατασκευάστηκε γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και συλήθηκε δύο φορές κατά την αρχαιότητα.

Χρυσός στατήρας του Φιλίππου Β', που βρέθηκε στην καύση του κοριτσιού, η οποία είχε τοποθετηθεί σε ξύλινη λάρνακα και αυτή με τη σειρά της σε μαρμάρινη σαρκοφάγο στον μακεδονικό μονοθάλαμο τάφο Β' της Πέλλας. Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται κεφαλή Απόλλωνα και στον οπισθότυπο Νίκη σε συνωρίδα. Μετά το 348/7 π.Χ.

ΟΙ ΔΙΘΑΛΑΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ο τάφος του Μεσιανού Γιαννιτσών

Κοντά στη νότια βάση του τεράστιου τύμβου του Μεσιανού (διαμ. 100 μ. και ύψ. 15 μ.), που βρίσκεται 3,5 χλμ. δυτικά της Πέλλας, βρέθηκε μεγάλος διθάλαμος τάφος (μήκ. 10,30 μ., πλάτ. 6,70 μ. και ύψ. 6,10 μ.), στον οποίο οδηγεί μακρύς δρόμος που απολήγει σε αυλή. Αρχικά τέσσερις δωρικοί ημικίονες υποβάσταζαν το επιστύλιο και το θριγκό που επιστεφόταν με το αέτωμα, σχηματίζοντας μια μεγαλόπρεπη ναόσχημη πρόσοψη. Ο τάφος καλύπτεται με ενιαία καμάρα δεκαεφτά θολιτών, ανοίγματος 5 μ. Ο προθάλαμος, που σήμερα είναι ανοικτός χώρος, μετά την καταστροφή και τη λιθωρυχία του ήδη κατά την ύστερη αρχαιότητα, έχει μήκος 3,75 μ. και πλάτος 5 μ., ενώ ο ισοπλατύς θάλαμος έχει μήκος 4,56 μ. Ο τάφος του Μεσιανού παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τον επόμενο τάφο Δ' με τις επιγραφές.

Χρυσοκλωστές από το πέπλο, στο οποίο είχαν τυλιχθεί τα οστά της καύσης του κοριτσιού στον ασύλητο μακεδονικό μονοθάλαμο τάφο Β' της Πέλλας. Αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Οι όψεις του χρυσού «ψευδονομίσματος» (χαρώνειου οβολού), που βρέθηκε στον μακεδονικό τάφο Στ' με τις σαρκοφάγους της Πέλλας. Στη μία όψη παριστάνεται οκτάκτινο αστέρι-ήλιος και στην άλλη γλαύκα καθιστή σε κλαδί ελιάς. 280/70 π.Χ.

Ο τάφος Δ' με τις επιγραφές

Κοντά στη νότια βάση του τέταρτου τύμβου (διαμ. 56 μ. και ύψ. 8 μ.) του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας βρέθηκε ο τάφος Δ' με τις επιγραφές (μήκ. 10,50 μ., πλάτ. 6,35 μ. και ύψ. 6,60 μ.), που καλύπτεται με ενιαία καμάρα δεκαεφτά θολιτών, ανοίγματος 4,70 μ. Ο προθάλαμος έχει πλάτος 4,70 μ. και μήκος 3 μ., ενώ ο ισοπλατύς θάλαμος έχει μήκος 5,10 μ. Ο λαξευμένος στον ασβεστολιθικό βράχο δρόμος του τάφου διαθέτει στο μεσαίο τμήμα του μνημειακή κλίμακα με δεκαεννέα σκαλοπάτια. Ο τάφος έχει ναόσχημη πρόσοψη δωρικού ρυθμού, επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, με τέσσερις ημικίονες που πατούν σε στυλοβάτη και στηρίζουν το επιστύλιο με το θριγκό, ο οποίος αποτελείται από το διάζωμα με τα τρίγλυφα και τις μετόπες, καθώς και το οριζόντιο γείσο. Η πρόσοψη επιστέφεται με το αέτωμα, που απολήγει στο καταέτιο γείσο με τη συμφυή σίμη. Η είσοδος του προθαλάμου, που εξωτερικά προστατευόταν με φράγμα επάλληλων λιθοπλίνθων, διαθέτει ανάγλυφο περιθύρωμα. Εσωτερικά κλεινόταν με μια μνημειακή λίθινη δίφυλλη θύρα με ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία. Το θυραίο άνοιγμα του θαλάμου έφερε μαρμάρινο δωρικό θύρωμα με παραστάδες, ανώφλι και κατώφλι. Το πάνω τύμπανο του αριστερού θυρόφυλλου της μαρμάρινης δίφυλλης θύρας διακοσμούνταν, όπως και το αντίστοιχο θυρόφυλλο του προθαλάμου, με μια εξαιρετικής τέχνης αποτροπαϊκή κεφαλή της γοργόνας Μέδουσας. Στο μέσο και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του θαλάμου κατασκευάστηκε μαρμάρινη κτιστή κλίνη (μήκ. 2,23, πλάτ. 1 και ύψ. 1,18 μ.), πάνω στην οποία θα είχε τοποθετηθεί ο πρώτος νεκρός του τάφου. Από το ανθρωπολογικό υλικό συνάγεται ότι στον τάφο είχαν ενταφιαστεί τρία άτομα, ένας ενήλικος άνδρας, μια ενήλικη γυναίκα και ένα άτομο εφηβικής ηλικίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι δύο ομάδες των ελληνικών και λατινικών επιγραφών, που βρέθηκαν στα επιχρισμένα με κονιάματα τοιχώματα του εσωτερικού του. Οι επιγραφές της πρώτης ομάδας («παιδεραστικές») χαραχτήκαν στο θάλαμο από τον Κάσσι Μυρτίλου, τον Διονύσιο, τον Ποσειδώνιο και τον Φίλι, μετά τη σύληση του τάφου στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Στα χρόνια του Σεπτίμιου Σεβήρου, του Γέτα και του Καρακάλλα (αρχές του 3ου αι. μ.Χ.) διάφοροι άλλοι επισκέπτες χάραξαν στα τοιχώματά του τα ονόματά τους στα ελληνικά ή στα λατινικά, ενώ άλλοι αναμνηστικές επιγραφές για τον Αλέξανδρο και τον Κάσσανδρο, καθώς και τον Ηρακλή, προγονικό ήρωα της δυναστείας των Τημενιδών. Από αυτές διαπιστώνεται η γνωστή από τις ιστορικές

Μακεδονικός τάφος Δ' με τις επιγραφές: Το μαρμάρινο ανώφλι του θυρώματος του θαλάμου του, υποστηριζόμενο από σύγχρονη σιδερένια κοιλοδοκό. Μετά το 322 π.Χ.

πηγές, αλλά και τα μνημεία, αναβίωση του εθνικού φρονήματος των Μακεδόνων κατά το α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., κύρια έκφραση της οποίας αποτελούσε η Αλεξανδρολατρεία.

Ο ακέραια σωζόμενος τάφος Δ' και ο κατεστραμμένος στην πρόσοψη τάφος του Μεσιανού αποτελούν ένα σπάνιο ζεύγος «αδελφών» ταφικών μνημείων, λόγω των κοινών καταφανών μορφολογικών και κατασκευαστικών χαρακτηριστικών τους, με τα οποία ο δόκιμος αρχιτέκτονας-εργολάβος κατάφερε να επιλύσει τα βασικά κατασκευαστικά και τυπολογικά προβλήματα του τύπου. Στον πρώτο τάφο μπορεί κανείς να θαυμάσει την πλήρη αρχιτεκτονική μορφή ενός μεγαλοπρεπούς κτιρίου με αυστηρό δωρικό ρυθμό, τις ανασυγκροτημένες θύρες του, καθώς και τα graffiti των διαχρονικών περιπετειών του. Στον δεύτερο, αν και η πρόσοψή του έχει καταστραφεί, μπορεί κανείς να αντιληφθεί τον τρόπο δόμησης του μακεδονικού τάφου με τους μεγαλύτερους εσωτερικούς χώρους και την υψηλότερη τεχνολογία από όλους όσους έρθει στο φως έως σήμερα. Στα δύο μνημεία εμφανίζεται για πρώτη φορά η πλήρης τετρακίονια πρόσοψη δωρικού ρυθμού με το ελεύθερο αέτωμα που την επιστέφει, χωρίς να αποκρύπτει εντελώς το ανώτερο τμήμα του μετώπου της καμάρας. Το μεσαίο μετακίονιο διάστημα (και το μεσαίο μεταξόνιο) είναι πολύ μεγαλύτερο από τα ακριανά, με αποτέλεσμα να εξαιρείται η ευρύχωρη είσοδος με την υιοθέτηση ανάγλυφου περιθύρου και τη μετατόπιση της θύρας στο εσωτερικό της εισόδου του τάφου, ενώ ταυτόχρονα επιλύεται το γνωστό πρόβλημα των γωνιαίων τριγλύφων και διορθώνεται με ασυνήθιστο τρόπο η δωρική ζωφόρος με συνδυασμό διμέτωπων ακραίων ανοιγμάτων με τετραμέτωπο μεσαίο. Ο εγκιβωτισμός των τάφων σε ορθογώνιο σκάμμα διανοιγμένο στον ασβεστολιθικό βράχο, κοντά στη νότια βάση του τύμβου, ενίσχυε την αντοχή τους, όπως και ο πλατύτερος στο κάτω μέρος τοιχοβάτης των τοίχων τους. Οι τάφοι καλύπτονται με ενιαία πλατιά καμάρα, που αποτελείται από δεκαεπτά θολίτες. Το πιο ενδιαφέρον

στοιχείο είναι η συστηματική χρήση σιδερένιων μολυβδοχοημένων γόμφων σε όλη την έκταση της καμάρας. Οι ημικίονες είναι λαξευμένοι στον τοίχο της πρόσοψης και τα ένθετα κιονόκρανά τους στερεώνονται στη θέση τους, αγκυρωμένα με διπλούς σιδερένιους μολυβδοχοημένους πειόσημους συνδέσμους. Τα παραπάνω αποτελούν καινοτομίες με κατασκευαστικές βελτιώσεις. Στις δίφυλλες θύρες, τα περίθυρα, τα κατώφλια και τα ανώφλια της εισόδου του θαλάμου χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο Βερμίου, ενώ εξαίρεση αποτελεί το από τιτανόλιθο Κύρρου κατώφλι του θαλάμου του τάφου του Μεσιανού. Και στους δύο τάφους χρησιμοποιήθηκε ασβεστόλιθος καλής ποιότητας, διαφόρων αποχρώσεων και αντοχής, δεδομένα που επέτρεψαν, μαζί με την υψηλή τεχνική γνώση της κατεργασίας των λιθοπλίνθων, την υλοποίηση των σχεδιαζόμενων εκλεπτύνσεων στις προσόψεις τους. Η θεατρικότητά τους επιτεύχθηκε με την κλιμακωτή διαμόρφωση, τόσο του δρόμου που απολήγει σε αυλή, όσο και της πρόσοψης και των δαπέδων των εσωτερικών τους χώρων. Επίσης με την κλίση του τοίχου της πρόσοψης προς τα μέσα και τη μείωση προς τα πάνω των διαστάσεων των επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων, την ένταση των ημικίωνων, την ισορροπία και την αρμονία του μέτρου στη διάπλαση της πρόσοψης και την προοπτική απόδοση των γραπτών φυτικών συνθέσεων (κρίνων και ανθεμίων) στο οριζόντιο γείσο.

Από τις καταφανείς αρχιτεκτονικές ομοιότητες μεταξύ του τάφου του Μεσιανού και του τάφου Δ' συνάγεται ότι αποτελούσαν έργα όχι μόνο του ίδιου αρχιτέκτονα-εργολάβου, αλλά και του ίδιου συνεργείου τεχνιτών. Τα δύο μεγαλοπρεπή ταφικά οικοδομήματα με βάση την αρχιτεκτονική και τα σπαράγματα των κτερισμάτων τους χρονολογούνται μετά την επιστροφή των Μακεδόνων βετεράνων από την Ανατολή (322 π.Χ.), με παλαιότερο στη σειρά τον τάφο Δ' με τις επιγραφές.

Ο τάφος Στ' με τις σαρκοφάγους

Στο κέντρο του πρώτου δυτικού τμήματος (διαμ. 40 μ. και ύψ. 8 μ.) της Πέλλας ήρθε στο φως ο διθάλαμος τάφος Στ' (μήκ. 8,50 μ., πλάτ. και ύψ. 4,80 μ.). Στη χωρίς αρχιτεκτονική διαμόρφωση πρόσοψη του τάφου που βλέπει προς τα νότια, οδηγεί μακρύς επικλινής δρόμος (πλάτ. 1,90 μ.), που καλυπτόταν με οριζόντια ξύλινη στέγη. Ο τάφος καλύπτεται με ενιαία καμάρα δεκατριών θολιτών, ανοίγματος 3,90 μ. Η πρόσοψη και το εσωτερικό του είναι επιχρισμένα με λευκά κονιάματα, ενώ τα δάπεδα των χώρων του είναι στρωμένα με λευκό χοντρό κονίαμα ενισχυμένο με χαλίκι. Στο θάλαμό του βρέθηκαν τρεις ορθογώνιες μαρμάρινες σαρκοφάγοι, όπου είχαν ενταφιαστεί τρεις επιφανείς νεκροί. Από τα κτερίσματα συνάγεται ότι πρόκειται για δύο υψηλόβαθμους στρατιωτικούς 30-40 χρονών και μία γυναίκα 20-30 χρονών. Οι πλάκες των σαρκοφάγων προέρχονται από δύο μνημειακούς μαρμάρινους επιτύμβιους ιωνικούς ναϊσκούς που χρονολογούνται μετά το 316 π.Χ. Τα επιτύμβια αυτά μνημεία, που ανάλογά τους έχουν βρεθεί στην Αττική, εντάσσονται στην ομάδα των λαμπρών δημιουργιών, που απαθανάτιζαν συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα με στρατιωτικά κατορθώματα επιφανών Μακεδόνων, οι οποίοι έδρασαν κατά την κοσμογονική περίοδο του Μ. Αλεξάνδρου και των διαδόχων του. Ο τάφος κατασκευάστηκε στη δεκαετία 280/70 π.Χ.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Η απόληξη του δρόμου και η πρόσοψη με την κρηπίδα του μακεδονικού διθάλαμου τάφου Γ' με την ιωνική πρόσοψη της Πέλλας. Τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Ο τάφος Γ' με την ιωνική πρόσοψη

Στο κέντρο του πέμπτου ανατολικού τμήματος της Πέλλας (διάμ. 35 μ. και ύψ. 5 μ.) αποκαλύφθηκε ο διθάλαμος τάφος Γ' με την ιωνική πρόσοψη. Στην επιχρισμένη με λευκό κονίαμα πρόσοψή του, που βλέπει προς τα ανατολικά, οδηγεί μακρύς κατηφορικός δρόμος, ο οποίος διευρύνεται και σχηματίζει αυλή. Ο τάφος, που καλύπτεται με ενιαία καμάρα έντεκα θολιτών, έχει μήκος 7,70 μ., πλάτος 5,80 μ. και ύψος 5,10 μ. Ο προθάλαμος έχει μήκος 2 μ. και πλάτος 3,30 μ., ενώ ο ισοπλατύς θάλαμος έχει μήκος 3,50 μ. Τέσσερις προσκολλημένοι στον τοίχο της πρόσοψης ραδινοί ιωνικοί κίονες στηρίζουν το θριγκό, που αποτελείται από το τριταινιωτό κλιμακωτό επιστύλιο και το οριζόντιο γείσο με τους οδόντες. Ο θριγκός επιστέφεται με αέτωμα, που απολήγει στο καταέτιο γείσο και στη συμφυή σίμη. Στις μεταβάσεις των αρχιτεκτονικών μελών τα κυμάτια και οι ταινίες διακοσμούνταν με χρώματα και γραπτά κυμάτια, ιωνικά ή λέσβια. Οι κίονες διαθέτουν δεκαεφτά συνολικά ραβδώσεις, κομψά κιονόκρανα με τετράφυλλα ημιανθέμια και αττικού τύπου βάσεις με τετράγωνες πλίνθους, που βαίνουν στο στυλοβάτη και αυτός με τη σειρά του σε ισούπη βαθμίδα-ευθυντηρία. Τα θυραία ανοίγματα του προθαλάμου και του θαλάμου έχουν ασβεστολιθικά κατώφλια για δίφυλλες ξύλινες θύρες και περιθρώματα αποδοσμένα με κονίαμα, που ορίζονται από ερυθρές ταινίες. Η κατώτερη ζώνη τόσο του προθαλάμου όσο και του θαλάμου ήταν επιχρισμένες με λευκά κονιάματα της εικονικής αρχιτεκτονικής διακόσμησης κατά ζώνες, ενώ στην ανώτερη ζώνη του θαλάμου πάνω στα λευκά κονιάματα ήταν ζωγραφισμένα αντικείμενα του γυναικείου κόσμου (κάτοπτρο, αγγεία, ξύλινο κιβώτιο κτλ.). Στο αριστερό τμήμα που δαπέδου του θαλάμου ήταν στημένο λίθινο βάθρο, όπου είχε τοποθετηθεί η ξύλινη κλίνη με τον πρώτο νεκρό του τάφου. Στο δεξιό τμήμα του δαπέδου του θαλάμου ενδεχομένως είχαν τοποθετηθεί πάνω σε λιθοπλίνθους οι καύσεις σε μεταλλικά ή σε πήλινα αγγεία άλλων μελών της ίδιας οικογένειας. Από τον αρχιτεκτονικό ρυθμό της πρόσοψής του, τη γραπτή διακόσμηση των κονιμάτων του εσωτερικού του με αντικείμενα του γυναικείου κόσμου, καθώς και τα σπαράγματα των κτερισμάτων του συνάγεται ότι ο τάφος κτίστηκε στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. για μια επιφανή δέσποινα της Πέλλας.

Ανάγλυφο γοργόνειο, λεπτομέρεια της λίθινης θύρας του προθαλάμου του τάφου Δ' με τις επιγραφές.

*Το αριστερό θυρόφυλλο της
λίθινης θύρας του προθαλάμου
του τάφου Δ' με τις επιγραφές
της Πέλλας. Μετά το 322 π.Χ.*

*Το δεξιό θυρόφυλλο της ίδιας
θύρας. Μετά το 322 π.Χ.*

ΠΑΛΑΙΟΤΡΟΓΕΓΡΑΦΩΝΤΑΙΕΠΙΤΟΛΑΕΙΝΡΟΕΘΗ
ΤΥΛΕΣΚΡΙΠΤΑΕΡΡΑΕΦ·C·U·Λ·M·E·S·S·A·L·L·
ΕΩΝΕΝΤΕΡΔΟΜΙΝΕΟΡΔΟΣΠΛΕΜΔΙΔΙΣΣΙ
ΡΕΛΛΕΣΙΜΠΡΟΒΙΝCΙΑΕΜΑCΕΔΟΜΙΛΕ
ΜΟΥΕΣΤΥΣΕΣΤΜΟΝΣΥΕΦΙCΕΡΕΡΕΜ
ΜΙΜΠΕΝΔΙΟΡΥΜΟΝΕΡΙΔΥΣΙΜΙΣΟΛΛΕ
ΕΣΑΡΜΑΝΤΙΕΞΙCΙC·V·N·T·Q·V·O·S·C·U·M·N·T·
CΙC·S·E·M·N·O·V·I·S·S·I·M·E·H·A·S·T·M·E·U·I·T·T·E·R·A·
Q·U·A·R·U·M·M·E·X·E·M·P·L·U·M·A·S·U·D·I·D·I·T·U·A·D·O·
R·I·T·A·S·I·N·S·T·R·U·E·T·M·E·Q·U·I·T·A·C·E·R·E·
E·X·E·M·P·L·U·M·E·P·I·S·T·U·
T·A·E·M·E·S·S·A·N·R·U·T·I·K·I·A·N·O·A·P·P·R·A·E·F·P·R·A·
C·A·R·M·A·T·O·S·E·T·C·I·R·C·A·C·E·T·E·R·O·S·C·O·M·M·E·
S·P·R·O·C·I·S·U·M·E·S·T·P·R·I·N·C·I·P·A·I·A·S·C·O·N·S·T·I·
S·Q·U·A·S·C·E·N·T·U·M·E·S·T·T·E·M·O·M·I·G·N·O·R·A·
C·U·M·D·U·M·E·X·P·A·R·T·I·A·S·T·U·I·S·F·U·N·C·T·U·S·
D·I·P·L·O·M·A·T·I·A·S·C·O·M·M·E·M·N·T·E·S·N·E·Q·U·E·
F·U·S·T·A·N·A·V·A·R·I·I·I·N·I·U·R·I·M·P·A·T·I·E·N·T·U·R

ΕΠΙΓΡΑΦΟΝΕΝΚΥΠΡΙΕΤΕΡΠΗΚΑΙΤΕΤΟΝΘΑΜΕΝΗC
ΕΙΔΟΕΚΤΗΤΡΩΑΚΙΕΤΑΔΡΜΕΝΑΟΤΑΝΗΕΤΑ
ΕΑΔΑΝΤΙΤΗΤΗCΙΝΤΗCΙΝΤΗCΙΝΤΗCΙΝΤΗCΙΝ

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΣ, ΜΕΤΑ ΤΗ ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΑΚΤΙΟ, ίδρυσε το 30 π.Χ. τη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας, σε απόσταση 1,5 χλμ. δυτικότερα από την πρώην πρωτεύουσα της Μακεδονίας, αμέσως ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Νέας Πέλλας και στην τοποθεσία «Λουτρά του Μ. Αλεξάνδρου». Η θέση της αποικίας επιλέχτηκε για τους ίδιους λόγους που η Πέλλα είχε γίνει πρωτεύουσα του μακεδονικού κράτους. Βρισκόταν σε εξαιρετικό γεωγραφικό σημείο, πάνω στο σταυροδρόμι των βασικών οδικών αξόνων της κάτω Μακεδονίας, στο μέσο μιας εύφορης περιοχής με καλλιεργήσιμες γαίες, άφθονες πηγές νερού, κοντά στη λίμνη Λουδία και στον ομώνυμο πλωτό ποταμό με τους πλούσιους ιχθυότοπους. Στη στρατηγική και προνομιούχο αυτή θέση υπήρχε ήδη οικισμός της Νεολιθικής Εποχής, της Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου, που στα κλασικά και στα ελληνιστικά χρόνια εξελίχθηκε σε προάστιο της Πέλλας. Το ειδυλλιακό τοπίο με την πλούσια βλάστηση και τις πηγές, αλλά και τα αρχαιολογικά δεδομένα βεβαιώνουν ότι εδώ υπήρχαν ιερά των Νυμφών και των Μουσών. Στις ανασκαφές των «Λουτρών του Μ. Αλεξάνδρου» (δεξαμενή ρωμαϊκού νερόμυλου, που επισκευάστηκε στα μεταγενέστερα χρόνια) βρέθηκαν περίπου 4,5 χιλιάδες αρχαία νομίσματα, κυρίως χάλκινα, μερικά ασημένια και δύο χρυσά, καθώς και νεοελληνικά, που πιστοποιούν ότι στην παρόδια πηγή γινόταν ρίψη νομισμάτων ως ευχή προς το θείο, αλλά και εκπλήρωση επιθυμίας ή απλή διάθεση επιστροφής.

Με βάση τον οπισθότυπο χάλκινου νομίσματος των δυνάρχων του έτους 25/24 π.Χ., όπου παριστάνεται το τείχος με την κεντρική πύλη της πόλης, συνάγεται ότι τότε ολοκληρώθηκε το κτίσιμό της. Στη ρωμαϊκή αποικία εγκαταστάθηκαν βετεράνοι του Αυγούστου, αλλά και πολιτικοί του αντίπαλοι που είχαν υποστηρίξει τον Αντώνιο. Επίσης Έλληνες από την Ιταλία, τους οποίους εκτόπισε για να μοιράσει τις περιουσίες τους στους παλαίμαχους στρατιώτες και στους οπαδούς του. Από τις παραστάσεις των νομισμάτων και τις μαρτυρίες για τις λατρείες της πόλης συνάγεται ότι μαζί με τους παλαίμαχους και τους ιταλιώτες εγκαταστάθηκαν επίσης κάτοικοι της παλιάς πρωτεύουσας, αλλά και της γύρω περιοχής.

Η Πέλλα ήταν η μόνη αποικία της Μακεδονίας που δεν είχε το *Ius Italicum*. Όπως και οι άλλες αποικίες, απέκτησε πολιτικό και οικονομικό χαρακτήρα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν διατήρησε και τη στρατιωτική της σημασία, κυρίως από την αρχή του 2ου αι. μ.Χ., εξαιτίας της επλεγμένης θέσης της πάνω στην Εγνατία οδό. Στα νομίσματα η αποικία ονομαζόταν *Colonia Pellensis* ή *Colonia Iulia Augusta Pellensis* ή *Colonia Pella* ή *Pella*. Έκοψε δικά της νομίσματα στα χρόνια του Αυγούστου και του Τιβερίου, καθώς και από την εποχή του Αδριανού έως και τα χρόνια του Γορδιανού Γ' (117-244 μ.Χ.). Από τα νομίσματα της εποχής του κτίστη της είναι γνωστοί οι πεντετηρικοί δυνάρχοι Nonius και Sulpicius (30/29 π.Χ.), M. Fictorius και M. Septumius (25/24 π.Χ.), C. Herennius και L. Titorius (20/19 π.Χ.), M. Antonius Theophilus και P. Aebutius (15/14 π.Χ.), ενώ επί Τιβερίου (16-20 μ.Χ.) οι C. Baebius

*Λεπτομέρεια μαρμάρινης πλάκας, που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στην παλαιοχριστιανική βασιλική της αποικίας της Πέλλας. Σώζει αποσπάσματα επιγραφών δημόσιου χαρακτήρα (επιστολές και διατάγματα) στην ελληνική και στη λατινική, που αναφέρονται στα προβλήματα που προκαλούσε στην αποικία της Πέλλας το *Cursus Publicus*, δηλαδή η Εγνατία οδός και οι υπηρεσίες της. Μέσα του 4ου αι. μ.Χ.*

Publii f. και L. Rusticelius Basterna. Κατά την περίοδο από τον Αδριανό έως και τον Γορδιανό Γ' στον οπισθότοπο των νομισμάτων της απεικονίζονται ο ποιμενικός θεός Πάνας και η Πέλλα (Τύχη), η προσωποποίηση της αποικίας. Στην πόλη επίσης λατρευόταν ο Δίας Ύψιστος, η Αφροδίτη, η Άρτεμη Αγροτέρα αλλά και άλλες ξένες θεότητες, όπως ο Σάραπις, η Ίσιδα και η Συρία Θεά ή Ατάργατη. Η τελευταία ήταν θεά των νερών, των λιμνών και της θάλασσας, της γονιμότητας και του θανάτου, καταγόταν από τη Βαμβύκη της Συρίας και παριστανόταν άλλοτε πάνω σε κήτος και άλλοτε με ψαρίσιο το κάτω μέρος του σώματός της. Η λατρεία της ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην περιοχή της Βοττιαίας, όπως μαρτυρείται από τα αρχαιολογικά δεδομένα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και τις πηγές (Λουκιανός, *Λούκιος ἢ Ὅνος*, 35-41· Απουλήιος, *Metamorphoses*, 8, 24-30).

Επίσης θερμή λατρεία στην πόλη είχε ο Ασκληπιός. Όπως μας διηγείται ο Λουκιανός (*Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδομάντις*, 7 κ.ε.), ο Αλέξανδρος ο Αβωντειχίτης, αφού γνώρισε μια πλούσια γυναίκα από την Πέλλα, ξεκίνησε από τη Βιθυνία μαζί με έναν συνέταιρό του, τον Κοκκονά, χοροδιδάσκαλο στο επάγγελμα από το Βυζάντιο, και έφτασε στην αποικία της Πέλλας, όπου αγόρασε για λίγους οβολούς ένα μεγάλο ήμερο φίδι και το πήρε μαζί του. Αργότερα τον δράκοντα αυτόν τον ονόμασε Γλύκωνα, «*νέον Ἀλέξανδρον*» ή «*Πελλαῖον Ασκληπιόν*» και αφού του πρόσθεσε ανθρωπόμορφο πρόσωπο από ύφασμα, μαλλιά και γλώσσα, τον επεδείκνυε ως γιο του θεραπευτή θεού Ασκληπιού μέσα σε ειδικά κατασκευασμένο οικίσκο στο ιερό του, που ίδρυσε στην πατρίδα του Αβώνου Τείχος στην Παφλαγονία του Πόντου. Ο Αλέξανδρος σε μια εποχή γενικής ανασφάλειας με πολέμους και λοιμούς (150-170 μ.Χ.), βρήκε τόσο μεγάλη απήχηση ως θαυματοποιός και προφήτης του Ασκληπιού και του γιου του Ποδαλείριου, εξαπατώντας με ένα επιτελείο συνεργών και βοηθών τους σύγχρονους του θρησκόληπτους, δίνοντας απαντήσεις με αμοιβή σε περισσότερους από 70-80 χιλιάδες πιστούς το χρόνο, ώστε σύντομα έγινε πάμπλουτος και τόσο ισχυρός, που καταφερόταν εναντίον των αντιπάλων του, των επικούρειων φιλοσόφων και των χριστιανών. Η διήγηση του Λουκιανού (μέσα 2ου αι. μ.Χ.) για την άφιξη του ψευδοϊατρού Αλέξανδρου στην Πέλλα, προκειμένου να προμηθευτεί έναν από τους «*δράκοντας παμμεγέθεις, ἡμέρους πάνυ καὶ τιθασούς, ὡς καὶ ὑπὸ γυναικῶν τρέφεσθαι καὶ παιδίους συγκαθεύδειν καὶ πατουμένους ἀνέχεσθαι καὶ θλιβομένους μὴ ἀγανακτεῖν καὶ γάλα πίνειν ἀπὸ θηλῆς κατὰ ταῦτά τοῖς βρέφεσιν*» (*Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδομάντις*, 7), δεν ήταν καθόλου τυχαία. Όπως απέδειξαν οι ανασκαφικές έρευνες, στο ΝΔ τμήμα της ελληνιστικής Πέλλας υπήρχε μεγάλο ιερό του Ασκληπιού και του Δάρρωνα, τοπικού θεραπευτή δαίμονα. Η λατρεία αυτή των παραπάνω θεοτήτων στο συγκεκριμένο ιερό ή σε κάποιο άλλο στην ίδια την αποικία, όπου σημαντικό ρόλο έπαιζε το φίδι, το ιερό ζώο του Ασκληπιού, συνεχίστηκε και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια.

Η αποικία δεν γνώρισε ιδιαίτερη ακμή σαν τις άλλες αποικίες της Μακεδονίας Δίον και Φίλιπποι, όπως επιβεβαιώνεται και από τον Λουκιανό, που αναφέρει ότι η Πέλλα είχε λίγους κατοίκους. Επειδή στο οδοπορικό *Itinerarium Antonini* (330, 6. 284-305 μ.Χ.) η αποικία σημειώνεται με το όνομα Διοκλητιανούπολη, πιθανολογείται ότι μετά τις επιδρομές των Γότθων (268 π.Χ.), στο πλαίσιο της αποκατάστασης και ανανέωσης του ρωμαϊκού κράτους από τον Διοκλητιανό, ανοικοδομήθηκε και πήρε το όνομα του νέου κτίστη της. Το όνομα αυτό για μερικά χρόνια αναφερόταν παράλληλα με το παλαιό, εφόσον και σε δύο μεταγενέστερα οδοπορικά σημειώνεται ως ένας από τους σταθμούς της Εγνατίας οδού με το όνομα «*civitas Pelli (ή Polli), unde fuit Alexander Magnus Macedo*». Η Εγνατία οδός διέσχιζε την αποικία, όπως και στην περίπτωση των Φιλιππών, γι' αυτό και ένας μιλιοδείκτης στη λατινική με ανάθεση στον αυτοκράτορα Αδριανό (127 μ.Χ.) βρέθηκε στα δυτικά των «*Λουτρών*», όπου ενδεχομένως θα υπήρχε σταθμός (*mansio*). Δεν είναι γνωστό το ακριβές σχήμα και η έκταση της πόλης. Δοκιμαστικές τομές που έγιναν το 1987

στα βόρεια των «Λουτρών», έφεραν στο φως λείψανα κτιρίων των ρωμαϊκών, των παλαιοχριστιανικών και των βυζαντινών χρόνων. Η ανασκαφική έρευνα του 1995 έφερε στο φως το ΒΔ τμήμα της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής πόλης με την οχύρωσή της (τείχος με πύλη και τρεις πύργους). Στις ανώτερες επιχώσεις, πάνω από το στρώμα καταστροφής της παλαιοχριστιανικής πόλης, ήρθαν στο φως τάφοι υστεροβυζαντινού νεκροταφείου και μικρή μονόκογχη κοιμητηριακή εκκλησία. Σε διερευνητική τομή, που έγινε στα Β.ΒΔ των «Λουτρών», εντοπίστηκαν τοίχοι κτιρίου κατασκευασμένοι από αρχιτεκτονικό υλικό προγενέστερων οικοδομημάτων, όπως μιας μεγάλης μαρμάρινης θόλου με κορινθιακούς κίονες, κτίσμα αυτοκρατορικής ή άλλης επίσημης λατρείας, που αρχικά θα ήταν ιδρυμένη στο Forum της αποικίας. Προφανώς εδώ θα ήταν κτισμένα και τα δημόσια κτίρια της αποικίας με διοικητικό χαρακτήρα, όπως το βουλευτήριο, η βιβλιοθήκη, το αγορανομείο, το γραμματοφυλάκιο, καθώς και διάφορα ιερά, π.χ. το καπιτώλιο με τη λατρεία του Juppiter Optimus Maximus και των άλλων επίσημων θεοτήτων. Στη μνημειακή επισκοπική βασιλική, που ήρθε στο φως στην περιοχή του Forum, βρέθηκε εντοιχισμένο αρχιτεκτονικό υλικό κτιρίων της ελληνιστικής Πέλλας και της ρωμαϊκής πόλης. Στο βόρειο κλίτος της βασιλικής βρέθηκαν επίσης θραύσματα μαρμάρινου επιτύμβιου λιονταριού φυσικού μεγέθους (325/300 π.Χ.), μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου των υστεροκλασικών χρόνων, καθώς και τμήμα της ανώτερης βαθμίδας τιμητικού βάνου από λίθο Κύρρου, που έστησε η πόλη της Πέλλας κατά την περίοδο 285/281 π.Χ., για να τιμήσει τον ευεργέτη της Βίθου Κλέωνος, έμπορο φίλο του βασιλιά Λυσιμάχου. Βρέθηκαν επίσης τμήματα μαρμάρινων λιθοπλίνθων, που φέρουν αποσπάσματα λατινικών επιγραφών των υστερορωμαϊκών χρόνων. Μία από αυτές, η οποία αρχικά ήταν εντοιχισμένη στο βουλευτήριο της αποικίας, σώζει επιγραφές δημόσιου χαρακτήρα (διατάγματα και επιστολές) στην ελληνική και στη λατινική, οι οποίες αναφέρονται στα προβλήματα που προκαλούσε στην αποικία το Cursus Publicus, δηλαδή η Εγνατία οδός και οι υπηρεσίες της, στα χρόνια του Κωνσταντίου Β' (γύρω στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.).

Από την αποικία προέρχονται τιμητικό βάνο προς τιμήν του Σεπτιμίου Σεβήρου, διάφορα μαρμάρινα επιτύμβια μνημεία, όπως ανάγλυφα σε κυκλικό πλαίσιο (εικόνες ένοπλοι ή clipeatae imagines), επιτύμβιες ενεπίγραφες πλάκες (ορισμένες δίγλωσσες, δηλ. γραμμένες στη λατινική και στην ελληνική λόγω της ιταλιωτικής καταγωγής των κατόχων τους) ενσωματωμένες σε ταφικά κτίρια, όπως του Αθηνόδωρου Λέοντος, του Γάιου Φικτώριου, της Αρτεμισίας, της Μαρκίας, της Ινγένουας, δούλης του Ουηρατίου Καμερίνου, επιτύμβιες στήλες, όπως της Ευπορίας, της κόρης του Πυλάδη, του γιατρού Αλεξάνδρου, ανάγλυφες στήλες με παράσταση του ήρωα ιππέα κ.ά.

Δεν είναι γνωστό το territorium της αποικίας, ούτε αν σε αυτό εντάχθηκαν οι χώρες των γειτονικών πόλεων, όπως των Ιχνών, της Αταλάντης και της Τύρισσας.

Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος της αποικίας της Πέλλας επί Γορδιανού Γ'. Παριστάνεται η ένθρονη προς τα αριστερά προσωποποίηση της πόλης, η Τύχη. Γύρω της επιγραφή με το όνομα της πόλης: COL(ONIA) IULI(A) AUG(USTA) PELLA.

Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος της αποικίας της Πέλλας επί Αδριανού. Παριστάνεται ο ποιμενικός θεός Πάνας, καθιστός σε βράχο προς τα αριστερά, που έχει το δεξιό του χέρι πάνω από την κεφαλή, ενώ το αριστερό είναι ακουμπισμένο στο έμβλημά του, τη σύριγγα, που με τη σειρά της στηρίζεται στο βράχο. Γύρω του επιγραφή με το όνομα της πόλης: COL(ONIA) IULI(A) AUG(USTA) PELLA.

Μαρμάρινο ανάγλυφο σε σχήμα κόγχης με παράσταση τριών Νυμφών, που κρατούν οινόχρη. Βρέθηκε στα λεγόμενα «Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου» στη Νέα Πέλλα, όπου υπήρχε ιερό των Νυμφών. Υστεροελληνιστικών χρόνων.

Πάντως σε μια περίμετρο 10 χλμ. εντοπίστηκαν κώμες και αγροικίες, κοντά στους σύγχρονους οικισμούς της Παλαιάς Πέλλας, της Νέας Πέλλας, της Ραχώνας, της Αγροσουκιάς, του Αρχοντικού, του Δαμιανού, του Πενταπλάτανου, της Παραλίμνης και των Γιαννιτσών, από όπου προέρχονται διάφορα επιτύμβια και αναθηματικά μνημεία. Από οικισμό στη θέση «Κρεβάτια», στην πεδιάδα των Γιαννιτσών, προέρχεται επιτύμβια ανάγλυφη στήλη του Τ(ίτου) Ποπλίκιου Σεβήρου, μαρμάρινος αναθηματικός αετός του Διός Υψίστου και μαρμάρινη πλάκα με την απελευθερωτική επιγραφή στη Συρία Θεά Παρθένο Γυρβιάτισσα, δηλαδή την Ατάργατη που έφερε την τοπική προσωνυμία Γυρβιάτισσα. Από το Αρχοντικό και την Αγροσουκιά προέρχονται ευάριθμα επιτύμβια μνημεία, ενώ στο ιερό του Διός Υψίστου, που υπήρχε στην τελευταία κώμη, βρέθηκε ένας μαρμάρινος ανάγλυφος ενεπίγραφος αετός, ανάθημα του Ευφρά, οικονομικού διαχειριστή της αγροικίας της Αιλίας Σαβίννης.

Το νεκροταφείο της Ρωμαϊκής Πέλλας

Οι περισσότεροι από τους πεντακόσιους λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς ή κιβωτιόσχημους τάφους που ερευνήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες με την ευκαιρία δημόσιων έργων, περιείχαν καύσεις και ενταφιασμούς, ενώ μετά τον 2ο αι. μ.Χ. μόνο ενταφιασμούς. Οι τάφοι ανήκουν, όπως προαναφέρθηκε, στο δυτικό νεκροταφείο της εγκατάστασης των ρωμαϊκών χρόνων, που δημιουργήθηκε στο νοτιότερο τμήμα της ελληνιστικής Πέλλας. Επίσης θα μπορούσαν να ανήκουν και στους κατοίκους της ίδιας της αποικίας. Περιείχαν πολλά και ποικίλα κτερίσματα, όπως ασημένια και χάλκινα νομίσματα, καθώς και χρυσές δανάκες ως χαρώνειους οβολούς. Χρυσά, αργυρά και χάλκινα σφραγιστικά ή ενεπίγραφα και μη δακτυλίδια. Χρυσά ενώτια και χρυσές αλυσίδες. Χρυσά, αργυρά, χάλκινα ή από άλλα υλικά (πολύτιμους λίθους, γυαλί, φαγεντιανή κτλ.) περιαιπτα και περιδέραια. Αργυρές, χάλκινες ή σιδερένιες πόρπες και περόνες. Ξύλινες πυξιδίσκες-κοσμηματοθήκες με μεταλλικά προσαρτήματα, χάλκινες και οστέινες κυλινδρικές πυξιδίσκες καλλωπισμού, χάλκινα, σιδερένια και οστέινα εργαλεία καλλωπισμού, όπως και μαρμάρινα ή λίθινα πλακίδια καλλωπισμού, αργυρά, χάλκινα ή χάλκινα επάργυρα κάτοπτρα, μεταλλικά εξαρτήματα ζωνών, χάλκινες βελόνες, σιδερένια μαχαίρια, σιδερένιες και χάλκινες σπλεγγίδες, χάλκινα ιατρικά εργαλεία, χάλκινοι κωδωνίσκοι, οστέινοι κύβοι, γυάλινοι πεσσοί (πίονια), πήλινα και οστέινα σφοντύλια, πήλινα παιδικά παιχνίδια (άλογα με αναβάτη και τέσσερις τροχούς, πλαταγές σε σχήμα λαγού ή γυμνής ξαπλωμένης νεανικής μορφής), πήλινα ειδώλια ζώων, καθώς και ανδρικών και γυναικείων μορφών. Μεγάλη είναι η ποικιλία των τύπων των πήλινων ειδωλίων του Έρωτα και της Αφροδίτης, όπως και των πήλινων αγγείων (αμφορέων, οιοχοών, πρόχων, αρυτήρων, μονόχυτρων, χυτριδίων, άωτων και μόνωτων κυπέλλων, σκύφων, σκυφιδίων, πινακίων, λεκανών, μυροδοχείων, λυχναριών, μελανοδοχείων, φιαλών και ασκών). Οι τύποι των λυχναριών είναι πολλοί, ενώ η προέλευσή τους ευρεία. Μεγάλος αριθμός δεν φέρει διακόσμηση, ενώ πολλά διακοσμούνται με ανάγλυφα φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Οι δίσκοι αρκετών λυχναριών διακοσμούνται με ανάγλυφες παραστάσεις ζώων (λιονταριού, κάπρου, αρκούδας, σκύλου), θεοτήτων (Ηλιου, Σάραπι) ή συμβόλων τους (πλοιαρίου Ίσιδας, γλαύκας με στεφάνι ελιάς, αετού, βούκρανου, γοργόνειου), καθώς και με σκηνές από τον δημόσιο (μονομάχου) και τον ιδιωτικό βίο (ερωτικής σκηνής). Ωραία δείγματα υαλουργικής τέχνης βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους, παρουσιάζοντας μεγάλη ποικιλία στο σχηματολόγιο, στα μεγέθη, στη χρωματική κλίμακα και στη διακόσμησή τους. Τα χάλκινα αγγεία είναι σπάνια (αρύβαλλοι, ληκύθιο και φιάλη), όπως και τα σιδερένια (πρόχους και λυχνάρι).

Δύο ακέραια και ένα αποσπασματικό μαρμάρινα επιτύμβια ανάγλυφα σε κυκλικό πλαίσιο (εικόνες ένοπλοι ή *clipeatae imagines*) των ρωμαϊκών χρόνων. Προέρχονται από τη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας και τη χώρα της. Αριστερά πάνω: Προτομές (ως αποτμήματα ανδριάντων) ενός άνδρα με χιτώνα και ιμάτιο και μιας γυναίκας με χιτώνα και ιμάτιο, που καλύπτει και την κεφαλή. Αριστερά κάτω: Προτομή νέου. Δεξιά: Σώζεται τμήμα του πλαισίου και η κεφαλή γυναικείας προτομής που καλύπτεται με ιμάτιο.

Το ανώτερο τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης επιτύμβιας αετωματικής στήλης των ρωμαϊκών χρόνων, όπου σώζονται η κεφαλή μιας γυναίκας στα αριστερά, ενός άνδρα στα δεξιά και ενός νέου στο μέσο, μελών της ίδιας οικογένειας. Βρέθηκε στη Χαλκηδόνα Θεσσαλονίκης, όπου υπήρχε οικισμός ενταγμένος στην αποικία της Πέλλας.

Μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη επιτύμβια αετωματική στήλη. Η χαραγμένη στο αέτωμά της επιγραφή αναφέρει ότι στήθηκε το έτος 182 (μακεδονική χρονολογία, δηλαδή το 34 μ.Χ.) στον τάφο της Ευπορίας από την Πίστη, τη μητέρα της, και τον Εύνομο, τον άνδρα της. Παριστάνονται τρεις όρθιες κατενώπιον μορφές, ενός άνδρα στο μέσο με χιτώνα και ιμάτιο, καθώς και δύο γυναικών με χιτώνα και ιμάτιο στα άκρα. Ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα στα δεξιά, παριστάνεται σε δεύτερο επίπεδο η προτομή γυμνού νέου (του Ζώσιμου).

Τέσσερα πήλινα αγγεία (ασκός, δύο σκύφοι και άωτο ενεπίγραφο κύπελλο)
από τάφους της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

ΣΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 292:

Χρυσά κοσμήματα (αλυσίδα, έξι κρικόσχημα ενώτια
και δακτυλίδι που φέρει στο δακτυλιόλιθο εσώγλυφη
παράσταση όρθιας μυθικής ανδρικής μορφής).
Από τάφους της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

ΣΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 293:

Σφραγίδα-βαλόλιθος με παράσταση του Ερμή,
του θεού του εμπορίου, που στεφανώνει
την αιγυπτιακή θεά Ίσιδα Εύπλοια-Πελαγία.
Από τάφο της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

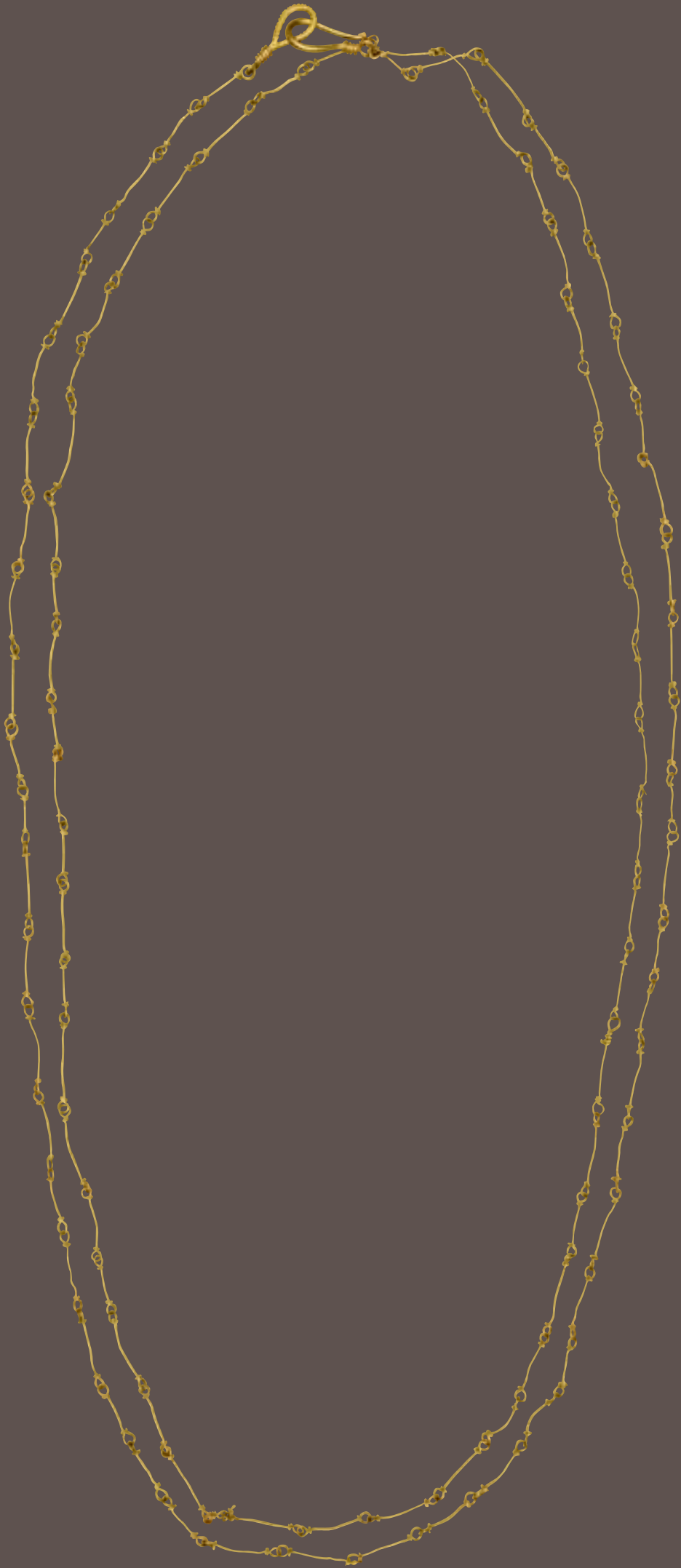

*Τρία γυάλινα πολύχρωμα ατιόσχημα μυροδοχεία
και ένα άωτο κύπελλο από ανοικτό πράσινο γυαλί,
το σώμα του οποίου διακοσμείται με εξελκισμούς,
που συνηθίζονται στα αγγεία του 3ου αι. μ.Χ.
Από τάφους της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.*

Πάνω και δεξιά: Δύο πήλινα ειδώλια όρθιας ημίγυμνης Αφροδίτης.

Κάτω αριστερά: Πήλινο ειδώλιο νέου που παίζει με πουλί.
Από τάφος της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

Τρία πήλινα ειδώλια από τάφους της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

Πάνω: Ένοπλη σχηματοποιημένη μορφή πάνω σε άλογο με οπές για τέσσερις τροχούς (παιδικό παιχνίδι).

Κάτω αριστερά: Καθιστός σε βωμό ηθοποιός (δούλος), της Νέας Κωμωδίας.

Κάτω δεξιά: Έρωτας.

Χρυσά κοσμήματα από τάφους της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας. Πάνω: Ζεύγος ενωτίων.
 Κάτω: Τέσσερα δακτυλίδια. Το πάνω δεξιά φέρει σκούρο ημιπολύτιμο λίθο και στεφάνι δάφνης, αποδοσμένο με λευκή λάστα.
 Το κάτω αριστερά φέρει εγχάρακτη επιγραφή με το όνομα της κατόχου ΧΡΗΣΤΗΣ.

Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης Αναδομένης, που παριστάνεται γυμνή με πρόσθετο μικρό δελφίνι στον δεξιό της ώμο.
 Από τάφο της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΟΡΜΗΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΣΤΗ ΓΗ ΤΟΥ ΛΟΥΔΙΑ, την «*εὐίππον χώραν*» στην οποία ο πατέρας ποταμός σύμφωνα με τις *Βάκχες* του Ευριπίδη χαρίζει την ευδαιμονία, στην πολυθρέμματη Βοττιαία, και πάνω στον πανάρχαιο οδικό άξονα που συνδέει την Ανατολή με τη Δύση (μεταγενέστερα Εγνατία οδός), βρίσκεται ο αρχαίος οικισμός του Αρχοντικού, 4,5 χλμ. ΒΔ της Πέλλας. Ο οικισμός με τα νεκροταφεία του, όπως αποδεικνύεται από τα έως τώρα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας σε πλειάδα αρχαίων εγκαταστάσεων, υπήρξε ο προκάτοχος της Πέλλας, της δεύτερης πρωτεύουσας των Μακεδόνων. Παρουσιάζει τη γνωστή σε όλη τη μακεδονική πεδιάδα εικόνα των παλαιών οικισμών, που αναδεικνύονταν πάνω σε χαμηλούς λόφους στην άκρη των ορεινών πρόβουνων και ήλεγχαν εκτεταμένες εκτάσεις. Στο Νότο υψώνεται η προϊστορική τούμπα, μπροστά από την οποία απλώνονται οι τράπεζες της Εποχής του Σιδήρου και των ιστορικών χρόνων. Ουσιαστικά η τούμπα και η ανώτερη τράπεζα υπήρξαν η ακρόπολη του οικισμού σε όλες τις εποχές, καθώς ο οικισμός εκτείνεται και στη γύρω περιοχή.

Παρόλο που ο οικισμός δεσπόζει στο χώρο, ελάχιστα προσείλκυσε το ενδιαφέρον των ξένων περιηγητών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα και ο εντοπισμός του καθυστέρησε έως το 1980. Έκτοτε καταβλήθηκε συνεχής προσπάθεια και πραγματοποιήθηκαν μία σειρά από ενέργειες, ώστε να περιέλθει ο χώρος στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και να προετοιμαστεί η συστηματική ανασκαφή του, που ξεκίνησε το 1992.

Από την επιφανειακή έρευνα ήταν γνωστό ότι η κατοίκηση στον οικισμό ξεκινά από την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο. Με την ανασκαφή του Προϊστορικού Τομέα του Α.Π.Θ. στην τούμπα, εκτός από την έρευνα της στρωματογραφίας σε όλες τις προϊστορικές περιόδους, αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλαγιά της φάσεις κατοίκησης της Εποχής του Χαλκού. Τα σημαντικότερα λείψανα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (2300-1900 π.Χ.) ανήκουν σε όμορα πασσαλόπηκτα οικήματα, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν σε συστάδες πήλινες κατασκευές (φούρνοι, πλατφόρμες, στροί κτλ.) μαζί με την οικοσκευή, δηλαδή αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη, αγγεία καλής ποιότητας και εργαλεία, που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων τους (φωτισμό, θέρμανση, μαγείρεμα, αποθήκευση).

Με την ανασκαφή από την ΙΖ' ΕΠΚΑ, έκτασης 400 τ.μ. στο κέντρο της επίπεδης τράπεζας το 1992-1998, καθώς και περιορισμένων δοκιμαστικών τομών στην περιφέρειά της, τα κτιριακά λείψανα που ήρθαν στο φως χρονολογούνται από την Ύστερη Εποχή του Σιδήρου (τέλος 8ου - 7ος αι. π.Χ.) έως και τα υστεροβυζαντινά χρόνια. Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Εποχής του Σιδήρου παρατηρούνται παράλληλοι τοίχοι ικανού ύψους με σταθερό προσανατολισμό στους γεωγραφικούς άξονες. Οι χώροι που διαμορφώνονται έχουν επίσης σταθερές αναλογίες, δεν στάθηκε όμως ακόμη δυνατόν, λόγω διακοπής της έρευνας, να αποκατασταθούν κατόψεις οικοδομη-

Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο: λεπτομέρεια από το χρυσό επιστήθιο έλασμα του δερμάτινου θώρακα του πολεμιστή του τάφου 194. Το έλασμα εικονίζεται ολόκληρο στη σ. 307, πάνω.

Αεροφωτογραφία του αρχαίου οικισμού του Αρχοντικού Πέλλας.

μάτων. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή και πηλόχωμα έως κάποιο ύψος, στη συνέχεια φέρουν πηλώδη επίστρωση για συνοχή με τα πλιθιά της ανωδομής. Στο εσωτερικό των χώρων τα δάπεδα είναι πηλόχριστα και κάτω από αυτά υπάρχουν διανοιγμένοι στο βράχο αποθηκευτικοί χώροι. Στο κέντρο περίπου του ανασκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε και κτιστή ωειδής κατασκευή, της οποίας η μορφή συγγενεύει με τους κεραμικούς κλιβάνους. Από τα βαθύτερα σημεία των τομών προέρχονται αγγεία εισαγωγής, στα οποία και στηρίζεται η χρονολόγηση του συνόλου από το τέλος των γεωμετρικών χρόνων και μετά. Από το εσωτερικό των χώρων συγκεντρώθηκε ακόμα μεγάλος αριθμός αγγείων χαρακτηριστικής για όλο τον μακεδονικό χώρο κεραμικής (ασημίζουσα, χρυσιζουσα και γενικότερα ύστερη αμαυρόχρωμη), με κατάγραφο από διακοσμητικά μοτίβα την επιφάνειά της. Τα αγγεία εισαγωγής (αττικοί αμφορείς τύπου SOS, χιακοί αμφορείς και άλλων προελεύσεων, τμήματα άλλων αττικών και κορινθιακών αγγείων) πιστοποιούν επίσης ότι ο οικισμός ήταν ανοικτός στις εμπορικές ανταλλαγές. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και η μικροτεχνία καθώς, εκτός από τα χάλκινα μακεδονικά κοσμήματα, έχει βρεθεί αιγυπτιακό περιαιπτο γερακιού από φαγεντιανή, προσωποποίηση του θεού Ώρου.

Στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια με βάση τα νομίσματα και την κεραμική χρονολογείται τμήμα κατοικίας, που κατασκευάστηκε πάνω στις προγενέστερες οικοδομικές φάσεις στο κέντρο της τράπεζας. Για την ίδια όμως ιστορική περίοδο πιο σημαντική υπήρξε η αποκάλυψη τμημάτων οχύρωσης, που αποδεικνύουν ότι παράλληλα με την πρωτεύουσα Πέλλα ο αρχαίος οικισμός του Αρχοντικού εξακολουθούσε να λειτουργεί ως ένα από τα σημαντικά και οργανωμένα καταφύγια της ύπαιθρης χώρας της. Τα τμήματα του τείχους στην περιφέρεια της τράπεζας, καθώς και του διατειχίσματος στη βόρεια βάση της τούμπας, είναι κτισμένα και με υλικά σε δεύτερη χρήση, από τα οποία προκύπτει ότι η ανέγερσή τους σχετίζεται με τις επιδρομές των Γαλατών από το 279 π.Χ., και ότι στόχο είχε να βοηθήσει τους κατοίκους του οικισμού να γλιτώσουν από τους μη γνωρίζοντες την πολιορκητική τέχνη βαρβάρους.

Η γνώση μας για τον οικισμό διευρύνεται από τις παραδόσεις και τις περισυλλογές αρχαιοτήτων, καθώς και από τις σωστικές ή δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στα νεκροταφεία του, το ανατολικό, το νοτιοδυτικό και κυρίως το δυτικό κατά την περίοδο 2000-2010. Με την εκτενέστερη παρουσίαση του δυτικού νεκροταφείου που ακολουθεί, ειδικότερα για το διάστημα των αρχαϊκών χρόνων, αποκαλύπτεται μια συνολική εικόνα της κοινωνίας των μακεδόνων πολεμιστών, που ήδη από τον 7ο αι. είχαν εγκατασταθεί και είχαν μετατρέψει το Αρχοντικό όχι μόνο σε ορμητήριο της περαιτέρω εξάπλωσης του μακεδονικού βασιλείου, αλλά και σε σημαντικό κέντρο ανταλλαγών εμπορικών προϊόντων από την ανατολική Μεσόγειο. Από τα νεκροταφεία προέρχονται ακόμη ταφικά μνημεία, όπως μια μαρμάρινη σφίγγα από ταφικό θρόνο των αυστηρορρυθμικών χρόνων και ένας μαρμάρινος επιτύμβιος πεσσός της Μαμάλας, της κόρης του Ευκολίνου και γυναίκας του Διόδωρου, του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

Στο ΝΔ νεκροταφείο του οικισμού ήρθε στο φως ένας μοναδικός τύμβος (διαμ. 50 μ.) με λίθινη κυκλική κρηπίδα (περιμέτρου 314 μ. και ύψ. 2,80 μ.), που στον τέταρτο δόμο της, κάτω από τον καταληπτήρα, έφερε κατά αποστάσεις ανάγλυφες μακεδονικές ασπίδες (διαμ. 0,62 μ.). Στο ανατολικό τμήμα της κρηπίδας επικλινής δρόμος (μήκ. 10 μ.) με λίθινους αναλημματικούς τοίχους οδηγεί σε έναν ενδιάμεσο χώρο (3,50 × 4,25 μ.) και στη συνέχεια σε βαθύτερο όρυγμα (4,70 × 7,80 μ.), που ως προορισμό είχε τον εγκιβωτισμό διθάλαμου μακεδονικού τάφου. Οι λιθοξοϊκές εργασίες στην κρηπίδα δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, ο σχεδιαζόμενος τάφος δεν οικοδομήθηκε και ο τύμβος δεν ανυψώθηκε περαιτέρω. Το μνημείο προοριζόταν για κάποιο εταίρο, αξιωματούχο της μακεδονικής φάλαγγας ή ενός ειδικού σώματος του πεζικού, όπως π.χ. του βασιλικού αγήματος των υπασπιστών. Ένας ακόμα τύμβος (διαμ. 100 μ. και ύψ. 3 μ.) με μακρύ δρόμο που οδηγούσε σε όρυγμα (8 × 9,30 μ.), το οποίο προοριζόταν για τον εγκιβωτισμό διθάλαμου μακεδονικού τάφου, εντοπίστηκε βόρεια της «Βασιλικής οδού», σε ράχη χαμηλού λόφου στη θέση «Ακρίτσα», 2,10 χλμ. Ν.ΝΔ. από τον οικισμό του Αρχοντικού. Τα παραπάνω μνημεία παρέμειναν ημιτελή, εξαιτίας των συννεπειών των προαναφερθεισών γαλατικών επιδρομών.

Οι έως τώρα έρευνες στον αρχαίο οικισμό του Αρχοντικού και στα νεκροταφεία του πιστοποιούν τη σημασία του ως κυρίαρχου αστικού κέντρου, σε θέση στρατηγική που ήλεγχε μια ευρεία εύφορη περιοχή, ώστε να εξασφαλίζεται η επάρκεια τροφοδοσίας του πληθυσμού και η δυνατότητα εξαγωγικού εμπορίου. Ενδεχομένως πρόκειται για την Τύρρισα, που αναφέρεται από τον Τίτο Λίβιο (IV, 34) ως πόλη ανάμεσα στην Πέλλα και στην Κύρρο, ενώ από τον γεωγράφο Κλαύδιο Πτολεμαίο (III, 12, 36) μετά την Ευρωπό.

Μαρμάρινη κεφαλή κρανοφόρου πολεμιστή με «σκοπάδεια» έκφραση από ανάγλυφη επιτύμβια στήλη των υστεροκλασικών χρόνων. Εντοιχίστηκε στο διατείχισμα του οικισμού στην περίοδο των γαλατικών επιδρομών.

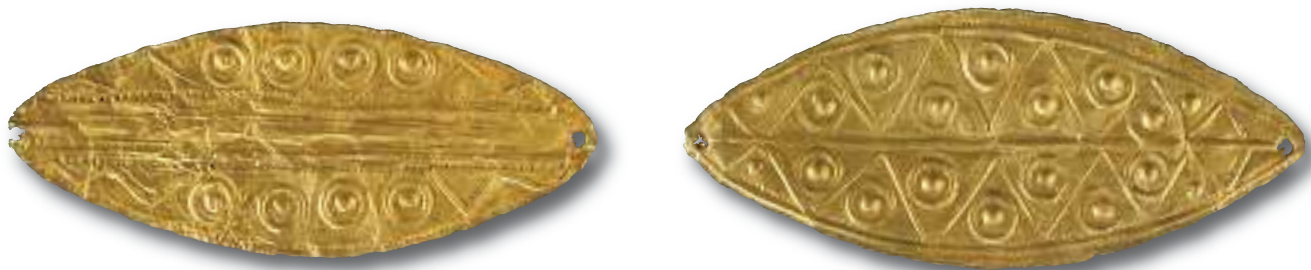
Ιερακόμορφο περιάλπτο από κωανή φαγεντιανή, σύμβολο του αιγυπτιακού θεού Ώρον. Από την τράπεζα του οικισμού. 6ος αι. π.Χ.

ΟΙ ΧΡΥΣΟΦΟΡΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ

ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΑ του αρχαίου οικισμού του Αρχοντικού κατά το χρονικό διάστημα 1992-1998 ακολούθησε από το 2000 η σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του, που αποδείχθηκε ότι είναι το μεγαλύτερο και το σημαντικότερο από τα υπόλοιπα. Βρίσκεται στα δυτικά του οικισμού, σε απόσταση 1 χλμ., και υπολογίστηκε ότι καταλαμβάνει έκταση 200 στρεμμάτων, τόσο στο «Λόφο 69», όσο και στις ανατολικές υπώρειες του δυτικότερου, ψηλότερου λόφου. Οι ταφές που ερευνήθηκαν κατά την περίοδο 2000-2010 σε έκταση έντεκα στρεμμάτων ανέρχονται στις 1.001. Από αυτές οι 260 είναι της Ύστερης Εποχής του Σιδήρου, οι 474 των αρχαϊκών χρόνων, οι 261 των κλασικών και των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων, ενώ άλλες 6 θεωρούνται αδιάγνωστες.

Οι ταφές της Ύστερης Εποχής του Σιδήρου (β' μισό του 7ου αι. - 580 π.Χ.)

Οι καύσεις σε πήλινα αγγεία (*έγχυτρισμοί*), οι ανακομιδές και οι διπλοί ενταφιασμοί συναντώνται σπάνια. Κυριαρχούν οι εκτάδην ενταφιασμοί σε λακκοειδείς και σπανιότερα σε κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους με ποικίλο προσανατολισμό. Οι ταφές σε ποσοστό 16% είναι ακτέριστες, ενώ οι υπόλοιπες στην πλειονότητά τους συνοδεύονται από μεταλλικά κοσμήματα, σιδερένια μαχαίρια και πήλινα αγγεία (φιαλόσχημα, κανθαρόσχημα, κανθαροειδείς κοτύλες, κύπελλα, πρόχοι, σκύφοι και σπανιότερα υδρίσκες, αμφορίσκοι, οινοχοϊσκες, πιθοειδή και θήλαστρα), που τοποθετούνται δίπλα στα πόδια ή στο κεφάλι. Επικρατεί σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα η εγχώρια άβαφη κεραμική, η οποία είναι δύσκολο να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Αντίθετα, λιγοστά είναι τα συνοδευτικά αγγεία στους τάφους με αυλακωτή, εγχάρακτη ή γραπτή γεωμετρική διακόσμηση. Ο διαχωρισμός των φύλων από τα κτερίσματα ή τον προσανατολισμό δεν είναι συνήθως εφικτός. Κάποιες ανδρικές ταφές διακρίνονται από τα λίθινα ακόνια, τα σιδερένια όπλα (ξίφη, αιχμές δοράτων και μαχαίριδια) και τα μεταλλικά κοσμήματα (δακτυλίδια, περόνες κ.ά.). Οι ταφές γυναικών διακρίνονται από τα πήλινα σφοντύλια και τις χάλκινες βελόνες, που δείχνουν τις κύριες ενασχολήσεις τους, όταν βρίσκονταν στη ζωή. Ορισμένες από αυτές συνοδεύονται από περιδέραια από κεχριμπαρένιες, γυάλινες, λίθινες ή φαγεντιανές ψήφους, καθώς και χρυσά (επιστόμια, ενώτια, σφηκωτήρες, περιάπτα, ψήφοι), χάλκινα (σπειροειδείς σωληνίσκοι-«σύριγγες», σφηκωτήρες, ενώτια, περιάπτα, ψήφοι, περιλαιμία, περόνες, οκτώσχημες πόρπες, ομφάλια, βραχιόλια, δακτυλίδια κ.ά.) και σιδερένια κοσμήματα (περόνες, δακτυλίδια κ.ά.), που επίσης δεν αποτελούν ακριβή χρονολογικά τεκμήρια.

*Χρυσά επιστόμια με έκτυπη γεωμετρική διακόσμηση από δύο ενταφιασμούς κοριτσιών.
Ύστερη Εποχή του Σιδήρου (ύστερος 7ος - αρχές του 6ου αι. π.Χ.).*

Χάλκινα βραχιόλια με γεωμετρική διακόσμηση από δύο ενταφιασμούς κοριτσιών. Ύστερη Εποχή του Σιδήρου (ύστερος 7ος - αρχές του 6ου αι. π.Χ.).

Έξι πήλινα αγγεία από λακκοειδείς τάφους της Ύστερης Εποχής του Σιδήρου (β' μισό του 7ου - 580 π.Χ.). Δύο μόνωτα καθαρόσχημα, δύο δίωτα φιαλόσχημα, οπισθότημητη πρόχους και δίωτη καθαροειδής κοτόλη.

Ο πλούσια κτερισμένος πολεμιστής του τάφου 443.

Ο πλούσια κτερισμένος πολεμιστής του τάφου 131.

Οι ταφές των αρχαϊκών χρόνων (580-480 π.Χ.)

Μια σαφή εικόνα της ακμάζουσας κατά την εποχή αυτή κοινωνίας του Αρχοντικού προσφέρουν οι 223 ανδρικές, 213 γυναικείες και 38 αδιάγνωστες ως προς το φύλο ταφές των αρχαϊκών χρόνων. Νέα ταφικά έθιμα εμφανίζονται από την αρχή αυτής της εποχής. Στην πλειονότητά τους είναι ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους, ενώ οι καύσεις συναντώνται σε περιορισμένο αριθμό. Πολλοί τάφοι, που καλύπτονται συνήθως με φράγμα λίθων για επιπλέον προστασία των νεκρών και της πλούσιας κτέρισής τους, έχουν μνημειακές διαστάσεις με αναβαθμούς στη μια μακριά πλευρά για τη διευκόλυνση της κατάβασης της σαρκοφάγου στο δάπεδο του τάφου. Οι νεκροί τοποθετούνται εκτάδην μέσα σε ξύλινες σαρκοφάγους, οι γυναίκες με την κεφαλή στα ανατολικά, στα βόρεια ή στα νότια (ποτέ στα δυτικά), ενώ οι άνδρες με την κεφαλή στα δυτικά, στα βόρεια ή στα νότια (ποτέ στα ανατολικά). Η πολυάριθμη κτέριση συναντάται τόσο στις ταφές ενήλικων ατόμων, όσο και σε αυτές ατόμων νεαρής ηλικίας, συμβολίζοντας την ιδεώδη κοινωνική τους ταυτότητα. Η ποικιλία, η ποιότητα και ο πλούτος των ταφικών δώρων, που δεν διαφοροποιείται ανάμεσα στις ανδρικές και στις γυναικείες ταφές, συνηγορούν όχι μόνο για την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αλλά και για τη σημασία που απέδιδε η κοινότητα στην πράξη της ταφής, αποσύροντας μεγάλο αριθμό αντικειμένων εξειδικευμένης παραγωγής και αξίας στους τάφους.

Οι ανδρικές ταφές

Στις ανδρικές ταφές κυριαρχεί η σιδηροφορία, γνωστή επίσης στους Θεσσαλούς και στους Ηπειρώτες κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Οι διαφοροποιήσεις των όπλων, αλλά και στη συνέχεια των υπόλοιπων κτερισμάτων, κατατάσσουν τις ένοπλες ταφές σε τέσσερις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι πολεμιστές με μία ή δύο αιχμές δοράτων και μαχαίρι, που κτερίζονται επιπλέον με λίγα άλλα αντικείμενα. Στη δεύτερη κατηγορία, στις αιχμές δοράτων και στο μαχαίρι προστίθεται το ξίφος, κοσμήματα, πήλινα και χάλκινα αγγεία (λέβητας και φιάλη ή φιάλες). Στην τρίτη κατηγορία οι πολεμιστές, που χωρίζονται σε δύο ομάδες, συνοδεύονται επιπλέον από χάλκινο κράνος. Στην πρώτη ομάδα το κράνος του πολεμιστή δεν φέρει χρυσή διακόσμηση και γενικά τα κτερίσματα είναι σχετικά περιορισμένα, υπάρχει όμως απαραίτητα χρυσό επιστόμιο. Στη δεύτερη ομάδα τα κτερίσματα είναι αυξημένα με αναβαθμισμένη ποιότητα, ενώ το κράνος του πολεμιστή είναι διακοσμημένο με χρυσές ταινίες ή και άλλα ελάσματα. Ορισμένοι πολεμιστές συνοδεύονται από χρυσά διαδήματα-στέμματα (T 9, T 89, T 135A), ελάσματα προσώπου (χρυσό ενιαίο «*εποφθάλμιο*» με διακόσμηση οφθαλμών, χρυσά ή επίχρυσα αργυρά κυκλικά ελάσματα με έκτυπους οφθαλμούς ή ρόδακες μαζί με μεγάλο χρυσό επιστόμιο) και άλλα ελάσματα για τη διακόσμηση του δερμάτινου θώρακα, του δερμάτινου «*χειροκτίου*» (γαντιού), των ενδυμάτων και των υποδημάτων (T 194, T 410, T 412, T 443, T 774, T 795A).

Οι πολεμιστές της τέταρτης κατηγορίας, που αριθμούνται στους οκτώ (T 131, T 145, T 258A, T 279, T 280, T 283, T 443, T 692) και εντυπωσιάζουν με τον πλούτο και την ποιότητα των κτερισμάτων τους, συνοδεύονται επιπλέον από χάλκινη ασπίδα και χρυσή μάσκα. Μοναδική εξαίρεση είναι αυτή του πολεμιστή του τάφου T 443 που έφερε αντί μάσκας ένα μοναδικό επιστόμιο.

Από το νεκροταφείο προέρχονται σαράντα τέσσερα κράνη, ενώ τα κράνη άλλων τριάντα οκτώ πολεμιστών της τρίτης και τέταρτης κατηγορίας έχουν συληθεί κυρίως από σύγχρονους τυμβωρύχους. Τα κράνη, που σχεδόν στο σύνολό τους ανήκουν στον μακεδονικό, μέχρι τώρα λεγόμενο «ιλλυρικό» τύπο, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στην κατασκευή και στη διακόσμησή τους. Έντεκα διακοσμούνται με χρυσές ταινίες και άλλα ελάσματα γύρω από το άνοιγμα του προσώπου και μερικές φορές στο επίκρανο. Το κράνος του πολεμιστή του τάφου T 280, που χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα υψηλής τεχνολογίας, φέρει γύρω από το άνοιγμα του προσώπου και στη θόλο κατά μήκος των νευρώσεων του επικράνου πλατιές χρυσές ταινίες διακοσμημένες με ρόδακες, πλοχμούς και ιωνικά κυμάτια. Το κράνος του πολεμιστή του τάφου T 189 αποτελεί μοναδικό παράδειγμα, όπου συνδυάζονται τα χαρακτηριστικά του λεγόμενου «ιλλυρικού» και του χαλκιδικού τύπου. Επίσης, μία ομάδα από τρία κράνη, που ανήκαν στους πολεμιστές των τάφων T 145, T 279 και T 692 της τέταρτης κατηγορίας, χαρακτηρίζονται ως «ιλλυροκορινθιακά», λόγω του συνδυασμού «ιλλυρικών» και κορινθιακών χαρακτηριστικών. Στη μετωπική ζώνη των κρανών των δύο τελευταίων πολεμιστών αποδίδονται δύο εγχάρακτα αντωπά λιοντάρια σε βηματισμό με ανασηκωμένο το μπροστινό πόδι και αναστροφή της κεφαλής. Τα κράνη αυτής της ομάδας, όπως και παρόμοια από άλλες περιοχές της Μακεδονίας, αποτελούν παραγωγές του ίδιου μακεδονικού εργαστηρίου.

Σε έξι πολεμιστές της τέταρτης κατηγορίας (T 131, T 258A, T 279, T 280, T 283, T 692) βρέθηκαν χάλκινες αργεϊτικές ασπίδες. Στις μετόπες του οχάνου της ασπίδας του πολεμιστή του τάφου T 131 αποδίδονται έκτυπες παραστάσεις ανορθωμένων στα πίσω σκέλη αντωπών λιονταριών, Γοργούς «κατὰ τὸν ἐν γούνασιν δρόμον», Ευρώπης καθισμένης στη ράχη του Διός-ταύρου και έφιππου νέου, ενώ στα τραπεζιόσχημα πλακίδια προσήλωσης παριστάνεται Νίκη που οδηγεί τέθριππο άρμα, το οποίο πλαισιώνεται με γυμνούς νέους. Στις μετόπες του οχάνου της ασπίδας του τάφου T 692 επαναλαμβάνεται η παράσταση έφιππου πολεμιστή. Αντίθετα, οι πολεμιστές των τάφων T 145 και T 443 συνοδεύονταν με μικρή χάλκινη ασπίδα του τύπου του «καρδιοφύλακος».

Τα ξίφη και τα μαχαίρια παρουσιάζουν επίσης μεγάλη ποικιλία στην τυπολογία, στο μέγεθος και στη διακόσμηση της λαβής τους. Τα ξίφη των επιφανών πολεμιστών είναι ποικιλμένα με χρυσά ελάσματα στη λαβή, που συνήθως ήταν ξύλινη, ενώ σε μια περίπτωση η λαβή ήταν ελεφαντοστέινη με ενθέματα από κεχρμπάρι. Ορισμένα ξίφη είναι του τύπου της μάχαιρας με λαβή που απολήγει σε κεφαλή αετού.

Οι γυναικείες ταφές

Δίπλα από τους χρυσοφόρους πολεμιστές, οι εξέχουσες δέσποινες, μητέρες, σύζυγοι ή αδελφές των πολεμιστών της τρίτης και τέταρτης κατηγορίας, που ήταν ενταφιασμένες με τη στολή του γάμου, παρουσιάζουν αντίστοιχη διαβάθμιση στην κτέρισή τους με τον αυξημένο αριθμό των πολύτιμων κοσμημάτων και των άλλων κτερισμάτων. Από τις γυναικείες ταφές της τρίτης κατηγορίας ξεχωρίζουν αυτές των τάφων T 197, T 359, T 433, T 688 και T 738. Στην τέταρτη κατηγορία εντάσσονται οι γυναικείες ταφές T 198, T 262, T 505 και T 458, που συνοδεύονται με μάσκα και άλλα πλούσια κτερίσματα.

Πάνω: Χρυσό «ρομβοειδές» παχύ έλασμα, που κοσμούσε ως επιστήθιο τον δερμάτινο θώρακα του πολεμιστή 194. Στις δύο μετόπες του μεσαίου τμήματός του λαριστάνονται δύο ορθωμένα στα πίσω σκέλη λιοντάρια με αναστροφή της κεφαλής, περιβαλλόμενα από φυτικά μοτίβα. Οι μετόπες με τα εμβλήματα ρώμης και υπεροχής περιβάλλονται από φυτικά και γεωμετρικά παραλληλωματικά μοτίβα, πλαισιωμένα και αυτά με το μοτίβο του ψαροκόκαλου. Γύρω στο 560 π.Χ.

Χρυσό επιστόμιο και χρυσό τραπεζιόσχημο έλασμα για την επένδυση του δερμάτινου χειροκτίου του πολεμιστή του τάφου 795Α. Διακοσμούνται με αλληλοκαλυπτόμενους σύνθετους ρόδακες και γοργόνειο. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Χρυσοί ρόδακες, ταινίες και άλλα χρυσά ελάσματα (σπανιότερα αργυρά ή επίχρυσα αργυρά) κοσμούσαν τα όπλα (κράνος, ξίφος, ασπίδα), τον δερμάτινο θώρακα και το δερμάτινο «χειρόκτιο», τα ενδύματα, καθώς και τα υποδήματα των πολεμιστών της τρίτης και της τέταρτης κατηγορίας. Με χρυσούς ρόδακες, ταινίες και ελάσματα ποικίλλονταν επίσης τα ενδύματα και τα υποδήματα των γυναικών της τρίτης και της τέταρτης κατηγορίας.

Μερικές δέσποινες έφεραν χρυσά ταινιωτά και σπανιότερα επίχρυσα αργυρά διαδήματα με έκτυπη συνήθως διακόσμηση. Ξεχωρίζουν τα δύο διαδήματα της δέσποινας του τάφου T 458, στα οποία παριστάνονται έφιππος κυνηγός και ζωφόρος με άγρια ζώα. Αρκετές άλλες δέσποινες έφεραν διαδηματικές ταινίες από κάποιο οργανικό υλικό, ενδεχομένως δέρμα, με επικολλημένους χρυσούς ρόδακες.

Εντυπωσιακό είναι το σύνολο από χρυσές νεκρικές μάσκες και χρυσά ελάσματα προσώπου («έποφθάλμια» και επιστόμια). Οι μάσκες ανέρχονται στις επτά, τέσσερις ανδρικές: T 145 (γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.), T 279 (γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.), T 280 (μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.), T 692 (μετά το 530 π.Χ.), και τρεις γυναικείες: T 198 (γύρω στο 540 π.Χ.), T 262 (530/20 π.Χ.), T 458 (540/30 π.Χ.). Μοναδική είναι η μάσκα της δέσποινας του τελευταίου τάφου, που πάνω και κάτω πλαισιώνεται με πλοχμό, στη θέση των ματιών υπάρχει παράσταση τετράκτινων αστεριών (ήλιων), ενώ στην περιοχή του στόματος αποδίδεται ρομβόσχημο επιστόμιο, διακοσμημένο στις γωνίες με φύλλα, στο μέσο με αντωπά αιλουροειδή σε βηματισμό, ενώ πάνω και κάτω με δελφίνια, στοιχεία που υποδηλώνουν τον ουρανό, τη γη και τη θάλασσα. Άλλα δύο ορθογώνια ελάσματα, ένα χρυσό (ανδρική ταφή T 131, 530/20 π.Χ.) και ένα αργυρό επίχρυσο (γυναικεία ταφή T 505, 525/510 π.Χ.) λειτουργούσαν ως μάσκες, όπως και αντίστοιχα ελάσματα από τη Σίνδο. Το έλασμα του τάφου T 131 φέρει δύο ανορθωμένα στα πίσω σκέλη τους εραλδικά λιοντάρια που αναστρέφουν την κεφαλή, περιβαλλόμενα από φυτικά μοτίβα.

Χρυσά και σπανιότερα αργυρά επίχρυσα επιστόμια μαζί με ενιαία ή ανεξάρτητα εποφθάλμια ελάσματα αποτελούσαν υποκατάστατα μάσκας. Στην πλειονότητά τους είναι ρομβόσχημα, αλλά και σε διάφορες παραλλαγές. Συνήθως φέρουν έκτυπα φυτικά μοτίβα, ενώ σπανιότερα στικτά γεωμετρικά μοτίβα ή άλλες παραστάσεις. Ορισμένα επιστόμια έχουν εντυπωσιακό μέγεθος με φυτική ή άλλη διακόσμηση, όπως σύνθετους ρόδακες και γοργόνειο. Ξεχωρίζουν ακόμα μερικά επιστόμια στα οποία παριστάνεται λέαινα με σκύμο που βαδίζει προς τα δεξιά, ενώ πίσω από αυτήν αποδίδεται δένδρο με πουλί. Τέλος, μοναδικό είναι το επιστόμιο του πολεμιστή του τάφου T 443, το οποίο φέρει δύο ανορθωμένα στα πίσω σκέλη τους εραλδικά λιοντάρια που αναστρέφουν την κεφαλή, περιβαλλόμενα από φυτικά μοτίβα.

Το έθιμο της χρυσής νεκρικής μάσκας κατά τα αρχαϊκά χρόνια ξεκίνησε σε μακεδονικό έδαφος. Οι παλαιότερες γνωστές μάσκες έως τώρα έχουν βρεθεί στο Αρχοντικό. Η υιοθέτηση του εθίμου, όπως έχει υποστηριχθεί, ενίσχυε τον ισχυρισμό της καταγωγής των Τημενιδών από την Αργολίδα, εξυπηρετώντας πολλαπλά τη μακεδονική δυναστεία, καθώς επέτρεπε να μονοπωλούν το δικαίωμα στον μακεδονικό θρόνο μόνο οι καταγόμενοι από τον Ηρακλή Τημενίδες, τονίζοντας τις συγγενικές σχέσεις με τον ισχυρό δωρικό κόσμο της Πελοποννήσου και την ελληνική καταγωγή τους από τον Ηρακλή και επιβάλλοντας την υπεροχή και την ισχύ τους όχι μόνο στους Μακεδόνες, αλλά και στις ανεξάρτητες αποικιακές ελληνικές πόλεις της περιοχής. Τα μυθικά όντα (σφιγγες, γοργόνεια),

Χρυσή μάσκα του πολεμιστή του τάφου 279. Διακρίνονται τα συμβατικά χαρακτηριστικά του προσώπου, κυρίως τα φρύδια, η μύτη και το στόμα. Στη θέση των ματιών έχουν φιλοτεχνηθεί οκτάφυλλοι ρόδακες. Η μάσκα περιμετρικά διακοσμείται με ταινία με ενάλληλα τρίγωνα, ενώ στις τέσσερις γωνίες υπάρχει από μία οπή για τη στερέωσή της. Η μάσκα μαζί με το κράνος εικονίζεται στη σ. 387. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Η πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή 738.

τα λιοντάρια ή άλλα αιλουροειδή, τα δελφίνια, τα πουλιά, τα δένδρα, τα φυτικά ή τα γεωμετρικά μοτίβα και τα αστρικά σύμβολα, που διακοσμούν τις μάσκες και τα άλλα ελάσματα, περιέχουν κοσμολογικό περιεχόμενο, θρησκευτικό συμβολισμό και μεταθανάτιες αντιλήψεις, συμπυκνώνοντας την ιδέα του περάσματος της ψυχής του νεκρού στην άλλη ζωή. Σύμφωνα με μια αντίληψη που μνημονεύεται σποραδικά στις μυθολογικές πηγές, ένας ειδικός χώρος εξασφαλιζόταν μετά θάνατον για τους ανθρώπους που είχαν ζήσει κατά κάποιο τρόπο διακεκριμένη ζωή. Αυτός ο ειδικός χώρος, τα Ηλύσια πεδία ή τα Νησιά των Μακάρων, ισοδύναμο των Ηλυσίων πεδίων, τόπος παραδείσιας μεταθανάτιας ζωής, δεν θεωρούνταν υποδιαίρεση του Άδη, αλλά εναλλακτικός προορισμός.

Σπάνια κοσμήματα, όπως δύο χρυσοί σφηκωτήρες (σπειροειδή κοσμήματα για τις δύο μπούκλες των μαλλιών που πλαισιώναν το πρόσωπο) και τρεις επιμήκεις σύριγγες από χρυσό συσπειρωμένο σύρμα αποτελούσαν κοσμήματα της κεφαλής της δέσποινας του τάφου T 198. Οι τύποι των ενωτίων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Η πλειονότητα, κατασκευασμένα από χρυσό, άργυρο και χαλκό, έχουν σχήμα ωμέγα με απολήξεις κεφαλές φιδιών, κωνικά τοσαμπιά σταφυλιού ή κάλυκες λουλουδιών. Ξεχωρίζει η κατηγορία των περίτεχνων χρυσών ταινιωτών ενωτίων, όπως και τα χρυσά υποκατάστατά τους. Επίσης, μεγάλη ποικιλία παρουσιάζουν οι περόνες. Οι απλούστερες είναι σιδερένιες. Ορισμένες από αυτές έχουν περασμένες σφαιρικές ψήφους και δισκάρια από κεχριμπάρι ή ελεφαντοστό. Άλλες έχουν χάλκινη ή αργυρή επίχρωση ή χρυσεπένδυτη κεφαλή. Οι χάλκινες περόνες κατασκευάζονται σε διάφορους τύπους και συνδυασμούς στα επιμέρους τμήματά τους από χρυσό, άργυρο ή σίδηρο. Επίσης, οι αργυρές περόνες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στην τυπολογία τους. Οι πιο εντυπωσιακές είναι αυτές του τάφου T 198 με αργυρή βελόνα και δύο επάλληλα τοποθετημένες μεγάλες χρυσές σφαιρικές κεφαλές διακοσμημένες με συρματερή τεχνική, που κορυφώνονται με άνθος (καρποί ροδιού), καθώς και αυτές του τάφου T 458 με αργυρή επίχρωση βελόνα και δύο μεγάλες χρυσές σφαιρικές κεφαλές με κυλινδρικό στέλεχος ανάμεσά τους (καρποί ροδιού). Ζεύγη βαρύτιμων αργυρών περονών με δισκοειδή κεφαλή, διακοσμημένη με ανάγλυφο ρόδακα, βρέθηκαν σε εννέα γυ-

ναικείες ταφές. Τα περιδέραια είναι κατασκευασμένα με ψήφους ποικίλων σχημάτων και υλικών, όπως χρυσό, άργυρο, κεχριμπάρι, φαγεντιανή, γυαλί, ημιπολύτιμους λίθους, οστό ή ελεφαντόδοντο, ενώ σε μια περίπτωση με όστρεα του είδους Κυπραία. Τα περιδέραια των γυναικείων ταφών T 198, T 262 και T 458 αποτελούνται από χρυσές σφαιρικές, αμφικωνικές ή αμφικωνικές με κυλινδρικές προεκτάσεις ψήφους. Τα περιάπτα είναι συνήθως από χρυσό με μορφή οξυπύθμενου ή σφαιρικού αγγείου και σπανιότερα πυραμίδας, κώνου, κυλίνδρου, σφαίρας ή διπλού πελέκεως. Ξεχωρίζουν το εξαιρετικής τεχνικής περιάπτο του τάφου T 198 (πυραμιδόσχημο με κοκκιδωτή και συρματερή διακόσμηση, που απολήγει σε άνθος με τρία φύλλα στο κάτω μέρος του), τα περιάπτα των τάφων T 431 και T 465 (σε σχήμα κωνικού τσαμπού σταφυλιού), καθώς και το περιάπτο του T 738 (σε σχήμα οξυπύθμενου αγγείου από δικτυωτό σύρμα). Οι μεταλλικές τοξόσχημες πόρπες συναντώνται σε ορισμένες ταφές. Οι χάλκινες οκτώσχημες πόρπες, όπως και οι βιολόσχημες, γνωστά κοσμήματα της εποχής του σιδήρου, συνεχίζουν τη σποραδική παρουσία τους. Οι αργυρές αλυσίδες, γνωστές επίσης από τη Σίνδο και το Τρεμπένιστε, κρέμονταν στο στήθος καρφισωμένες πάνω στο ένδυμα με περόνες ή τοξωτές πόρπες. Ξεχωρίζει η αλυσίδα της νεκρής του τάφου T 359, τα άκρα της οποίας διακλαδίζονται σε δίδυμα σκέλη, που καταλήγουν σε ημικυλινδρικά επίχρυσα στελέχη, τα οποία φέρουν επίχρυσες κεφαλές φιδιών και θηλιές. Το σημείο όπου ξεκινάει κάθε δίδυμο σκέλος καλύπτεται από έναν κωνικό κάλυκα, όπου ήταν στερεωμένα επίθετα πλακίδια. Παρόμοια πλακίδια υπήρχαν στο μέσο, καθώς και στις ενδιάμεσες αποστάσεις. Στο κεντρικό ορθογώνιο πλακίδιο ήταν προσκολλημένα αργυρά επίχρυσα καθιστά λιοντάρια και ανάμεσά τους έκτυπη επίχρυση κεφαλή της Πότνιας Θηρών με δαιδαλική κόμμωση, ενώ στα ανώτερα πλακίδια ήταν προσκολλημένες κεφαλές της ίδιας θεάς. Τα βραχιόλια από χαλκό και άργυρο έχουν στην πλειονότητά τους απλές ή κολουροκωνικές απολήξεις και σπανιότερα κεφαλές φιδιών. Τα χρυσά δακτυλίδια, που ήταν προορισμένα για ταφική χρήση, αποτελούνται από λεπτό ή χοντρό τοίχωμα, κυρτωμένο εξωτερικά και κοίλο εσωτερικά, καλύπτοντας άλλο δακτύλιο από φθαρτό υλικό, ίσως ξύλο, που αποσυντέθηκε. Μόνο ορισμένοι νεκροί συνοδεύονταν από βαρύτιμα χρυσά ή αργυρά δακτυλίδια. Τέλος, οι οφθαλμωτές και σπανιότερα οι κωδιόσχημες αποτροπαϊκές χάντρες είναι από γυαλί ή φαγεντιανή.

Τα πήλινα αγγεία της εγχώριας κεραμικής, παλαιά σχήματα, αγγεία συμποσιακά, αλλά και για υγρές προσφορές, όπως τα κανθαρόσχημα, τα κύπελλα και οι πρόχοι, εξακολουθούν να παράγονται σε ποικιλία τύπων, μεγεθών και χρωμάτων πηλού ή επιχρίσματος. Ιδιαίτερη δυναμική εμφανίζουν και άλλα σχήματα, όπως οι λέβητες, οι κιονωτοί κρατήρες, οι καθαροειδείς κοτύλες, οι κάνθαροι, τα εξάλειπτρα, οι κοτύλες, οι κύλικες και οι οινοχόες, ενώ οι αμφορείς, οι χύτρες, οι υδρίες, οι σκύφοι, τα καρχήσια και οι λεκάνες συναντώνται σπανιότερα. Δεν απουσιάζουν και οι κρατήρες με ιδιότυπη φυτική διακόσμηση, που αποτελούν επίσης παραγωγές εργαστηρίων της Χαλκιδικής. Οι άποδες κύλικες-σκύφοι με μια σειρά κουκκίδες στη ζώνη του ώμου προέρχονται από τη Θάσο. Μεγάλος αριθμός αγγείων είναι προϊόντα εισαγωγής από τα νησιά του Αιγαίου και των παραλιακών μικρασιατικών πόλεων. Ιδιαίτερα πολυπληθείς είναι οι ιωνικές κύλικες και ανάλογες οι ντόπιες απομιμήσεις. Στα ιωνικά *Bucchero* συγκαταλέγονται κυρίως οινοχοϊσκες, φιάλες, κύλικες και αλάβαστρα, ενώ ενδιαφέρουσες είναι και οι ντόπιες απομιμήσεις τους. Από το χιακό κεραμικό ξεχωρίζει ο κάλυκας με δεξιόστροφο καθιστό στα πίσω σκέλη λιοντάρι που βρυχάται. Τα πολυπληθή αγγεία της Μέσης και της Ύστερης κορινθιακής κεραμικής παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στους τύπους, στα μεγέθη και στη διακόσμηση. Ο αττικός Κεραμικός αντιπροσωπεύεται επίσης από μεγάλο αριθμό αγγείων. Αρκετά είναι παραγωγές γνωστών εργαστηρίων και αποδίδονται

Το ανώτερο τμήμα της πλούσιας ταφής της δέσποινας 458, στολισμένης με εντυπωσιακό σύνολο κοσμημάτων: δύο χρυσά διαδήματα στην κεφαλή, χρυσούς ρόδακες και δύο σύνολα επίχρυσων ασημένιων ψήφων στον κεφαλόδεσμο, χρυσή μάσκα στο πρόσωπο, χρυσό περιδέραιο και αγγειόσχημο περιάλπτο στο λαιμό, δύο χρυσούς ρόδακες στους ώμους και ασημένια αλυσίδα που συγκρατούνταν στο στήθος με δύο χρυσές περόνες με επίχρυση αργυρή βελόνα.

σε επώνυμους ζωγράφους, ομάδες ή εργαστήρια. Ενδεικτικά αναφέρονται οι αμφορείς ενιαίου περιγράμματος, στις μετόπες των οποίων απεικονίζονται είτε σφίγγες με ανοικτά φτερά και εκατέρωθεν κύκνοι είτε πάνθηρες, έργα του «ζωγράφου των αμφορίσκων του πάνθηρα», οι αμφορείς τύπου C της «Ομάδας των Προτομών των αλόγων», οι μελανόμορφοι κιονωτοί κρατήρες με παραστάσεις ζώων και πουλιών που μιμούνται αγγεία του εργαστηρίου του Λυδού, οι λεκανίδες «του ζωγράφου του Πόλου», οι κύλικες τύπου Σιάννων του «ζωγράφου του Τάραντα», του «ζωγράφου C» και του «ζωγράφου του Μαλιμπού», οι κύλικες τύπου Σιάννων, οι μικρογραφικές ταινιωτές κύλικες του εργαστηρίου του «ζωγράφου του Γρυπόμορφου Πουλιού», του «ζωγράφου των Δρομέων» και του «ζωγράφου των Αγκώνων», οι κύλικες τύπου Droop, Kassel, Κρακοβίας, Ρήνειας, C και «Αθηνών 1104», οι κύλικες με ανθέμια και άνθη λωτού, οι κύλικες με κλειστά άνθη λωτού, οι μικρογραφικές ταινιωτές κύλικες με σειρήνες, σειρήνες και πετεινούς, οι κύλικες με καθημερινές σκηνές, όπως «ερωτικής συνομιλίας» ανδρών και νέων, ιππέων και οπλιτών, αντωπών ταύρων, οι κύλικες με μυθολογικές σκηνές, όπως Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας, σατύρων και μαινάδων, οι οφθαλμοί ή μικρογραφικές κύλικες με χείλος και σειρήνα με ανοικτά φτερά που αναστρέφει την κεφαλή ως έμβλημα στο εσωτερικό του πυθμένα της, οι σκύφοι της «Ομάδας CHC» με διονυσιακές και άλλες παραστάσεις, η όλπη με παράσταση του Διονύσου και του θιάσου του, οι οινοχοϊσκες, οι υδρίσκες και οι λήκυθοι της «Ομάδας του Βατικανού G 52», οι λήκυθοι της «Ομάδας της αναχώρησης του πολεμιστή», οι λήκυθοι και οι κύλικες-σκύφοι του «ζωγράφου του Αίμονος», οι σκύφοι με αποτροπαϊκούς οφθαλμούς και καθιστές σφίγγες, σφίγγες με διονυσιακές ή άλλες μορφές κτλ., καθώς και ο σκύφος, που παριστάνει ανάμεσα σε οφθαλμούς γονατιστό πολεμιστή στη μια όψη και έφιππο πολεμιστή στην άλλη.

Τα χάλκινα αγγεία αποτελούν προϊόντα εισαγωγής ή είναι κατασκευασμένα από περιοδεύοντες τεχνίτες και εργαστήρια. Οι πλούσια κτερισμένοι νεκροί, εκτός από το λέβητα και τις φιάλες, συνοδεύονταν από εξάλειπτρο και ραμφόστομη πρόχου ή τριφυλλόστομη οινοχόη. Χάλκινα αγγεία, όπως υδρία, κυλινδρική πυξίδα, λεκάνη, σκύφος, όλπη, κανθαροειδές, όπως και επάργυρη φιάλη, εμφανίζονται άπαξ.

Τα πολύχρωμα γυάλινα και φαγεντιανά αγγεία (οινοχόες, οινοχοϊσκες, αρύβαλλοι και αμφορίσκοι) αποτελούν παραγωγές εργαστηρίων της ανατολικής Μεσογείου, της Ρόδου, καθώς και των πόλεων του Ευξείνου Πόντου.

Έχουν βρεθεί συνολικά 106 πήλινα και 5 φαγεντιανά πλαστικά αγγεία, καθώς και περισσότερα από 170 πήλινα και 3 φαγεντιανά ειδώλια, όπως επίσης και 14 πήλινες προτομές. Τα φαγεντιανά πλαστικά αγγεία έχουν σχήμα κεφαλής του ποτάμιου θεού Αχελώου ή σκαντζόχοιρου, ενώ τα αντίστοιχα ειδώλια είναι γονατιστές ιερατικές μορφές και οκλάζουσα γυμνή παιδική μορφή νέγρου. Πρόκειται για παραγωγές ενός εργαστηρίου της Ρόδου, της Σάμου ή της Μιλήτου. Στα πολυάριθμα πήλινα πλαστικά αγγεία και ειδώλια, που είναι κυρίως ανατολικοϊωνικές και ροδιακές παραγωγές, αλλά και «ντόπιες» απομιμήσεις, περιλαμβάνονται γνωστοί, σπάνιοι ή ακόμα και μοναδικοί τύποι. Πολλά από αυτά ξεχωρίζουν για το μέγεθος και τη διατήρηση των χρωμάτων τους. Τέλος, συναντώνται ένα σιδερένιο εξάλειπτρο με χάλκινα πηνία και δύο αργυρές επίχρυσες φιάλες, η μία από τις οποίες σώζεται σε σχεδόν άριστη κατάσταση. Οι πολεμιστές της τρίτης και τέταρτης κατηγορίας συνοδεύονται και από σιδερένια ομοιώματα δίτροχης αγροτικής άμαξας, επίπλων (τράπεζας και κλισμού) και δέσμης οβελών με τους κρατευτές τους. Με σιδερένια ομοιώματα επίπλων και τετράτροχης αγροτικής άμαξας κτερίζονται και οι γυναίκες των αντίστοιχων κατηγοριών.

Τρία χρυσά περίτεχνα περιάλπτα σπάνιων τύπων με συρματερή και κοκκιδοτή διακόσμηση από τις πλούσια κτερισμένες γυναικείες ταφές 738, 198 και 431 των αρχαϊκών χρόνων.

Δύο χρυσοί σφηκοτήρες, σπειροειδή κοσμήματα για τις μικρές μπούκλες των μαλλιών, που πλαισίωσαν το πρόσωπο της δέσποινας του τάφου 198. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στο 540 π.Χ.

Έξι χρυσά αγγειόσχημα περιάλπτα με συρματερή και κοκκιδοτή τεχνική από γυναικείες ταφές των αρχαϊκών χρόνων.

Οι ταφές των κλασικών και των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων (480-279 π.Χ.)

Σημαντικό σύνολο αποτελούν οι τάφοι των κλασικών και των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων, που είναι κυρίως λακκοειδείς, συχνά κεραμοσκεπείς και σπάνια κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Οι λακκοειδείς τάφοι μερικές φορές αποκτούν μνημειακές διαστάσεις και συνήθως προστατεύονται με φράγμα λίθων. Οι νεκροί τοποθετούνται εκτάδην με τα χέρια κατά μήκος των πλευρών, αρχικά σε ξύλινες σαρκοφάγους, ενώ αργότερα πάνω σε κλίβες ή φορεία. Από το τέλος του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ. παγιώνονται νέα ταφικά έθιμα. Οι κεφαλές των γυναικών τοποθετούνται σταθερά στην Ανατολή και των ανδρών στη Δύση, ενώ εμφανίζεται και το έθιμο της προσφοράς νομισμάτων ως χαρώνειων οβολών, που είναι κυρίως κοπές μακεδόνων βασιλέων, αλλά και χαλκιδικών, θεσσαλικών ή βοιωτικών πόλεων. Τα άτομα νεαρής ηλικίας, που έφυγαν από τη ζωή νωρίς και απροσδόκητα, συνοδεύονται από αυξημένο αριθμό κτερισμάτων, όπως οστέινους αστραγάλους, μεταλλικά κοσμήματα, κυρίως πήλινα και σπανιότερα γυάλινα αγγεία, πήλινα ειδώλια (όρθιες και καθιστές Αφροδίτες, Έρωτες, όρθιες και καθιστές γυναικείες νεανικές μορφές, όρθιοι ή καθιστοί νέοι Μακεδόνες με καυσία, οκλάζουσες παιδικές μορφές, ζώα κ.ά.) και προτομές διαφόρων τύπων και μεγεθών, που παριστάνουν γυναικείες θεότητες της γονιμότητας και του Κάτω Κόσμου (Περσεφόνη, Αφροδίτη). Δύο θαυμάσια πήλινα ειδώλια των υστεροκλασικών χρόνων αποτελούν προϊόντα βοιωτικού εργαστηρίου. Πρόκειται για όρθια Αφροδίτη με χιτώνα και γυμνό το αριστερό στήθος πάνω σε στρογγυλή βάση, καθώς και νεαρή χορεύτρια πάνω σε ορθογώνια βάση.

Τα ενότια στις γυναικείες ταφές συνεχίζουν να είναι χρυσά, αργυρά και χάλκινα τύπου ωμέγα στον 5ο αι. π.Χ. Στη συνέχεια εμφανίζονται τα λεμβοειδή και τα κρικόσχημα που απολήγουν σε λεοντοκεφαλή. Από τα περιήματα ξεχωρίζουν τα ημισφαιρικά με ή χωρίς εξαρτημένες μικρές χρυσές αλυσίδες. Αργυρές ή χάλκινες τοξωτές πόρπες στους ώμους και στους βραχίονες των χεριών αποδεικνύουν ότι το νεκρικό ένδυμα ήταν ο χειριδωτός χιτώνας. Δεν λείπουν τα αργυρά και τα χάλκινα βραχιόλια. Τα μεταλλικά δακτυλίδια έχουν συμφυή ωσειδή ή ελλειψοειδή σφενδόνη και σπάνια πρόσθετη, ενώ λίγα φέρουν ημιπολύτιμο λίθο ή υαλόμαζα. Αρκετά χάλκινα ή σιδερένια είναι σφραγιστικά με εσώγλυφες παραστάσεις, όπως κεφαλές και συμπλέγματα ανθρώπινων μορφών, απεικονίσεις θεοτήτων ή άλλων μυθικών μορφών, ζώων, πουλιών, αγγείων ή σκευών. Ένα από τα παλαιότερα χάλκινα δακτυλίδια είναι αυτό του πολεμιστή του τάφου T 593 (τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.), στο οποίο παριστάνεται ένα μοναδικό θέμα, το πρώτο επεισόδιο του αισώπειου μύθου με την αλεπού και τον πελαργό. Στο χάλκινο δακτυλίδι της νεκρής του τάφου T 148 (χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ') παριστάνονται βαίτυλος με κλαδιά δάφνης, που αποτελούν σύμβολα του Απόλλωνα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση δύο όμοιων χάλκινων δακτυλιδιών από τους ανδρικούς τάφους T 286 και T 299 με την όρθια Αφροδίτη, που κρατά στο δεξιό της χέρι το πουλί στραβολαίμη (ίυγξ, *ixyx torquilla*), όργανο ερωτικής μαγείας. Ο νεκρός του δεύτερου τάφου έφερε ακόμα ένα χάλκινο δακτυλίδι με παράσταση μαινάδας σε οργιαστικό χορό, που κρατά ξίφος στο αριστερό χέρι και θύρσο στο δεξιό. Εξαιρετικής τέχνης είναι η ανδρική γενειοφόρος κεφαλή του χάλκινου δακτυλιδιού του πολεμιστή του τάφου T 355 (χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', μεταθανάτια κοπή επί Αλεξάνδρου Γ'). Στο ένα από τα δύο χάλκινα δακτυλίδια του κοριτσιού του T 773A παριστάνεται βουκράνιο με γιrolάντα και πάνω ρόπαλο, ενώ στο άλλο δύο ψάρια αντιθετικά τοποθετημένα. Τέλος, ενδιαφέροντα είναι τα δύο δακτυλίδια της νεαρής γυναίκας του τάφου T 792, ένα χάλκινο με παράσταση κερατιζόντος

ταύρου και ένα χάλκινο επίχρυσο με παράσταση όρθιας νεανικής γυναικείας μορφής, ενδεχομένως ιέρειας, που ρίχνει θυμίαμα σε ψηλό θυμιατήρι (χρονολογείται γύρω στο 320 π.Χ.).

Ορισμένες ανδρικές και γυναικείες ταφές ήταν κτερισμένες με χάλκινο στεφάνι μυρτιάς. Η πλειονότητα των ανδρικών συνοδεύεται από μία ή δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, σιδερένια σπλεγγίδα, περόνη και δακτυλίδι, καθώς και δύο ή περισσότερα πήλινα αγγεία. Στις ξεχωριστές ανδρικές ταφές συναντώνται περισσότερα όπλα και πολυάριθμα κτερίσματα. Στις ανδρικές ταφές κυριαρχεί η εικόνα του πολεμιστή και του αθλητή από την παρουσία σιδερένιων όπλων και σπλεγγίδων. Ο πολεμιστής του τάφου T 343 συνοδευόταν εκτός των άλλων από σιδερένιο ξίφος, του οποίου η λαβή έφερε ελεφαντοστέινη επένδυση. Οι σιδερένιες αιχμές δοράτων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς την τεχνολογία και το μέγεθός τους. Από αυτές ξεχωρίζει μία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, που φέρει δύο ασημένιους διακοσμητικούς δακτυλίους στον αυλό της.

Τα γυάλινα αγγεία αντιπροσωπεύονται με έναν αμφορίσκο και δύο αλάβαστρα. Από τα πήλινα αγγεία άξια αναφοράς είναι ο μελαμβαφής σκύφος (τέλος του 5ου αι. π.Χ.), που φέρει φυτική διακόσμηση κοντά στο χείλος, πρόδρομος της πιο διαδεδομένης κατά τα ελληνιστικά χρόνια διακόσμησης του τύπου «της δυτικής κλιτύος». Επίσης, η αττική ερυθρόμορφη οινόχοη (τέλος του 5ου αι. π.Χ.) με μια μοναδική γκροτέσκο παράσταση: δύο ηλικιωμένες γυμνές γυναίκες αντλούν νερό από «αρυκρήνη» με κάδο, το σκoinί του οποίου στηρίζεται σε υπερμεγέθη ξύλινο φαλλό, καμπυλωμένο στο ανώτερο τμήμα για να δεχτεί την τροχαλία. Η σκηνή, που είναι εμπνευσμένη από το θεατρικό θεματολόγιο και τελείται σε κήπο («*άλωή*») με πηγάδι, σχετίζεται με τη γνωστή από τις αρχαίες πηγές γιορτή της γονιμότητας Αλώα, με αποκλειστικά γυναικεία συμμετοχή, προς τιμήν της θεάς Δήμητρας και του Διονύσου. Σπάνιος τύπος είναι η ανάγλυφη αρυβαλλοειδής λήκυθος με σκηνές Γιγαντομαχίας (αρχές του 4ου αι. π.Χ.). Τέλος, ο κωδωνόσχημος κρατήρας, που περιείχε καύση πολεμιστή (χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', μεταθανάτια κοπή επί Αλεξάνδρου Γ'), φέρει στην κύρια όψη του παράσταση έφιππου νέου πάνω σε λευκό άλογο που καλπάζει προς τα δεξιά, συνοδευόμενος από δύο άλλους νέους, ο ένας από τους οποίους κρατά δάδα και ο άλλος τόμπανο. Πρόκειται για πομπή συμμετοχής σε συμπόσιο (*κώμο*), γνωστή επίσης από τη ζωφόρο της πρόσοψης του μακεδονικού τάφου του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης.

Η εμφαντική εικόνα του μεταθανάτιου συμποσίου, του μακεδονικού εθίμου παράθεσης μεταλλικών σκευών, έργων της μακεδονικής τορευτικής, ως κτερισμάτων ξεχωριστών νεκρών, συναντάται μόνο σε ορισμένους τάφους. Ο νεκρός του τάφου T 325A ήταν κτερισμένος και με δύο χάλκινα αγγεία (κάλυκα και σταμνοειδή κάδο με κινητές λαβές, που απολήγουν σε συνάφειες: η μία με ανάγλυφη κεφαλή Αθηνάς και η άλλη με εκροή σε σχήμα κεφαλής κάπρου), καθώς και δύο χάλκινες πτυκτές ημικυλινδρικές θήκες (κασετίνες γραφέα), γνωστές από παρόμοια παραδείγματα που βρέθηκαν σε τάφους του Δερβενίου και της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Η εν μέρει συλημένη ταφή του πολεμιστή του τάφου T 343 συνοδευόταν από σιδερένιο ξίφος, σιδερένια σπλεγγίδα, χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β' (μεταθανάτια κοπή επί Αλεξάνδρου Γ'), πήλινο σκουφίδιο και τρία χάλκινα σκεύη, αρύταινα, κύλικα και σταμνοειδή κάδο με κινητές λαβές που απολήγουν σε συνάφειες: η μία με προσωπίο Παπποσιληνού και η άλλη με εκροή σε σχήμα λεοντοκεφαλής. Με δύο χάλκινα αγγεία, σκύφο και αμφορέα με πώμα, ήταν κτερισμένος ο νεκρός του τάφου T 346. Τέλος, ο πολεμιστής του τάφου T 371 συνοδευόταν από δύο χάλκινα αγγεία, έναν κάρθαρο και μια ραμφόστομη πρόχου. Άμεση σχέση με την παραπάνω εικόνα του συμποσίου παρουσιάζει η δευτερογενής καύση του λακκοειδούς τάφου 1T 724, που χρονολογείται στα χρόνια του Αλεξάνδρου Γ' ή λίγο

Η δέσποινα του τάφου 359 έφερε στο στήθος ασημένια πλεκτή αλυσίδα, τα άκρα της οποίας διακλαδίζονται σε δίδυμα στελέχη, που απολήγουν σε επίχρυσες κεφαλές φιδιών με θηλιές. Τέσσερα πλακίδια με έκτυπη επίχρυση κεφαλή της Πότνιας Θηρών κοσμούσαν κατά αποστάσεις την αλυσίδα (σώζεται μόνο το ένα). Έφερε επιπλέον στο μέσο ορθογώνιο επίχρυσο πλακίδιο με έκτυπη κεφαλή της ίδιας θεάς με δαιδαλική κόμμωση, πλαισιωμένης από δύο μικρότερα πλακίδια με έκτυπα καθιστά λιοντάρια.

αργότερα. Τα οστά του νεκρού, τοποθετημένα σε ξύλινη λάρνακα στο κέντρο του τάφου, συνοδεύονταν από τρία πήλινα αγγεία (οινοχόη, σκυφίδιο και δίωτο σκύφο Bolsal), ένα χάλκινο επίχρυσο στεφάνι μυρτιάς, ένα χάλκινο κάνθαρο-κύλικα και μια πήλινη κεφαλή φυσικού μεγέθους αγένειου νέου, τα κλειστά μάτια του οποίου παραπέμπουν στις εκστασιασμένες διονυσιακές μορφές του κρατήρα του Δερβενίου. Παρόμοια πήλινη κεφαλή νέου με κλειστά μάτια, που συνοδευόταν από πήλινα και χάλκινα αγγεία, καθώς και σκεύη συμποσίου, βρέθηκε σε σύγχρονη καύση νέου στην Καστανιά Πιερίας. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για την απεικόνιση του ίδιου του νεκρού, μνημένου στα ορφικοδιονυσιακά μυστήρια, στην κατάσταση της ένθεης μακαριότητας, της αιώνιας θεϊκής ευδαιμονίας. Τα μυστήρια αυτά, γνωστά στη Θεσσαλία, στη Μακεδονία, στην Κρήτη και στην Κάτω Ιταλία, μαρτυρούνται και στην Πέλλα, τόσο από τα ενεπίγραφα ορφικοδιονυσιακά χρυσά ελάσματα, όσο και από τα έργα του Ποσειδωππου, ξακουστού Πελλαιού ποιητή. Κατά τις αναφερόμενες με κριτική σκωπτική διάθεση ευδαιμονικές διδασκαλίες (δοξασίες που ενείχαν μια διάσταση υπόσχεσης για προσωπική σωτηρία και δίκαιη ευδαιμονική ανταμοιβή στην άλλη ζωή) του Αριστοφάνη και του Πλουτάρχου (*Περὶ ψυχῆς*, απόσπ. 178), αλλά και του Πλάτωνα (*Πολιτεία*, Β, 363c-d, *Φαίδων*, 69), οι οποίες αποδίδονται στον Μουσαίο, μαθητή του Ορφέα, και στον γιο του Εύμολπο, οι θεοί οδηγούν αυτούς που έζησαν μια διακεκριμένη ζωή με μεγάλη αγιότητα, δηλαδή τους ενάρετους μύστες, στον Κάτω Κόσμο (στον «*ἱερὸν λειμῶνα*», δηλαδή τον βακχικό παράδεισο, έναν ειδικό χώρο ανταμοιβής, εναλλακτικό τού Άδη), όπου τους παραθέτουν «*συμπόσιον τῶν δόσιων*» και «*ἔστεφανωμένους ποιούσιν τὸν ἅπαντα χρόνον*» και «*διάγειν μεθύοντας*», θεωρώντας αυτό «*κάλλιστον ἀρετῆς μισθόν*».

Η περίπτωση του δυτικού νεκροταφείου του Αρχοντικού είναι χαρακτηριστική για την προσέγγιση όψεων της κοινωνικής συμπεριφοράς στον τομέα της διαχείρισης του θανάτου, σε συγκεκριμένο χώρο και χρονικά πλαίσια. Η οργάνωση του χώρου του νεκροταφείου και η κτέριση των νεκρών, εμπλουτισμένη και φορτισμένη με συμβολισμούς, που δηλώνουν την κοινωνική θέση του νεκρού και του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος, η προβαλλόμενη μεταφυσική διάσταση του θανάτου μέσω συμβόλων, που λειτουργούν ως σύνδεσμοι με το «*ηρωικό*» (ομηρικό) παρελθόν, αναδεικνύουν τις βάσεις και τους τομείς αναφοράς μιας ιεραρχημένης κοινωνίας με εσωτερικό σύστημα αξιών. Σε ταφές εξεχόντων μελών της αριστοκρατικής τάξης των πολεμιστών έχουν παρατηρηθεί επιθανάτιες και μεταθανάτιες τελετουργίες, όπως συνάγεται από την παρουσία

Το χρυσό επιστόμιο με έκτυπη διακόσμηση της δέσποινας του τάφου 433. Το παχύ έλασμα φέρει στο μέσο δεκαεξάφυλλο ρόδακα, που περιβάλλεται από φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα.

χάλκινων και πήλινων αγγείων μέσα στα ορύγματα, αλλά και πάνω από τα λίθινα φράγματα προστασίας τους. Οι κηδευτές συγγενείς ενταφιάζουν τον νεκρό με προσωπικά, αλλά και άλλα αντικείμενα, όσο πολύτιμα και αν είναι, καθώς και με αντικείμενα ειδικά κατασκευασμένα για ταφική χρήση. Αποκτά έτσι εξέχουσα θέση στη συλλογική μνήμη και τα πολύτιμα κτερίσματα, ιδιαίτερα ο χρυσός, ένδειξη πλούτου και υψηλής κοινωνικής θέσης, είναι το πιο κατάλληλο υλικό να εκφράσει την άφθαρτη σχέση με το χρόνο. Τα όπλα, τα κοσμήματα και τα υπόλοιπα κτερίσματα συνιστούν τεκμήρια υψηλού βιοτικού επιπέδου και προσωπικού-κοινωνικού κύρους, υπογραμμίζοντας τον πλούτο και τον ηγετικό ρόλο ορισμένων οικογενειών, που έχοντας προνομιακή πρόσβαση στην πολιτική εξουσία, ήλεγχαν και ρύθμιζαν την ανταλλαγή των αγαθών, ασκώντας ένα είδος οικονομικής εξουσίας ικανής να αποδώσει πλούσια αγαθά πολιτισμού.

Οι ταφές σε μνημειακούς λακκοειδείς τάφους με πλούσια κτερίσματα ως «μαρτύρια αριστείας» των πολεμιστών της μακεδονικής αριστοκρατίας χαρακτηρίζονται ως «ηρωικές», με τις οποίες ο νεκρός διεκδικούσε τη φήμη «*άνδρὸς ἔξοχ' ἀρίστου*», που σκοτώθηκε στην πρώτη γραμμή του πολέμου, πολλές φορές κάτω από την ηλικία των τριάντα ετών. Η έμφαση στις ταφές με «ηρωικό» χαρακτήρα από τα αρχαϊκά έως και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια αντανακλά πραγματικούς ανταγωνισμούς για δύναμη και κυριαρχία στην πορεία κατοχύρωσης εδαφικών κτήσεων και συγκρότησης εσωτερικών κοινωνικών δομών. Από τη γειτνίαση των ταφικών συστάδων, που περιλαμβάνουν ανδρικές, γυναικείες και παιδικές ταφές, συνάγεται ότι οι νεκροί θάβονταν κατά οικογένειες, πατριές και γένη. Οι περισσότερες συστάδες περιλαμβάνουν ταφές που χρονολογούνται από την Ύστερη Εποχή του Σιδήρου έως και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, υπάρχει δηλαδή αδιάκοπη χρήση του νεκροταφείου. Οι οικογενειακές συστάδες με τις πλούσιες ταφές βρίσκονται κυρίως κατά μήκος και στη συμβολή δύο δρόμων στη δυτική βάση του «Λόφου 69», οι οποίοι διατήρησαν σε γενικές γραμμές τη διάταξή τους αναλλοίωτη έως και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Ο πλούτος των κτερισμάτων, όπως σκιαγραφείται από τα ανασκαφικά δεδομένα του δυτικού νεκροταφείου, πιστοποιεί τη σημασία του οικισμού του Αρχοντικού ως κυρίαρχου αστικού κέντρου, που ήλεγχε μια ευρεία εύφορη περιοχή, ώστε να εξασφαλίζεται η επάρκεια τροφοδοσίας του πληθυσμού και η υποστήριξη του εξαγωγικού εμπορίου.

Οι ανασκαφικές έρευνες έχουν δείξει ότι οι παλαιότεροι αρχαϊκοί τάφοι, τόσο του δυτικού, όσο και του ανατολικού νεκροταφείου του Αρχοντικού, αλλά και των άλλων ερευνημένων νεκροταφείων των οικιστικών κέντρων του πυρήνα του μακεδονικού βασιλείου με επείσακτα προϊόντα από τη Χαλκιδική, τη νότια Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και τις παραλιακές πόλεις της Μικράς Ασίας, χρονολογούνται από την αρχή της Μέσης Κορινθιακής Περιόδου (580-560 π.Χ., πρώτο μισό της βασιλείας του Αλκέτα, πατέρα του Αμύντα Α' και παππού του Αλεξάνδρου Α'). Μετά από αυτό το χρονικό όριο επιβεβαιώνεται η πρόσβαση του πληθυσμού σε σταθερά μεγάλες ποσότητες ειδών πολυτελείας και από αυτό προκύπτει η ανάπτυξη της μακεδονικής κοινωνίας με πολυσύνθετες μορφές οργάνωσης στη διοίκηση, στο στρατό και στην οικονομία. Η απόκτηση αγαθών πολυτελείας και καταναλωτικών προϊόντων προϋποθέτει πρόσβαση σε νέες πηγές πλούτου, παραγωγή και διάθεση πλεοναζόντων αγροτικών, κτηνοτροφικών και άλλων προϊόντων, καθώς και πολιτική οργάνωση με την ενίσχυση και την εδραίωση της δυναστείας των Τημενιδών. Ήδη πρώιμα η πλειονότητα των Μακεδόνων, μετά την ολοκλήρωση της επέκτασής τους έως τον Αξιό, από τη μετακινούμενη κτηνοτροφία προχώρησε στην καλλιέργεια της εύφορης αγροτικής γης και στη μόνιμη εγκατάσταση σε ανεπτυγμένους οικισμούς με δική τους αυτονομία και διοίκηση.

Η επέκταση των Μακεδόνων, βόρειου ελληνικού φύλου, που για λόγους ιστορικούς παρέμειναν σε αρχαϊκές μορφές οργάνωσης, όσον αφορά την κοινωνική και την πολιτική τους ζωή, οφείλεται κυρίως στην ηγετική ικανότητα των βασιλέων, στη στρατιωτική τους οργάνωση και στην εισαγωγή της οπλικής φάλαγγας σε τμήμα του στρατού τους, της τεχνολογίας και της τακτικής του πολέμου των νότιων Ελλήνων, δύο αιώνες πριν από τον Φίλιππο Β' και τον Αλέξανδρο Γ'. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (II, 99, 3-4), οι Μακεδόνες κατέλαβαν σταδιακά την «Κάτω» ή «παρά θάλασσαν Μακεδονίαν», εκδιώκοντας πρώτα τους Θράκες από την Πιερία, στη συνέχεια τους Βοττιαίους από τη Βοττιαία και τους Παίονες από τη δυτική όχθη του Αξιού. Σε ένα επόμενο στάδιο επεκτάθηκαν στη γειτονική ενδοχώρα, εκδιώκοντας τους Άλμωπες από την Αλμωπία και τους Εορδούς από την Εορδαία. Αργότερα, πριν από το 505 π.Χ., αφού τότε σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, V, 94, ο Αμύντας Α' πρόσφερε τον Ανθεμούντα στον εξόριστο Ιππία, προωθήθηκαν στα ανατολικά του Αξιού.

Το χρυσό επιστόμιο με έκτυπη διακόσμηση της δέσποινας του τάφου 443. Φέρει στο μέσο οκτάφυλλο «ρόδακα» και ανάμεσα στα φύλλα οκτώ ασπιδίσκες. Στα κενά διαστήματα γύρω από τα φύλλα και τις ασπιδίσκες, αλλά και περιμετρικά του «ρόδακα», υπάρχει στικτή διακόσμηση.

Τρία χρυσά ελάσματα, που φέρουν σε διπλό κύκλο έκτυπες παραστάσεις από την ίδια μήτρα: δύο ορθωμένα στα πίσω σκέλη εραλδικά λιοντάρια με αναστροφή της κεφαλής, που περιβάλλονται από πουλιά και ασπιδίσκες. Τα ζώα παριστάνονται εκατέρωθεν φυτικού μοτίβου με έλικες στο κάτω μέρος (ιερού δένδρου). Το πάνω ορθογώνιο επιστήθιο έλασμα διακοσμούσε το ένδυμα στο στήθος, ενώ τα κάτω διακοσμούσαν τα δερμάτινα υποδήματα της δέσποινας του τάφου 712. Μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Δύο ζεύγη ασημένιων ενωτίων σπάνιων τύπων.

Ζεύγος περίτεχνων χρυσών ενωτίων με συρματερή και κοκκιωτή διακόσμηση, που φορούσε η δέσποινα του τάφου 688. Αποτελούνται από ταινία, την πλατύτερη απόληξη της οποίας καλύπτει ένας σύνθετος ρόδακας. Το στενότερο άκρο απολήγει σε θηλιά, που περνούσε σε μικρό άγκιστρο στερεωμένο στην πίσω πλευρά του άνθους. 525-500 π.Χ.

Ζεύγος περονών που έφερε στο στήθος η δέσποινα του τάφου 458. Αποτελούνται από ασημένια επίχρυση βελόνα και δύο επάλληλα τοποθετημένες χρυσεπένδυτες σφαιρικές κεφαλές με κάθετες αυλακώσεις (κωδίες μήκωνος), με κυλινδρικό στέλεχος στο ενδιάμεσο. Το κυλινδρικό στέλεχος που επιστέφει την ανώτερη μεγαλύτερη κεφαλή απολήγει σε άνθος. Γύρω στο 540 π.Χ.

Η μία από τις τρεις περόνες της δέσποινας του τάφου 738. Αποτελείται από χάλκινη βελόνα και δύο επάλληλα τοποθετημένες χρυσεπένδυτες κεφαλές. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Δύο χρυσοί πελέκεις και δύο αγγειόσχημα περιάλττα με συρματερή και κοκκιδωτή τεχνική αποτελούσαν τις ψήφους του περιδεραίου της δέσποινας του τάφου 688. 525-500 π.Χ.

Το χρυσό περιδέραιο της δέσποινας του τάφου 262 από σαράντα μία σφαιρικές ψήφους και ένα αγγειόσχημο περιάλττο στο μέσο.

Το χρυσό περιδέραιο της δέσποινας του τάφου 198 από είκοσι δύο αμφικωνικές ψήφους και τρεις αμφικωνικές με σωληνωτά προσαρτήματα. Γύρω στο 540 π.Χ.

ΣΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 324: Τρία χρυσά διαδήματα με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση από τις γυναικείες ταφές 712, 738 και 296. Πάνω: Λεπτομέρεια του διαδήματος της δέσποινας του τάφου 712. Κάτω: Δύο χρυσές ταινίες που κοσμούσαν το ένδυμα του κοριτσιού του τάφου 268.

ΣΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 325: Χρυσά ελάσματα της δέσποινας του τάφου 433. Πάνω: Πέντε δισκόμορφα ελάσματα με δεκαεξάφυλλους ρόδακες, κτυπημένα στην ίδια μήτρα, διακοσμούσαν το δερμάτινο διάδημα της κεφαλής της νεκρής. Μέσο: Χρυσό επιστόμιο της δέσποινας του τάφου 433 (βλ. και σελ. 318). Δύο ρόδακες, όμοιοι με αυτούς του διαδήματος, διακοσμούσαν τους ώμους της νεκρής. Κάτω: Τέσσερα ταινιόσχημα ελάσματα του ενδύματος της νεκρής με έκτυπη γεωμετρική διακόσμηση.

Πάνω: Δύο ασημένιες διπλές περόνες (η κεφαλή της μίας είναι επίχρυση) από τους πολεμιστές των αρχαϊκών τάφων 132 και 417. Οι διπλές περόνες χρησίμευαν, όπως και οι μονές, για τη στερέωση του ενδύματος που φοριόταν πάνω από το χιτώνα.

Μέσο: Τρεις ασημένιες διπλές περόνες με τρίφυλλη κεφαλή από τους πολεμιστές των αρχαϊκών τάφων 213, 214 και 593Α. Στη μία τα τρία μέρη της κεφαλής συνδέονται μεταξύ τους με λεπτότατο ταινιωτό ασημένιο έλασμα.

Κάτω: Τρία ζεύγη ασημένιων περονών με κεφαλές διαφόρων τύπων, που συνόδευαν τις δέσποινες των αρχαϊκών τάφων 354Α και 262. Οι περόνες του δεξιού ζεύγους φέρουν οπή και εγχάρακτη διακόσμηση στη φιδόμορφη κεφαλή.

Πάνω: Τέσσερα ζεύγη ασημένιων περονών με δισκόμορφη κεφαλή, που συγκρατούσαν το ένδυμα στους ώμους. Συνόδεσαν δέσποινες της τρίτης και της τέταρτης κατηγορίας των αρχαϊκών χρόνων.

Μέσο: Δισκόμορφες κεφαλές τριών ασημένιων περονών, με ποικιλία στην τεχνική και στη διακόσμηση.

Κάτω: Λεπτομέρειες από δισκόμορφες ασημένιες περόνες με ποικιλία στη διακόσμηση, τόσο στη μετάβαση από τη βελόνα στην κεφαλή, όσο και στην ίδια την κεφαλή.

*Πήλινο πλαστικό αγγείο, ημίτομο κόρης,
κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 194.
Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.
Γύρω στο 560 π.Χ.*

Τρεις όψεις πήλινου πλαστικού αγγείου
όρθιας κόρης, που κρατά πουλί
με το λυγισμένο στο στήθος αριστερό
χέρι της, κτερίσμα του πολεμιστή
του τάφου 795Α. Σαμιακού εργαστηρίου.
Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Τρία πήλινα ειδώλια όρθιας κόρης, που κρατά πουλί με το λυγισμένο στο στήθος
δεξιό χέρι της, κτερίσματα αρχαϊκών τάφων. Ανατολικοϊωνικών εργαστηρίων.

Πήλινο ειδώλιο ζεύγους καθιστών σε κοινό θρόνο θεοτήτων (Άδη και Περσεφόνης), κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 465. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. 550-525 π.Χ.

Πήλινο ειδώλιο όρθιας κόρης, που κρατά πουλί με το λογισμένο στο στήθος αριστερό χέρι της. Κτέρισμα τάφου των αρχαϊκών χρόνων. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.

Δύο πήλινα πλαστικά αγγεία
όρθιας κόρης, που κρατά πουλί
με το λυγισμένο στο στήθος
αριστερό χέρι της, κτέρισμα
τάφου των αρχαϊκών χρόνων.
Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.

Δεξιά: Πήλινο ειδώλιο όρθιας
κόρης, που κρατά πουλί
με τα λυγισμένα στο στήθος
χέρια της. Κτέρισμα αρχαϊκού
τάφου. Ανατολικοϊωνικού
εργαστηρίου.

Κάτω: Πήλινο ειδώλιο όρθιας κόρης, που κρατά λαγό με το λυγισμένο στο στήθος δεξιό χέρι της,
κτέρισμα του τάφου 135Α. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. Γύρω στο 560 π.Χ.

Αριστερά: Πήλινο πλαστικό αγγείο όρθιου
ντυμένου κούρου, κτέρισμα του πολεμιστή
του τάφου 795Α. Ανατολικοϊωνικού
εργαστηρίου. Γύρω στα μέσα του βου αι. π.Χ.

Πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής, που κρατά πουλί με το λυγισμένο στο στήθος αριστερό χέρι της. Διατηρείται πολύ καλά η χρωματική του διακόσμηση. Κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 262. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.

Δύο πήλινα πλαστικά αγγεία όρθιας κόρης, που κρατά ποδί με το λυγισμένο στο στήθος αριστερό χέρι της, κτερίσματα αρχαϊκών τάφων. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.

Τρεις όψεις πήλινου πλαστικού αγγείου οκλάζοντος
προγαστορος νάνου, κουροτρόφου δαίμονα, μεγάλου
μεγέθους (ύψ. 26 εκ.), εξαιρετο δείγμα ηηλοπλαστικής,
κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 795Α.
Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.
Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Πέντε πήλινα πλαστικά αγγεία
οκλάζοντος προγαστορος νάνου,
κουροτρόφου δαίμονα (ύψ. 9-10,5 εκ.).
Κτερίσματα των πολεμιστών
των τάφων 135Α και 194.
Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου.
Γύρω στο 560 π.Χ.

Πήλινο πλαστικό αγγείο καθιστού σε θρόνο Άδη, που μαζί με ένα όμοιο συνόδευαν τον πολεμιστή του τάφου 795Α. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. Γόρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Δύο πήλινα πλαστικά αγγεία σε σχήμα σειρήνας και συμποσιαστή με καλή διατήρηση της χρωματικής του διακόσμησης, κτερίσματα του πολεμιστή του τάφου 10 (η πίσω όψη του συμποσιαστή εικονίζεται στη σελ. 336, κάτω). Ανατολικοϊωνικών εργαστηρίων. Γύρω στο 560 π.Χ.

Πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας θεότητας με πόλο (ψηλό κυλινδρικό κάλυμμα) στην κεφαλή, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 465 (και λεπτομέρεια κάτω αριστερά). Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. Γύρω στο 560-550 π.Χ. Και πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας θεότητας με πόλο στην κεφαλή, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 458. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. Γύρω στο 560 π.Χ.

Τρία πήλινα ειδώλια ένθρονης γυναικείας μορφής (του τύπου της Αθηνάς), κτερίσματα της δέσποινας του τάφου 359. Αττικού εργαστηρίου. Αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Ένα πήλινο ειδώλιο και τέσσερα πήλινα πλαστικά αγγεία σε σχήματα ζώων από τάφους των αρχαϊκών χρόνων. Ανατολικοϊωνικών εργαστηρίων.

Πάνω αριστερά: Ενεδρεύων σκύλος.

Πάνω δεξιά: Κεφαλή λιονταριού.

Δεξιά μέσο: Πίθηκος που αγκαλιάζει με το δεξιό χέρι πιθηκάκι.

Κάτω δεξιά: Καθιστός ταύρος.

Κάτω αριστερά: Γυμνός θαλάσσιος δαίμονας με σταυρωμένα τα χέρια στην κοιλιά και ιδιόμορφο σκούφο στην κεφαλή, καθιστός πάνω σε χελώνα (δύο όψεις).

Πήλινο ειδώλιο (σύμπλεγμα) και τέσσερα πήλινα πλαστικά αγγεία σε σχήματα ζώων και πουλιών από τάφους των αρχαϊκών χρόνων. Ανατολικοϊωνικών εργαστηρίων.

Πάνω αριστερά: Κεφαλή κριαριού, κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 194. Γύρω στο 560 π.Χ.

Πάνω δεξιά: Πάτια, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 81. 560-550 π.Χ.

Αριστερά, μέσο: Πήλινο ειδώλιο ξαπλωμένου ελαφιού, που δέχεται από πίσω επίθεση αρπακτικού ζώου. Το σύμπλεγμα, που στηρίζεται σε ορθογώνια βάση, αποτελούσε με ένα δεύτερο όμοιο του κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 131. 530-520 π.Χ.

Κάτω αριστερά: Πουλί, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 433. 550-525 π.Χ.

Κάτω δεξιά: Ελάφι, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 465. 550-525 π.Χ.

Πήλινο πλαστικό αγγείο κεφαλής πολεμιστή με ιωνικό κράνος, κτερίσμα του πολεμιστή του τάφου 83. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια των μέσων του 4ου αι. π.Χ., παραγωγές βοιωτικού εργαστηρίου. Βρέθηκαν σε τελετουργικό λάκκο, κοντά στον τάφο του πολεμιστή 793. Αριστερά: Νεανική γυναικεία μορφή που φορά χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει και το κάτω μέρος του προσώπου. Η μορφή στροβιλίζεται πάνω σε ορθογώνια βάση, προκαλώντας έντονες πτυχές στα ενδύματα. Δεξιά: Όρθια κατενώπιον πάνω σε στρογγυλή βάση γυμνόστηθη Αφροδίτη, που φορά χιτώνα και ιμάτιο.

Δύο πήλινα πλαστικά αγγεία, ομοιώματα άκρου αριστερού ποδιού με δικτυωτό πέδιλο και με καλή διατήρηση της χρωματικής τους διακόσμησης. Κτερίσματα των πολεμιστών των τάφων 279 και 283. Κάτω αριστερά: Λεπτομέρεια του πλαστικού αγγείου του τάφου 283. Ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Πέντε πήλινα ιωνικά αγγεία:

Πάνω: Τρεις κύλικες, οι δύο αριστερά μελαμβαφείς και η δεξιά ροδόχρωμη, κτερίσματα αρχαϊκών τάφων. Γύρω στο 560 π.Χ.

Κάτω: Δύο αγγεία γραπτής ιωνικής κεραμικής (Bucchero).

Αριστερά: Οξυπόθμενο αλάβαστρο με οριζόντιες αυλακώσεις, κτερίσμα του πολεμιστή του τάφου 194. Γύρω στο 560 π.Χ.

Δεξιά: Πήλινη τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη με ερυθρό χρώμα στη λαβή και στο χείλος. Στον ώμο δώδεκα σχηματοποιημένα γλωσσωτά ερυθρά φύλλα και στις εσοχές του τρίλοβου χείλους δύο αποτροπαϊκοί οφθαλμοί με λευκό χρώμα. Κτερίσμα του αγοριού του τάφου 83. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Πήλινη τριφυλλόστομη οινόχνη με παράσταση στον ώμο αίγαγρου προς τα δεξιά και πάνθηρα προς τα αριστερά, που πλαισιώνονται με ρόδακες. Κτέρισμα του γυναικείου τάφου 90Α. Ενδεχομένως ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου. 580-550 π.Χ.

Δύο πήλινες κορινθιακές τριφυλλόστομες οινόχνες από τις γυναικείες ταφές 89Α και 433. 550/525 π.Χ.

Τέσσερα πήλινα κορινθιακά αγγεία από τάφους των αρχαϊκών χρόνων:

Αριστερά: Σφαιρικός αρόβαλλος με επίπεδη βάση από τη γυναικεία ταφή 646. Φέρει παράσταση δύο κόκνων με κλειστά φτερά, που πλαισιώνουν ανθεμωτό μοτίβο. 580-560 π.Χ.

Μέσο: Δακτυλιόσχημος αρόβαλλος με παράσταση δύο αίγαγρων προς τα αριστερά από τη γυναικεία καύση του τάφου 89. 580-560 π.Χ.

Δεξιά: Τριφυλλόστομη οινόχρηστος με πλατιά βάση από τη γυναικεία ταφή 81. Στην κύρια ζώνη του σώματος παριστάνονται επτά κόκνοι με κλειστά φτερά προς τα αριστερά. 580-560 π.Χ.

Κάτω: Εξάλειπτρο με τρεις διάτρητες πηνιόσχημες λαβές, ανάμεσα στις οποίες παριστάνονται αίγαγρος που βόσκει με υδρόβιο πουλί απέναντί του. Κτέρισμα του κοριτσιού του τάφου 197. 580-560 π.Χ.

Πάνω αριστερά: Κορινθιακό αλάβαστρο με παράσταση στην ανώτερη ζώνη κύκνου και σειρήνας με ανοικτά φτερά, ενώ στην κατώτερη ζώνη δύο κύκνων με ανοικτά φτερά προς τα δεξιά. Κτέρισμα της γυναικείας ταφής 470. 580-550 π.Χ.

Πάνω δεξιά: Κορινθιακός αρύβαλλος με σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα στο σώμα από τη γυναικεία ταφή 540. 550-525 π.Χ.

Κάτω αριστερά: Κορινθιακός αμφορίσκος που παριστάνει στον ώμο κύκνο με ανοικτά φτερά και πάνθηρα προς τα δεξιά, ενώ στο σώμα, αίγαγρο προς τα αριστερά, στον οποίο κατευθύνονται δύο πάνθηρες, πίσω από τους οποίους βρίσκεται κύκνος με κλειστά φτερά προς τα δεξιά. Κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 79. 580-560 π.Χ.

Κάτω δεξιά: Πήλινος χιακός κάλκας στην κύρια όψη του οποίου παριστάνεται καθιστό βρυχώμενο λιοντάρι προς τα δεξιά. Κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 777. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Πήλινος αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας, ο οποίος αποτελούσε τεφροδόχο αγγείο της καύσης του νέου ανδρός 626, που συνοδεύονταν από χάλκινο μεταθανάτιο νόμισμα Φιλίππου Β'. Στην κύρια όψη του παριστάνεται κισσοστεφανωμένος ιματιοφόρος άνδρας πάνω σε λευκό άλογο προς τα δεξιά, συνοδευόμενος από δύο πεζούς, επίσης κισσοστεφανωμένους νέους. Ο προπορευόμενος κρατά δάδα στο αριστερό χέρι, ενώ ο νέος που ακολουθεί κρατά τήμπανο στο αριστερό χέρι.

Πήλινη αττική μελανόμορφη κύλικα-σκόφος με όμοια παράσταση και στις δύο όψεις: δύο ζεύγη αντωπών πουλιών, ενός κύκνου με ανοικτά φτερά και ενός άλλου πουλιού με κλειστά φτερά, έργο του «ζωγράφου των Αγκώνων». Κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 458. Γύρω στο 540 π.Χ.

Αττική μελανόμορφη κύλικα στις όψεις της οποίας παριστάνεται η ίδια σκηνή: ο Θησέας με κοντό χιτώνα ετοιμάζεται να σκοτώσει τον Μινώταυρο, ανάμεσα σε δύο γυμνούς νέους που παρακολουθούν τη σκηνή. Κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 131. 530/20 π.Χ.

Πάνω: Πήλινος αττικός μελανόμορφος σκύφος με παράσταση στη ζώνη των λαβών δορυφόρου ιππέα προς τα δεξιά, που πλαισιώνεται με αποτροπαϊκούς οφθαλμούς, ενώ στην άλλη όψη, γονατιστός σπλίτης προς τα δεξιά, που πλαισιώνεται επίσης με αποτροπαϊκούς οφθαλμούς. Κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 524. 520/10 π.Χ.

Κάτω: Πήλινος αττικός μελανόμορφος σκύφος στις όψεις του οποίου παριστάνεται η ίδια μυθική σκηνή: στα άκρα εικονίζονται δύο ραβδόχοι άνδρες, καθιστοί σε δίφρο σκλαδιά με κατεύθυνση προς το κέντρο, στο μέσο ραβδόχος άνδρας προς τα αριστερά, ο οποίος πλαισιώνεται από δύο γυναικείες φτερωτές δαιμονικές μορφές. Κτέρισμα της γυναικείας ταφής 232. 520/10 π.Χ.

Πήλινος αττικός μελαμβαφής δίωτος σκύφος με κλάδο κισσού στη ζώνη των λαβών, πρόδρομος της διακόσμησης του τύπου της «δυτικής κλιτύος». Κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 347. Τέλος του 5ου αι. π.Χ.

Πήλινη αττική πελίκη των αγγείων της κατηγορίας «Κερτς», που βρέθηκε σε τάφο πολεμιστή. Στην κύρια όψη της παριστάνεται Αμαζόνα πάνω σε λευκό άλογο προς τα δεξιά, που λογχίζει πεζό γυμνό αμυνόμενο Έλληνα οπλίτη. Λεπτομέρεια της παράστασης του αγγείου στη σελ. 353. 330/20 π.Χ.

Πήλινος αττικός μελαμβαφής κύνθαρος με εγχάρακτη επιγραφή: ΔΟΛΟΣ Η Ο ΚΑΛΙΟΣ (είμαι –ο κύνθαρος– πονηρή παγίδα), κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 283. Μετά το 530 π.Χ.

Πήλινη αττική κόλिका στην οποία παριστάνονται και στις δύο όψεις της πέντε ζεύγη αντωπών γενειοφόρων ντυμένων εραστήν και γυμνών ερώμενων (λεπτομέρεια του κεντρικού ζεύγους της παράστασης στη σελ. 354). Κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 410.

Μία κωδίοσχημη και τέσσερις αποτροπαϊκές γάλινες οφθαλμωτές χάντρες από γυναικείες ταφές των αρχαϊκών χρόνων.

Γάλινος πολύχρωμος αμφορίσκος, κτέρισμα του κοριτσιού της καύσης 810. 480-450 π.Χ.

Γάλινος πολύχρωμος αρβάλλος, κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 399. 500-470 π.Χ.

Δύο γυάλινα αλάβαστρα. Το αριστερό βρέθηκε στην ανδρική ταφή 306, ενώ το δεξιό στον γυναικείο τάφο 792. Πρώμων ελληνοιστικών χρόνων.

Δύο όψεις δύο πλαστικών αγγείων από φαγεντιανή: κεφαλή Αχελώου και σκαντζόχοιρος, κτερίσματα της πλούσιας δέσποινας του τάφου 458. Παραγωγές ενός εργαστηρίου της Ρόδου, της Σάμου ή της Μιλήτου. 550/40 π.Χ.

Η εξωτερική όψη της ασημένιας ομφαλωτής φιάλης, κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 279. Διακοσμείται με εννέα λογχωτά φύλλα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται άλλα τόσα μικρότερα παρόμοια φύλλα, ενώ ανάμεσά τους αποδίδονται τρίφυλλα άνθη λωτού. Λεπτομέρεια του πηθμένα της στη σελ. 360. Επιχρύσωση φέρουν ο ομφαλός και το πλαίσιο γύρω του, καθώς και οι επικολλημένες «καρδιές» των φύλλων. Έκτοπη και εμπίεστη γεωμετρική και φυτική διακόσμηση έχει αποδοθεί ανάμεσα στον ομφαλό και τα φύλλα. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Αριστερά: Χυτή λαβή χάλκινης τριφυλλόστομης οινοχόης, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 739. Το πάνω μέρος της στο μέσο απολήγει σε κεφαλή λιονταριού και στα πλάγια σε κεφαλές πιθήκων, ενώ η πρόσφυσή της στον ώμο του αγγείου σε ανθέμιο με έλικες και στη βάση του κεφαλές φιδιών με οπές προσήλωσης. 525-500 π.Χ.

Κάτω: Χυτή περίτεχνη λαβή χάλκινης τριφυλλόστομης οινοχόης, κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 319. Το πάνω μέρος της στο μέσο απολήγει σε κεφαλή λιονταριού και στα πλάγια σε καθιστά λιοντάρια, ενώ η πρόσφυσή της στον ώμο του αγγείου σε ανθέμιο με έλικες και στη βάση του δύο κεφαλές φιδιών. 550-525 π.Χ.

Το ένα από τα τρία χυτά και συμπλαγή καθιστά λιοντάρια με στροφή της κεφαλής προς τον θεατή, που διακοσμούσαν τον ώμο χάλκινου λέβητα του τύπου του δίνου, κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 279. Εξαιρετο δείγμα χαλκοπλαστικής, όπου είναι εμφανής η ρεαλιστική απόδοση των ανατομικών χαρακτηριστικών του σώματος με τις λεπτές εγχαράξεις στο σώμα, στη χαιτή και στα πόδια. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Χάλκινη ραμφόστομη πρόχους με χυτή βάση και ταινιωτή λαβή, στο ψηλότερο σημείο της οποίας διαμορφώνεται φυλλόσχημη κοίλη προεξοχή για τη στήριξη του αντίχειρα. Η κυκλική πρόσφυση της λαβής στον ώμο είναι διακοσμημένη με εικοσάφυλλο ρόδακα, ενώ το ραμφόστομο στόμιο περισφίγγουν οι δίσκοι της πάνω πρόσφυσης της λαβής, διακοσμημένοι με δεκαεννιάφυλλο ρόδακα. Κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 412. 560-550 π.Χ.

Χάλκινη τριφυλλόστομη οινοχόη με χυτές τη βάση και τη λαβή. Το πάνω μέρος της λαβής απολήγει στο μέσο σε κεφαλή λιονταριού, ενώ η πρόσφυσή της στον ώμο του αγγείου σε εγχάρακτο εφτάφυλλο ανθέμιο. Κτέρισμα της δέσποινας του τάφου 262, ο οποίος χρονολογείται στην περίοδο 530-520 π.Χ.

Χάλκινος σταμνοειδής κάδος με χυτές τη βάση, τις δύο λαβές και τις προσφύσεις τους. Η μία πρόσφυση των λαβών απολήγει σε περίτεχνη κεφαλή κάπρου, το ρύγχος του οποίου διαθέτει οπή εκροής, ενώ η άλλη σε θαυμάσια κεφαλή της θεάς Αθηνάς με αττικό κράνος (λεπτομέρεια στη σελ. 364). Κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 325Α. Μετά το 336 π.Χ.

Τέσσερα χάλκινα σφραγιστικά δακτυλίδια των υστεροκλασικών και των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων. Πάνω αριστερά: Μαινάδα σε οργιαστικό χορό με ξίφος στο αριστερό χέρι και θύρσο στο δεξιό, κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 299. Πάνω δεξιά: Κλαδιά δάφνης που πλαισιώνουν βαίτιλο, σύμβολα του Απόλλωνα, κτέρισμα της νεαρής γυναίκας του τάφου 148. Κάτω αριστερά: Ανδρική γενειοφόρος κεφαλή, κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 355. Κάτω δεξιά: Ρόπαλο και κάτω ταυροκεφαλή διακοσμημένη με γιρλάντα, κτέρισμα του κοριτσιού του τάφου 773Α.

Το «όχανο» (εσωτερική λαβή) με έκτυπες ανθεμωτές απολήξεις της χάλκινης αργεΐτικης ασπίδας του πολεμιστή του τάφου 131. Στις μετόπες παριστάνονται ορθωμένα στα πίσω σκέλη εραλδικά λιοντάρια, Γοργώ «κατὰ τὸν ἐν γούνασιν δρόμον» (λεπτομέρεια στη σελ. 368), Ευρώπη καθισμένη στη ράχη του Διός-ταύρου (λεπτομέρεια στη σελ. 366) και έφιππος νέος. Στα τραπεζιόσχημα ελάσματα προσήλωσης της ταινίας με το «όχανο» παριστάνεται Νίκη, που οδηγεί τέθριππο άρμα πλαισιωμένο από γυμνούς νέους. Λεπτομέρεια του καλύτερα σωζόμενου ελάσματος στις σελ. 369-370.

Μία από τις οκτώ έκτυπες όμοιες μετόπες του «οχάνου» της χάλκινης αργεΐτικης ασπίδας του πολεμιστή του τάφου 692. Παριστάνεται έφιππος πολεμιστής πάνω σε ψηλό άλογο με έξοχη απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών τόσο του πολεμιστή, όσο και του υπερήφανου ζώου.

Χάλκινη μικρή ασπίδα του τύπου του «καρδιοφύλακος», κτέρισμα του πολεμιστή του τάφου 443, ο οποίος χρονολογείται στην περίοδο 550-525 π.Χ. Αποτελεί το δεύτερο παράδειγμα τέτοιας ασπίδας (άλλη μία ανήκε στον πολεμιστή του τάφου 145), που έχει βρεθεί έως τώρα στη Μακεδονία.

Πάνω: Σιδερένιες αιχμές δοράτων από ταφές πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων.

Κάτω: Σιδερένιες αιχμές δοράτων από ταφές πολεμιστών των κλασικών και των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων. Η τέταρτη από αριστερά, η οποία βρέθηκε σε τάφο που χρονολογείται μετά το 316 π.Χ., φέρει στον αυλό της διακόσμηση από δύο ασημένιους δακτυλίους.

*Το σιδερένιο ξίφος με χρυσοποίκιλη λαβή του πολεμιστή του τάφου 9
(λεπτομέρεια της λαβής του δεξιά). Γύρω στο 560 π.Χ.*

*Το σιδερένιο ξίφος με χρυσοποίκιλη λαβή του πολεμιστή του τάφου 194
(λεπτομέρεια της λαβής του δεξιά). Γύρω στο 560 π.Χ.*

Πάνω: Το χρυσό επιτόμιο με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση του πολεμιστή του τάφου 587. 550-525 π.Χ.
Μέσο: Το χρυσό επιτόμιο με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση της δέσποινας του τάφου 738. Μέσα του 6ου αι. π.Χ.
Κάτω: Το χρυσό επιτόμιο με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση του πολεμιστή του τάφου 765. 560-550 π.Χ.

*Το χρυσό διάδημα-στέμμα με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση του πολεμιστή του τάφου 9.
Γύρω στο 560 π.Χ.*

*Το χρυσό διάδημα-στέμμα με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση του αγοριού του τάφου 83.
Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.*

Μάσκα από παχύ χρυσό έλασμα με έκτοπη πυκνή και ποικίλη φυτική διακόσμηση, που έφερε ο πολεμιστής του τάφου 280. Το έλασμα έχει κολλεί στις γωνίες, στην περιοχή της μύτης και του στόματος. 550/40 π.Χ.

Χρυσό παχύ έλασμα με τριγωνικές απολήξεις στο πλατύτερο τμήμα του, επένδυση του δερμάτινου χειροκτίου του πολεμιστή του τάφου 194. Κάτω φέρει ένα διάχωρο με έκτοπα φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, ενώ πάνω άλλα δύο διάχωρα με δύο ζεύγη αντίωτων λιονταριών με αναστροφή της κεφαλής, που πλαισιώνονται με όμοια φυτικά μοτίβα. Γύρω στο 560 π.Χ.

Τέσσερα χάλκινα κράνη πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων. Τα τρία είναι μακεδονικού τύπου (του λεγόμενου «ιλλυρικού»), ενώ το πάνω δεξιά, που ανήκει στον πολεμιστή του τάφου 189, αποτελεί μεικτό τύπο χαλκιδικού και κορινθιακού κράνους.

Τρία χάλκινα κράνη πολεμιστών. Το επάνω αριστερά ανήκει στον πολεμιστή του τάφου 145 και αποτελεί συνδυασμό του μακεδονικού και του κορινθιακού τύπου.

Το χάλκινο κράνος του πολεμιστή του τάφου 131, που διακοσμείται γύρω από το άνοιγμα του προσώπου με χρυσές ταινίες. Δύο άλλες κάθετες ταινίες συνεχίζουν πάνω από το οριζόντιο έλασμα του μετώπου και εξωτερικά των νευρώσεων του επικράνου. Οι ταινίες είναι διακοσμημένες με έκτοπο ιωνικό κομμάτι. Ο τάφος χρονολογείται μετά το 530 π.Χ.

Το κράνος του πολεμιστή του τάφου 271, που φέρει στο μέτωπο χρυσή ταινία με έκτοπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Χάλκινο κράνος του πολεμιστή 692, μεικτός τύπος μακεδονικού και κορινθιακού κράνους, που διακοσμείται με τέσσερα χρυσά τριγωνικά ελάσματα γύρω από το άνοιγμα του προσώπου. Στην προμετωπίδα του αποδίδονται δύο εγχάρακτα εραλδικά λιοντάρια με αναστροφή της κεφαλής και ανασηκωμένο το ένα μπροστινό πόδι, που πλαισιώνουν τον ηλίσκο στερέωσης του λοφίου από όπου εκφύεται φυτικό μοτίβο. Ο τάφος χρονολογείται μετά το 530 π.Χ.

Το κράνος του πολεμιστή του τάφου 283, που φέρει γύρω από το άνοιγμα του προσώπου πλατιές χρυσές ταινίες. Δύο άλλες κάθετες ταινίες ξεκινούν κάτω από την ταινία του μετώπου, συνεχίζουν εξωτερικά των νευρώσεων του επικράνου και καταλήγουν στο πίσω μέρος του κράνου, ψηλότερα από τις απολήξεις των νευρώσεων. Οι ταινίες είναι διακοσμημένες με έκτυπο πλοχμό. Ο τάφος χρονολογείται μετά το 530 π.Χ.

Το χάλκινο μακεδονικό κράνος του πολεμιστή του τάφου 279.

Λεπτομέρεια του κράνους του πολεμιστή του τάφου 279. Γύρω από το άνοιγμα του προσώπου είναι επικολλημένες χρυσές ταινίες, από τις οποίες αυτή του μετώπου φέρει στα άκρα έκτοπο σύνθετο ασπιδόμορφο κόσμημα. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Στη μετωπική ζώνη του κράνους, εν μέρει καλυμμένη από τη χρυσή ταινία, αποδίδονται δύο εγχάρακτα εραλδικά λιοντάρια με αναστροφή της κεφαλής και ανασηκωμένο το ένα πόδι, που πλαισιώνουν τον ηλίσκο στερέωσης του λοφίου από όπου εκφύεται φυτικό μοτίβο.

Το χάλκινο μακεδονικό κράνος του πολεμιστή του τάφου 280, μοναδικό ως προς την τεχνική κατασκευής του (έχει σφυρηλατηθεί σε ένα μόνο παχύ έλασμα χαλκού με πρόσθετη ταινία, που φέρει ζεύγος έντονα ανάγλυφων νευρώσεων για τη στήριξη του λοφίου). Το άνοιγμα του προσώπου πλαισιώνεται από τρία επικολημένα πλατιά χρυσά ελάσματα με έκτυπη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση. Ο τάφος χρονολογείται στην περίοδο 550-540 π.Χ.

Το χάλκινο μακεδονικό κράνος του πολεμιστή του τάφου 775Α. Οι ηλίσκοι της ώας γύρω από το άνοιγμα του προσώπου πλαισιώνονται από στενές χρυσές ταινίες, που φέρουν έκτυπη φυτική διακόσμηση. Το κάτω μέρος του προσώπου του πολεμιστή καλυπτόταν με μεγάλο χρυσό επιστόμιο, διακοσμημένο με έκτυπους μικρούς και μεγάλους αλληλοκαλυπτόμενους σύνθετους ρόδακες και στο μέσο με γοργόνειο. Το επιστόμιο εικονίζεται και στο μέσο της σελ. 307. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Η χρυσή μάσκα μαζί με το χάλκινο κράνος του πολεμιστή του τάφου 279. Η μάσκα εικονίζεται επίσης στη σελ. 308, ενώ το κράνος στις σελ. 382-383. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

ΣΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 389: Η χρυσή μάσκα της δέσποινας του τάφου 458, πλαισιωμένη πάνω και κάτω με έκτυπο πλοχμό. Στη θέση κάθε ματιού αποδίδεται έκτυπο τετράκτινο αστέρι (ήλιος), πλαισιωμένο από τέσσερις ασπίδισκες (πλανήτες), στην περιοχή του στόματος έκτυπο ρομβόσχημο επιστόμιο, διακοσμημένο στις γωνίες με φύλλα, στο μέσο με αντωπά αιλουροειδή, ενώ πάνω και κάτω με δελφίνια, στοιχεία που υποδηλώνουν τον ουρανό, τη γη και τη θάλασσα.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Μονογραφίες

- Ακαμάτης, Ι.Μ., *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής*, Αθήνα 1993.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., *Ενσφραγιστες λαβές αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας. Ανασκαφή 1980-1987. Οι ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου*, Αθήνα 2000.
- Δρούγου Στ., *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992.
- Δρούγου Στ., *Πόλεμος και ειρήνη στην αρχαία Αθήνα. Η υδρία της Πέλλας*, Αθήνα 2004.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι Πέλλας*, Αθήνα 1994.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., *Το θεομοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Κιβωτιόσημος τάφος με ζωγραφική διακόσμηση από την Πέλλα», *Πέλλης 1*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Πολυθάλαμος τάφος Πέλλας», *Πέλλης 2*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Μακαρόνας Χ., Γιούρη Ε., *Οι οικίες αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας*, Αθήνα 1989.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου Δ., *Πέλλα Ι. Ιστορική Επισκόπησις και Μαρτυρίαι*, Αθήνα 1971.
- Petsas Ph., *Pella. Alexander the Great's Capital*, Thessaloniki, 1978.
- Voutiras Em., *Διονυσοφώντος γάμοι. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*, Amsterdam 1998.
- Χρυσοστόμου Π., *Μακεδονικοί τάφοι Πέλλας Ι. Τάφος Β, ο ασύλητος*, Θεσσαλονίκη 1998.
- των αρχαίων Μακεδόνων», *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης*, Νάουσα 1993, 31-44.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Sporium Homericum Pellensis», *Τεκμήρια Β'* (1996), 1-7.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., *Αγορά Πέλλας, 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, Αρχαία Μακεδονία VI, I* (1996), Θεσσαλονίκη 1999, 23-43.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Οινηρός θεράπων εκ Πέλλης», *Αγαλμα*, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γ. Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001, 243-259.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Αγορά Πέλλας», *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου* (Θεσσαλονίκη 2002) 2003, 39-61.
- Akamatis, I.M., «The Pella archaeological Site Development Project and the Latest Archaeological Findings», *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für Andreas E. Furtwängler*, II, Halle/Saale 2009, 521-529.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Προϊστορική Πέλλα. Νεκροταφείο Εποχής Χαλκού», *Κεράμια Φιλίας, Β'*, τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, Αθήνα 2009, 193-213.
- Ακαμάτης Ν., «Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα», *ΑΕ* 2008, 1-78.
- Ανδρόνικος Μ., *Το μουσείο της Πέλλας*, Αθήνα 1979.
- Αρχαία Μακεδονία*, Museum of Victoria, Melbourne-Queensland Museum, Brisbane, Australian Museum, Sydney, 1989, Αθήνα 1988.
- Βουτυράς Εμμ., «Ηφαιστιών ήρωας», *Εγνατία 2* (1990), 123-173.
- Calamiotou M., Siganiidou M. and Filippakis S.E., «X-Ray analysis of Pigments from Pella, Greece», *Studies in Conservation* 28 (1983), 117-121.
- Dickie, M.W., «The Dionysiac Mysteries in Pella», *ZPE* 109 (1995), 81-86.
- Drougou St., «Krieg und Frieden im Athen der späten 5 Jahr-underts v. Chr. Die rotfigurige Hydria aus Pella», *AM* 115 (2000), 147-216.
- Εγνατία*, έκδοση ΑΠΘ, τόμοι 1 (1990) - 10 (2006), όπου χρονικά ανασκαφών του ΑΠΘ στην Αγορά της Πέλλας και στο Αρχοντικό.
- Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Marché Bonsecours, Montreal 1993, Αθήνα 1993.
- Hadzisteliou-Price Th., «An enigma in Pella: The Tholos and Herakles Phylakos», *AJA* 77 (1973) 66-71.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη Γ., «Άγαλμα καθισμένης γυναικείας μορφής στο μουσείο Πέλλας», *Μακεδονικά* 23 (1983) 273-280.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Επιτύμβιες επιγραφές από την Πέλλα», *X* (1977), 259-269.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Στο επιτύμβιο επίγραμμα της Πέλλας», *ΑΑΑ XIII* (1980), 302-304.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Πήλινα ειδώλια παιδαγωγών από την Πέλλα», *Μακεδονικά* 23 (1983), 221-245.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Χάλκινο fulcrum από την Πέλλα», *ΑΔ* 34 (1979), Α', Μελ., 138-150.

Μελέτες - Ανακοινώσεις συνεδρίων Κατάλογοι εκθέσεων - Οδηγοί μουσείων

- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Ξάνθος Δημητρίου και Αμαδίκας υιός», *Αμνητός, Α'*, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, 13-32.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Η Αγορά της Πέλλας. Τα πρώτα αρχαιολογικά συμπεράσματα», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη (Καβάλα 1986), Θεσσαλονίκη 1987, 175-193.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Η αγορά της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 143-154.
- Ακαμάτης, Ι.Μ., «Εμπόριο κρασιού στην Πέλλα, πρωτεύουσα

- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ένα νέο ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας», *Αμνητός*, Α', τμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, 455-469.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ιερά της Πέλλας», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη (Καβάλα 1986), Θεσσαλονίκη 1987, 195-203.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Νέες επιγραφές από την Πέλλα», *Μακεδονικά* 26 (1988), 51-62.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Α', Μελ., 73-152.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Καναλιού της Πέλλας κατά την περίοδο 1988-1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991), 83-96.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Θεομοφία στη Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία* V, 2 (1989), Θεσσαλονίκη 1993, 809-819.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Από τη διακόσμηση των νεκρικών κλινών», *ΑΑΑ* XXII (1989), 123-129.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Η καλλιέργεια του αμπελιού και στοιχεία διονυσιακής λατρείας στην Πέλλα», *Αμπελοοικονομική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης*, Νάουσα 1993, 60-67.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Αρχαία Πέλλα», *Η Έδεσσα και η περιοχή της*, *Ιστορία και Πολιτισμός*, Α', Πανελλήνιο Επισημονικό Συμπόσιο, Έδεσσα 1995, 1-12.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII (1990-1995), 81-88.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία* VI, I (1996), Θεσσαλονίκη 1999, 691-704.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10 (1996), Α', 93-104.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Πλαστικά αγγεία από την Πέλλα», *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, παράρτημα *Μακεδονικών*, 6, 1997, 127-140.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας», *ΑΔ* 53 (1998), Μελ., 257-266.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Για τη μεταλλοτεχνία της Πέλλας», *Μνείας Χάριν*, τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 127-140.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Πέλλα. Προστασία και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», *Αρχαίες πόλεις της Μακεδονίας και Θράκης*, *Προοπτικές ανάδειξης και προβολής* (Σέρρες, 1999), Θεσσαλονίκη 2008, 63-76.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Θησαυρός από την περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *Μύρτος*, Μελέτες στη μνήμη της Ι. Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000, 377-391.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Η στήλη της δεξίωσης από την Πέλλα», *Άγαλμα*, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γ. Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001, 341-349.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Recent Discoveries in Pella», *Excavating classical Culture*, Oxford 2002, 83-90.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Πέλλα, η πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων. Η νεότερη αρχαιολογική έρευνα», *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2005», *ΑΕΜΘ* 19 (2005), 391-406.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Στοιχεία για την Πέλλα του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.», *Αρχαία Μακεδονία* VII (2002), Θεσσαλονίκη 2007, 585-604.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ. - Ακαμάτης, Ι.Μ. (επιμ.), *Πέλλα και η περιοχή της*, Αθήνα 2004.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Το έργο της επιτροπής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας», *Το έργο των επιστημονικών επιτροπών αναστήλωσης, συντήρησης και ανάδειξης*, Αθήνα 2006, 443-459.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής μορφής των επιτύμβιων στηλών και των ανθρωπονομίων της Πέλλας», *Τεκμήρια* 9 (2008), 119-168.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Αρχαιολογικός χώρος Πέλλας», Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, *Συντήρηση, Αναστήλωση, Ανάδειξη*, Αθήνα 2008, 118-123.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Εθνικά ονόματα σε επιγραφές της Πέλλας», *Κεράμια Φιλίας*, Β', τμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, Αθήνα 2009, 23-31.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Το αρχαιολογικό έργο στην Πέλλα, 1987-2007», 20 χρόνια. *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 2009, 169-184.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Τα οπίτια της Πέλλας», *Αρχαιολογία* 113 (2009), 26-35.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ. - Ακαμάτης, Ι.Μ., *Το μουσείο της Πέλλας*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ. - Ακαμάτης, Ι.Μ., «Η Πέλλα. Τα νεότερα αρχαιολογικά στοιχεία. Το μουσείο της», *Φιλολογος* 139 (2010), 32-43.
- Μακαρόνας Χ., «Ανασκαφαι Πέλλης», *ΑΔ* 1957-1960, *ΑΔ* 16 (1960), Μελ., 72-83.
- Μακαρόνας Χ., «Χρονολογικά ζητήματα Πέλλης», *Αρχαία Μακεδονία* I (1968), Θεσσαλονίκη 1970, 162-167.
- Μαστροκόστας Ευθ., «Εις το επιτύμβιον επίγραμμα της Πέλλας», *ΑΑΑ* X (1977) 259-263, *ΑΑΑ* XI, 2 (1978) 195-196.
- Μισαηλίδου Β., «Ενσφράγιστες κεραμίδες από το ανάκτορο της Πέλλας», *Αρχαία Μακεδονία* V, 2 (1989), Θεσσαλονίκη 1993, 975-997.
- Οικονομίδου Μ., «Ένα νομισματοκοπείο στην αρχαία Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία* V, 2 (1989), Θεσσαλονίκη 1993, 1143-1154.
- Οικονομίδου Μ. - Κουρεμπανός Θ., «Ένα νομισματοκοπείο στην αρχαία Πέλλα. Μια δεύτερη προσέγγιση», *ΑΕ* 2007, 221-242.
- Οικονομος G., «Bronzen von Pella», *AM* LI (1926) 75-97.
- Pandermalis D. (επιμ.), *Alexander the Great. Treasures from an era of Hellenism*, Onassis Cultural Center (2004-2005), N. York 2004 (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 87-106).
- Παπαεθυμίου-Παπανθίμου Αικ. - Πιλάλη-Παπαστερίου Αγγ., «Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10 (1996), Α', 143-158.
- Παπαεθυμίου-Παπανθίμου Αικ. - Πιλάλη-Παπαστερίου Αγγ., «Η υφαντική στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού», *Μνείας Χάριν*, τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 177-188.
- Παπαεθυμίου-Παπανθίμου Αικ. - Πιλάλη-Παπαστερίου Αγγ., «Οικήματα στην προϊστορική τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *Αρχαία Μακεδονία* VI, 2 (1996), Θεσσαλονίκη 1999, 887-892.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου Δ., «Προβλήματα περί την τοπογραφίαν της Πέλλης», *Αρχαία Μακεδονία* II (1973), Θεσσαλονίκη 1977, 343-358.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου Δ., «Μεταλλικά αντικείμενα από την Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία* V, II (1989), Θεσσαλονίκη 1993, 1189-1206.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου Δ., «Μεταλλικά αντικείμενα από την Πέλλα. Β': Μολυβδίδες», *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, Παράρτημα *Μακεδονικών* 6, Θεσσαλονίκη 1997, 253-261.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου Δ., «Μεταλλικά αντικείμενα

- από την Πέλλα. Ζ': Ιππικά όργανα», *Μνείας Χάριν*, τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη 1998, 189-196.
- Πέτσας Φ., «Αιγαί - Πέλλα - Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία I* (1968), Θεσσαλονίκη 1970, 203-227.
- Πινγκάτογλου Σ., «Αφροδίτης Άνοδοι», *Θυμέλη*, Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη, Ηράκλειο 2004, 369-388.
- Πουλακάκης Ν., «Πήλινο σύμπλεγμα από την Αγορά της Πέλλας», *Μακεδονικά* 34 (2004), 273-308.
- Πουλακάκης Ν., «Τρία θεατρικά ειδώλια από την Αγορά της Πέλλας», *Ελληνικά* 55 (2005), 33-57.
- Reuer E. - Fabrizio-Reuer S., «The Pella burial ground: a preliminary report», *Rivista di Antropologia*, LXVI (1988), 261-266.
- Seiler Fl., *Die griechische Tholos*, Mainz am Rhein, 1986, 129-135.
- Σιγανίδου Μ., «Πέλλα. Πορίσματα ανασκαφών τριετίας 1981-1983», *Αρχαία Μακεδονία IV* (1983), Θεσσαλονίκη 1986, 553-558.
- Σιγανίδου Μ., «Πολεοδομικά προβλήματα Πέλλας», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη (Καβάλα 1986), Θεσσαλονίκη, 1987, 167-174.
- Σιγανίδου Μ., «Τα τείχη της Πέλλας», *Αμητός, Β'*, τμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, 765-786.
- Σιγανίδου Μ. - Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., *Πέλλα, Πρωτεύουσα των Μακεδόνων*, Αθήνα 1996.
- Syrides G., Alabanakis K., Vouvalidis K., Pilali-Papasteriou A., Papaefthimiou-Papanthimou A., Ghilardi M., Fouache E., Paraschou T. and Psomiades D., «Holocene Palaeography of the Northern Margins of Giannitsa Plain in Relation to the Prehistoric Site of Archontiko (Macedonia - Greece)», *Z. Geomorph. N.F.* 53, Suppl. 1 (2009), 71-82.
- The Search for Alexander. An Exhibition*, National Gallery of Art, The Art Institute of Chicago, The Museum of Fine Arts, Boston, The Fine Arts Museums of San Francisco, USA, 1980 (Σιγανίδου Μ., 175-181).
- Τιβέριος Μ., «Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Πέλλα», *ΑΕ* 130 (1991), 1-13.
- Tiverios M., «Der Streit um das attische Land. Götter, Heroen und die Historische Wirklichkeit», στο V.M. Strocka (επιμ.), *Meisterwerke. Internationale Symposion anlässlich des 150. Geburtstages von A. Furtwängler*, Freiburg im Breisgau (2003), München 2005, 299-319.
- Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* (ΑΕΜΘ), τόμοι 1 (1987) - 24 (2010), Πρακτικά συναντήσεων για την παρουσίαση του αρχαιολογικού έργου στη Μακεδονία και Θράκη, όπου και ανακοινώσεις σχετικές με την αρχαιολογική δραστηριότητα στην Πέλλα και την περιοχή της.
- Τουράτσουγλου Γ., «Μεταλεξάνδρεια Πέλλα», *ΑΔ* 30 (1975) Μελ., 165-184.
- Χρυσσοτόμου Αν., «Ο λαξευτός τάφος Δ' της Πέλλας», *Μακεδονικά* 23 (1983) 192-220.
- Χρυσσοτόμου Αν., «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. Παππά», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελ., 197-230.
- Χρυσσοτόμου Αν. (επιμ.), *Εθνική οδός Θεσσαλονίκης - Φλώρινας. Σωστικές ανασκαφές κατά το 2006-2008 στο τμήμα Ν. Χαλκιδόνας - Έδεσσας*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Χρυσσοτόμου Αν. - Χρυσσοτόμου Π., «Γυναικείες ταφές των αρχαϊκών χρόνων στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού», *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου* (Θεσσαλονίκη 2002), Θεσσαλονίκη, 2003, 81-99.
- Χρυσσοτόμου Αν. - Χρυσσοτόμου Π., «Τα νεκροταφεία του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας, 20 χρόνια. Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη», Θεσσαλονίκη 2009, 477-490.
- Χρυσσοτόμου Αν. - Χρυσσοτόμου Π., «Τάφοι πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *Αρχαία Μακεδονία VII* (2002), Θεσσαλονίκη 2007, 113-132.
- Χρυσσοτόμου Π., «Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και η χώρα της», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη (Καβάλα 1986), Θεσσαλονίκη, 1987, 205-238.
- Χρυσσοτόμου Π., «Ο τύμβος Α της Ραχώνας Πέλλας», *Αμητός, Β'*, τμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, 1007-1025.
- Χρυσσοτόμου Π., «Θησαυρός πρώιμων μακεδονικών αργυρών νομισμάτων από την Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία V*, 1 (1989), Θεσσαλονίκη 1993, 621-644.
- Χρυσσοτόμου Π. - Χρυσσοτόμου Αν., «Διόνυσος, ο θεός του οίνου και των καρπών στο Ν. Πέλλας», *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης*, Νάουσα 1993, 68-83.
- Χρυσσοτόμου Π., «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 117-136.
- Χρυσσοτόμου Π., «Το Ανάκτορο της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10 (1996), Α', 105-142.
- Χρυσσοτόμου Π., «Ο μακεδονικός τάφος Στ' με τις σαρκοφάγους της Πέλλας», *Αρχαία Μακεδονία VI*, 1 (1996), Θεσσαλονίκη 1999, 281-306.
- Χρυσσοτόμου Π., Ο ασύλητος μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας, *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, παράρτημα *Μακεδονικών*, Θεσσαλονίκη 1997, 419-438.
- Χρυσσοτόμου Π., «Νέες επιγραφές από την Πέλλα και την περιοχή της», *Μνείας Χάριν*, τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη, 1998, 355-390.
- Χρυσσοτόμου Π., «Παρατηρήσεις σε παλαιές και νέες επιγραφές από την Κεντρική Μακεδονία (Βόρεια Βοτταία)», *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής*, Θεσσαλονίκη 1999, 171-206.
- Χρυσσοτόμου Π., «Η επιτύμβια στήλη της Φίλας Μενάνδρου από την Πέλλα», *Άγαλμα*, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γ. Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001, 233-242.
- Χρυσσοτόμου Π., «Νέες επιγραφές από την Πέλλα», *Τεκμήρια* 6 (2001), 126-132.
- Χρυσσοτόμου Π., «Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία», *Ευλιμένη* 3 (2002), 99-116, και «Συνεισφορές σε λατρείες θεών και ηρώων από την Βοτταία και την Πιερία», *Ευλιμένη* 4 (2003) 135-152.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΑΡΧΕΙΑΚΩΝ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ

- Σελ. 25: Αρχείο ΤΔΠΕΑΕ (έργο Πέλλας). Αεροφωτογραφία Ε. Ευθυμίου
Σελ. 28-29: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ. Φωτογραφία Σπ. Τσαβδάρου
Σελ. 30 (επάνω): Αρχείο ανασκαφής ΑΠΘ Αγοράς Πέλλας/Ι.Μ. Ακαμάτη. Φωτογραφία Ι.Μ. Ακαμάτη
Σελ. 31: Αρχείο ανασκαφής ΑΠΘ Αγοράς Πέλλας/Ι.Μ. Ακαμάτη. Φωτογραφία Ι.Μ. Ακαμάτη
Σελ. 32: Αρχείο ΤΔΠΕΑΕ (έργο Πέλλας). Αεροφωτογραφία Ε. Ευθυμίου
Σελ. 56: (Σχέδιο) Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ-ΤΔΠΕΑΕ (έργο Πέλλας)
Σελ. 59: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/Π. Χρυσοστόμου. Σχέδιο Κ. Ζάμπα
Σελ. 64: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/Π. Χρυσοστόμου. Αεροφωτογραφία Γ. Χατζησπύρου
Σελ. 65: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 114: Αρχείο ΤΔΠΕΑΕ (έργο Πέλλας). Αεροφωτογραφία Ε. Ευθυμίου
Σελ. 152-161: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/Μ. Ακαμάτη. Φωτογραφίες Ν. Παντελαίου
Σελ. 254-259: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/Μ. Ακαμάτη. Φωτογραφίες Γ. Πούπη-Μ. Στεφανίδη
Σελ. 262: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 268: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 274: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 282: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 285: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 300: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 304: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 310: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου
Σελ. 312: Αρχείο ΙΖ' ΕΠΚΑ/ Π. Χρυσοστόμου. Φωτογραφία Π. Χρυσοστόμου

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Π Ε Λ Λ Α Σ

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ
ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ : INDIGO GRAPHICS

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ : ΝΙΚΟΣ ΛΑΓΟΣ, ΕΛΙΖΑ ΚΟΚΚΙΝΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ : ΦΩΤΟΛΙΟ & ΤΥΡΙΚΟΝ ΑΕ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ : ΣΤΑΜΟΥ ΕΠΕ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ : ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ
ΕΙΡΗΝΗ ΛΟΥΒΡΟΥ

